

İxtisas: İqtisadiyyat və idarəetmə

Kafedra: Beynəlxalq münasibətlər və turizm

Fənn: Asiya və Afrika ölkələri tarixi

Müəllim: Pənahova Ş.E

Mühazirə -1

ÇİN

Qədim dövlətçilik tarixinə malik olan, dünya elminin, mədəniyyətinin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayan Çin bəşər sivilizasiyasında özünəməxsus rola malikdir. Çin dünyanın ən nəhəng və ən qədim ölkələrindən biridir. Amurdan Himalay dağlarına və Pamirdən Sakit okeana qədər uzanan Çin ərazisi sabiq SSRİ və Kanadadan sonra ərazisinə görə dünyada 3-cü yeri tutur. Müasir Çinin ərazisi 9597 km² - dir və Asiya qitəsinin xeyli hissəsini əhatə edir. Bu ərazinin Şərq hissəsində qədimdən əhali sıx yaşayır. Dünya mədəniyyətinə çox böyük və qiymətli incilər vermiş olan Çin xalqının tarixi çox qədimlərdən başlanır. Qədim zamanlardan etibarən və orta əsrlərdə Çin yüz illər boyu dünyanın ən qabaqcıl və inkişaf etmiş dövlətlərindən biri olmuşdur. Çində feodalizm iki min ildən artıq davam etmişdir. Yeni dövr ərzində Çində əvvəlki kimi feodalizmin primitiv əlamətləri qalmaqda idi. Amma dağılmaqda olan feodalizm cəmiyyəti daxilində yeni, kapitalist istehsalı üsulunun rüşeymləri meydana gəlirdi. Lakin bu proses Çində hökmranlıq edən mancur Sin sülaləsinin (1644-1911) ağalığının tüğyan etdiyi mürəkkəb şəraitində baş verirdi. Çində despotik mancur ağalığı rejimi XVII əsrin 20-ci illərində, yəni, 1622-ci ildə Çinin şimal hissəsində kəndli müharibəsi baş verdi ki, bu da demək olar iyirmi ilə yaxın davam etdi. 1644-cü ildə kəndli orduları paytaxt Pekin şəhərini tutub, 1368-ci ildən başlayaraq ölkədə hökmranlıq edən Min sülaləsinin imperator hakimiyyətini devirdilər. Kəndli müharibəsinin vüsətlə genişlənməsindən qorxan Çin feodallarının yuxarı təbəqəsi çoxdan bəri hakimiyyəti zəbt edərək Çini işğal etməyi qarşılıqlarına məqsəd qoyan mancurları köməyə çağırırdı. XVII əsrin əvvəllərində Çinin şimal-şərq sərhədlərindəki feodal mancur dövlətinin qoşunları Çinə soxuldu və 1644-cü ildə Pekini tutdu. Həm sayca, həm də inkişaf səviyyəsinə görə istilaçılardan çox-çox yüksəkdə duran bir xalqın yaşadığı böyük bir ölkədə öz ağalığını saxlamaq üçün mancurlar Çin feodalları ilə sövdələşib sazişə girdilər. Çoxlu çinli məmurlar dövlət aparatında qulluq etməyə cəlb edildi. Məhz bu səbəbdən mancurlar uzun müddət hakimiyyəti əldə saxlaya bildilər. Mancurlar xalqı maarifləndirən, milli qurtuluşa çağıran ziyalıları kütləvi surətdə həbs etməyə, sürgünə göndərməyə və edam etməyə başladılar. XVIII əsrdə Çində hələ də natural təsərrüfat üstünlük təşkil

edirdi. Lakin əmtəə istehsalı da inkişaf etməkdə idi. Kənd təsərrüfatının əmtəələşməsi prosesi getdikcə daha artıq nəzərə çarpırdı. Pambıq, tütün yarpağı və çay istehsalının artması bu bitkilərə bazarda tələbatın çoxalması ilə əlaqədar idi. Şəhər sənayesi və ticarət də nisbətən sürətlə inkişaf edirdi. iMancurların basqını dövründə tənəzzül etmiş şəhərlər artıq XVII əsrin 80-90-cı illərində bərpa

-2-

edilməyə başlandı. Cənub-şərq sahillərində dörd yerdə dəniz gömrükxanaları təsis edildi. Xarici tacirlər Çinin ipək, çay, çini qab-qacaq və başqa mallarını külli miqdarda alırdılar. Bu da şəhər sənayesinin sürətlə inkişafına kömək edirdi. XVII əsrdə Çinin müxtəlif şəhərlərində, xüsusilə cənub-şərqində ipəkçilik və toxuculuq sənayesi xeyli inkişaf etmişdi, bu sahədə yüz minlərlə adam çalışırdı. İpək və pambıq-parça istehsalında keçmişdəki kimi yenə də ev sənəti mühüm yer tuturdu və istehsal olunan məmulatın xeyli hissəsi bazara gedirdi. Şəhər sənayesində dövlətə məxsus sənət müəssisələri ilə yanaşı, xüsusi mülkiyyətdə olan manfakturalar da mühüm yer tuturdu ki, bunlar da kapitalist müəssisələrinin ilk rüşeymləri idi. Toxuculuq manfakturalarında, çay istehsalında, tikinti işlərində əmək bölgüsü tənzim lənir və xeyli inkişaf etmişdi. Çini qablar istehsalında əmək bölgüsü xüsusilə geniş yayılmışdı. Yalnız xüsusi mülkiyyətdə olan manfakturalarda deyil, dövlət manfakturalarında da muzzdlu əməkdən getdikcə daha geniş istifadə olunurdu. Beləliklə, "Çin feodal cəmiyyəti daxilində inkişaf etməkdə olan əmtəə təsərrüfatında artıq kapitalizmin ilk rüşeymləri meydana gəlirdi. Buna görə də xarici kapitalizmin təsiri olmadan da Çin tədriclə inkişaf edərək kapitalist ölkəsinə çevrilməkdə idi" . Lakin torpaq üzərində feodal mülkiyyətinin qalması və Mancur sülaləsinin zülmü kapitalizmin ilk rüşeymlərinin möhkəmlənib inkişaf etməsinə mane olurdu. Müxtəlif məhdudiyətlər, ağır vergi və gömrük rüsumları xarici ticarəti zəiflədir, monopoliyalaşdırma siyasəti sənət və ticarətin inkişafını pozurdu. 1759- cu ildə mancur hökuməti ipək parçalar ixracını da qadağan etdi. Mancur dövlət aparatı ilə sıx əlaqəsi olan yalnız bir neçə tacir dəstəsinin xaricilərlə inhisarlı ticarət hüququ var idi. Belə ki, bura şimalda quru sərhəd boyunca Şansi tacirlərinin təşkilatı, Kantonda "Qunxan" adlı tacirlər təşkilatı daxil idilər. Xarici ticarət üzərinə qoyulan yeni məhdudiyətlər ipək toxuculuğu, çini qablar, çay istehsalına ağır zərbə vurdu, çünki bu sahələrin məmulatlarının xeyli hissəsi xarici bazara gedirdi. Feodal qapalılığını saxlamaq siyasəti feodal iqtisadiyyatı üçün xarakterik olub onun mühafizə edilməsi şərtlərindən biri idi. Belə bir siyasət yeritməklə mancur imperatorları eyni zamanda ölkəyə yeni ideyaların nüfuz etməsinə mane olmağa çalışırdılar. Çünki bu ideyalar mancur ağılığına qarşı Çin xalqının müqavimətini gücləndirə bilirdi. Xarici aləmdən təcrid olmaq səyləri müəyyən mənada xarici dövlətlərin artmaqda olan

təcavüzkar cəhdlərindən qorunmaq üçün də bir vasitə idi. Lakin, sonralar bir daha həyat sübut etdi ki, bu siyasət ölkə üçün tamamilə faydasız bir vasitə imiş. Bir neçə onilliklər ərzində Çində nəzərə çarpan iqtisadi yüksəliş XVIII əsrin ortalarından

-3-

etibarən tədriclə tənəzzüllə əvəz olundu. Mancur ağalığına qarşı ümumi narazılıq ifadəsi, həmçinin gizli cəmiyyətlərin fəaliyyəti daha da təkmilləşdirilmiş mübarizə formasını hazırlamaqda idi. XVIII əsrin ikinci yarısında Yantszi sahilləri boyunca "Böyük qardaşlar" cəmiyyətinin nüfuzu artmağa və yayılmağa başladı. Qədim "Ağ zambaq" cəmiyyəti və onun şöbələrindən biri olan "İlahi şüur təriqəti" də elə bu zaman öz fəaliyyətini genişləndirdi. Bu gizli cəmiyyətlər arasındakı müxtəlif fəaliyyət və taktika fərqlərinə baxmayaraq əsas məsələdə, yəni mancur ağalığına son qoymaq məqsədilə onlar birləşirdilər. Gizli cəmiyyət üzvlərinin aparıcı qüvvəsini vətənpərvər ziyalılar, təqibə məruz qalan milli məmurlar, kəndlilər və sənətkarlar təşkil edirdi. Mancur hökuməti gizli cəmiyyətlərin fəaliyyətini terror tədbirləri ilə boğmağa çalışırdı. Lakin hökumətin bu səyləri lazımı nəticə vermirdi. Əksinə, XVIII əsrin axırlarında bu cəmiyyətlərin fəaliyyəti daha da gücləndi. Feodalizm cəmiyyətinin böhranı özünü bir də onda göstərirdi ki, natural təsərrüfatın hakim mövqə tutmasına baxmayaraq ölkədə kortəbii şəkildə kapitalizm rüşeymləri meydana gəlirdi. Bütün çətinlik və maneələrə baxmayaraq bu yeni münasibətlər tədricən özünə yol açmaqda idi. Ölkənin iqtisadi geriliyinə müvafiq olaraq onun siyasi geriliyi də özünü göstərirdi. Bütün hakimiyyət quruluşu başdan-baş çürümüş, deformasiyalaşmış və korrupsiyalaşmışdı. Rüşvətxorluq, tayfabazlıq, proteksionizm adiləşmişdi. Dövlət aparatında satqınlıq və rüşvətxorluq hökm sürürdü. Keçmişdə olduğu kimi yenə də hərbi sistem 1796-cı ildən 1820-ci ilədək Çinin imperatoru olmuş Yun Yan öz hakimiyyət illəri üçün Tszya Tsin ləqəbini götürmüşdü. Bu illərdə feodal hakimiyyətinə qarşı müntəzəm surətdə üsyanlar baş verirdi. XVIII əsrin axırları – XIX əsrin əvvəllərində mancur hakimiyyətinə və Çin feodallarına qarşı üsyanlardan ən böyüyü "Ağ zambaq" gizli cəmiyyətinin rəhbərliyi altında 1796-1804-cü illərdə baş verən üsyan idi. Tarixi sınaqlardan çıxmış bu gizli cəmiyyət əcnəbi Sin sulaləsini hakimiyyətdən devirmək və Çində milli hakimiyyəti bərpa etmək şüarı altında mübarizə aparırdı. Cəmiyyətə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri daxil olurdu və onları mövcud rejimə qarşı ümumi nifrət birləşdirirdi. Lakin cəmiyyətin əsas üzvlərini kəndlilər təşkil edirdi. Üsyanın başında Lü Çji-se dururdu. Üsyançılar mülkədarların və məmurların əmlakını müsadirə edərək yoxsullar arasında bölüşdürürdülər. Üsyançılar Uçan kimi iri şəhərlərə də hücum etdilər.. Üsyançılar Mancur-Sin qoşunları üzərinə hücum keçir və onları qaçmağa məcbur edirdilər. Üsyanı yatırmaq üçün hökumət çoxlu qoşun səfərbərliyə almışdı, lakin hökumət

qoşunları da dafələrlə məğlub oldu. Hökumət qoşunu 1801-ci ildə Lü Çji-seni ələ keçirə bilsə

-4-

də, üsyan yalnız 1804-cü ildə yatırıldı.. Belə bir şəraitdə Çinə qarşı avropalıların istilaçı maraqları daima artmaqda idi. Çin ingilis kapitalizminin uzun müddət hazırladığı fəal təcavüz hədəfi oldu. İqtisadi cəhətdən ən çox inkişaf etmiş İngiltərə hökuməti özü ingilis burjuaziyasına yeni satış bazarları və zəngin sərvətlər ələ keçirmək üçün yeni mənbələr axtarmaqda fəallıq göstərirdi. İngilis Ost-Hind kompaniyası bu siyasəti həyata keçirən ən fəal təşkilatçı və idi. Mədrəs və Benqalın keçmiş qubernatoru lord Makkartneyin başçılığı altında 1792-ci ildə İngiltərədən Çinə səfirlik heyəti göndərildi. Makkartney öz hökuməti adından Çin qarşısında aşağıdakı tələbləri irəli sürdü: 1) İngiltərə ilə Çin arasında diplomatik əlaqə yaratmaq. 2) İngilislərin ticarəti üçün Kantondan başqa daha bir sıra limanlar (Ninbo, Tyantszin limanlarını və Çjouşan adalarını) açmaq. 3) "Qunxan" cəmiyyətinin ticarət inhisarını ləğv etmək. 4) İngilislərə Çində istədikləri yerdə məskən salmaq və sərbəst hərəkət etmək hüquqları vermək. İngilislərin bu təklifi Çində hiddətlə qarşılandı. Tsyan Lun cavab məktubunda suveren dövlətin ləyaqətinə zidd olan bu tələbləri haqlı olaraq rədd etdi ". Belə bir şəraitdə İngiltərə Çinə qarşı istilaçı siyasət yeridən yeganə dövlət deyildi. Odur ki, 1784-cü ildən Çin sahilləri yaxınlığında müntəzəm surətdə Amerika gəmiləri görünməyə başladı. Xatırladaq ki, XIX əsrin əvvəllərində ABŞ Çinlə ticarətdə İngiltərədən sonra ikinci yeri tuturdu. XIX əsrin əvvəllərində İngiltərə Çindən çay və ipək ixrac etməklə bu malların dəyərini gümüşlə ödəyirdi. Lakin Ost-Hind kompaniyası Hindistanda geniş miqdarda tiryək istehsalını artırmağa və bunu Çinə ixrac etməyə başladıqdan sonra vəziyyət dəyişdi. Tiryək ticarəti Ost-Hind kompaniyasına son dərəcə böyük gəlir gətirməyə başladı. Tiryək Çin xalqını mənəvi və fiziki cəhətdən zəiflətmək üçün bir vasitə idi. Bu haqda bir nəfər görkəmli Çin tarixçisi obrazlı şəkildə demişdir ki, "İngilislərin Çində tiryək alveri insanları qan tökmədən öldürən bir təcavüz idil.. Amerika tacirlərinin Çinə gətirdiyi tiryək ildən-ilə artırdı. 1820-ci ildə mənşəcə türk feodallarından olan Cahangir Mancur-Sin hökumətinə qarşı üsyan qaldırdı. Təşkilatlanma və təchizat mərhələsini adlayandan bir neçə il sonra üsyan geniş bir şəkil aldı. 1826-cı ildə üsyançılar Qaşqar, Yarkənd şəhərlərini və Sintszyanın bir sıra başqa mühüm məntəqələrini ələ keçirdilər. Üsyan müsəlmanların kafirlərə qarşı cihad müharibəsi şüarı altında gedirdi. Üsyanın gedişində üsyançılar sinlərin hakimiyyətinə qarşı mübarizədə ciddi müvəffəqiyyətlər qazandı. Lakin mancurlara qarşı çıxışlar antifeodal mübarizə formasına keçmədi, hakimiyyəti ələ alanlar xalqı sinlərin vaxtında olduğundan da geniş miqyasda qarət edir, yalan vədlər verir, hakimiyyətlərinin müddətini

uzatmağa çalışırdılar. 1827-ci ildə sinlər Qaşqara yeni qoşun göndərib üsyanı yatırdılar. Xoca Cahangir əsir alındı və sinlər tərəfindən edam olundu. 1833-cü ildə Ost-Hind kompaniyasının ticarət inhisarının ləğv edilməsi, Çin bazarında çoxlu yeni ticarət kompaniyaları və şirkətlərinin fəaliyyətə başlamasına səbəb oldu. 1834-cü ildə lord Nepir İngiltərədən Çinə xüsusi baş komissar vəzifəsinə göndərildi. Nepirə tapşırıldı ki, ingilis ticarəti üçün Pekinin açılmasına, imtiyazlı ticarət şəraiti yaradılmasına müvəffəq olsun. İngilislərin hərbi müdaxiləsi nəticəsində Çin ilə 1839-cu ilin noyabr ayında hərbi toqquşma baş verdi. Beləliklə, tarixdə birinci tiryək müharibəsi adı ilə məşhur olan və 1840-1842-ci illəri əhatə edən müharibə başlandı. 1840-cı ildə Çin sularına Amerika eskadrası da daxil oldu. İngiltərə hökuməti mancur hökuməti qarşısında ağır tələblər, o cümlədən Honkonqu ingilislərə vermək, ingilis-Çin ticarətini yenidən davam etdirmək, "təhqir" olunmuş ingilislərdən üzr istəmək, məhv edilmiş tiryəkin əvəzini ödəmək kimi bir sıra alçaldıcı tələblər qoydu. 1840-cı ilin noyabrında tiryək ticarətinə icazə verildi. Qərara alındı ki, ingilislərdən sülh bağlamaq xahişi edilsin. Əldə edilən razılaşmaya əsasən 1842-ci il avqustun 29-da müqavilə imzalandı. Bu müqavilə tarixə Nankin müqaviləsi adı ilə daxil olunmuşdur. 1842-ci il Nankin müqaviləsi Çinin xarici ölkə ilə bağladığı ilk qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə idi. Nankin müqaviləsinə görə Çin İngiltərənin ticarəti üçün özünün 5 limanını açmalı idi. Beləliklə, "açıq limanlar" adlı sistemin əsası qoyulmuş oldu. Bu dövrdə ABŞ Çini müharibə ilə hədələyərək onu qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə bağlamağa məcbur edirdi. Amerika-Çin müqaviləsi 1844-cü il iyulun 3-də Vansiya şəhərində (Makao yaxınlığındadır) imzalandı. İngilis-Çin müqaviləsinə nisbətən, bu müqavilədə ABŞ üçün əlverişli bir sıra 37 yeni maddələr var idi. ABŞ və İngiltərədən sonra 1844-cü il oktyabrın 24-də qeyri-bərabər hüquqlu fransız-Çin müqaviləsi imzalandı. Daha sonra yəni, 1851-ci ildə Rusiya ilə Çin arasında yeni bir müqavilə Kulca müqaviləsi imzalandı. **Çində Taypinlər hərəkatı** : Ölkənin müxtəlif yerlərində kəndli üsyanları alovlanır, mübarizə yeni mərhələyə daxil olmaqda idi. Bu üsyanın təşəbbüsçüsü Xun Sü-tsüan idi. Xun Sü-tsüan 1844-cü ildə "Bay Şandi xuey" ("ilahi ata cəmiyyəti") adlı cəmiyyəti yaratdı. Cəmiyyət ümumi bərabərlik və qardaşlıq ideyalarına əsaslanırdı. Bu ideya, ilahinin böyük səadət dövlətinin – Taypin Tyanqonun (bu nəzəriyyənin ardıcılılarına isə taypinlər deyirdilər) quruluşu haqqında nəzəriyyə şəklində ifadə olunurdu. 1850-ci ilin iyunundan etibarən hərəkatın ən fəal qüvvələri toplaşmağa başladılar, üsyana hazırlıq gedirdi. **Taypinlər üsyanının birinci mərhələsi (1850-1856)** . 1850-ci ilin axırlarında mancur hakimiyyətinə qarşı üsyançıların açıq silahlı

mübarizəsi başlandı. 1851-ci il yanvarın 11-də Tszin-tyan kəndində MancurSin sülaləsinə qarşı üsyana başlanması və "Taypin Tyanqonun" ("İlahinin böyük səadət dövləti") yaranması rəsmi surətdə elan olundu. 1853-cü il yanvarın 12-də taypinlər Uçan şəhərini, fevralda – Antsin şəhərini tutub, mart ayında Nankinə yaxınlaşdılar və martın 19-da Nankin süqut etdi. Bu qələbədən sonra Taypinlər Nankini öz paytaxtı elan edərək bunu Tyantszin ("Asiman paytaxtı") adlandırdılar. 1850-1856-cı illər üsyanın birinci mərhələsi idisə, taypinlər hərəkatının yeni bir uğurlu mərhələsi 1856-cı ilin axırlarına təsadüf edir. 1856-cı ildə hərəkatda başlanmış böhran bu səhvlərin nəticəsinin yalnız bir amili idi. Üsyanın ilk illərinin inqilabi xarakterinə yabançı olan, heç bir sahədə əhəmiyyətli bir iş görməyən, Xun Sü-tsüanın yaxın qohumları olan adamlar rəhbərliyə irəli sürüldü. Taypinlərin hərbi qüvvəsini zəiflətdi və hərəkatın süqutu reallaşdı. 1858-ci ilin iyununda ingilis-Çin və fransız-Çin müqavilələri imzalandı ki, bunlar da Tyanszin müqavilələri adlanır. Beləliklə, İkinci "tiryək" müharibəsi (1857-1860) Çini yarımmüstəmləkəyə çevirməkdə ABŞ, və Avropa dövlətləri üçün yeni bir uğurlu addım idi. Bağlanmış müqavilələr ölkənin daxilində xarici kapital üçün geniş imkanlar açırdı. 1864-cü ilin əvvəllərində Taypin Tyanqo hərəkatının hərbi-strateji vəziyyəti pisləşməkdə davam edirdi. Belə bir şəraitdə taypinlərin rəsmi başçısı Xun Sü-tsüan 1864-cü il iyunun 30-da intihar etdi. Xun Sü-tsüanın böyük oğlu, 16 yaşlı Xun Fu, Tyan van elan olundu. Paytaxtın müdafiəsi taypinlər hərəkatına axıradək sadıq olan Li Sü-çenin üzərinə düşdü. 1864-cü il avqustun 7-də Li Sü-çenin boynunu vurdular. Xun Sü-tsüanın oğlu Xun Fu da tezliklə düşmənin əlinə keçdi və onu da qətlə yetirdilər. Nankinin süqutundan sonra da ayrı-ayrı taypin dəstələrinin mübarizəsi bir çox aylar davam etdi. Taypinlərin dəstələri vuruşsalar da, onlar 1866-cı ildə darmadağın edildi. Taypin qoşunlarının bir hissəsi isə Nyantszyunun dəstələri ilə birləşərək 1868-ci ilə qədər mübarizəni davam etdirdilər. Sintszyanda dunqanların yeni bir üsyanı 1864-cü ildə başlandı. Buranın əsas əhalisi olan uyqurlar da üsyana qoşuldu və hərəkat üsyançıların öz müstəqil dövlətini yaratmaq uğrunda mübarizə şəklini aldı. Bir neçə sultanlıq - Qaşqar (Cətişər), Urumçi (və ya Dunqan) və Külçin-Tərənçin sultanlıqları meydana gəldi. Bunların içərisində ən güclüsü Qaşqar sultanlığı idi. Britaniya hökumətinin istila layihəsinə görə aralıq bir dövlət yaradılması nəzərdə tutulurdu ki, bu da Orta Asiyada Rusiyanın nüfuzuna qarşı ingilis xarici siyasətinin aləti kimi istifadə oluna bilərdi. Öz növbəsində Rusiya da Külçenin Yaqub bəy tərəfindən tutulmasına yol verməmək üçün 1871-ci ildə onu oranı işğal etdi və ingilisləri qabaqlayaraq bu

ərazidə bufer zona yaratdı. 1877-ci ildə Yaqub bəy döyüşdə həlak oldu. Elə o ildə Sintszyanda Mancur-Sin hakimiyyəti bərpa edildi. Rusiyanın işğal etdiyi

Külçə vilayəti 1881-ci ildə SanktPeterburq müqaviləsinə əsasən Çinə qaytarıldı. Bu vilayətin əhalisi qırğız və qazaxlardan ibarət idi və ancaq bu əyalətin qərb hissəsində kiçik bir zolaq Rusiyanın əlində qaldı. Ost-Hind şirkəti Hindistanda geniş miqyasda tiryək istehsalını artırmağa və bunu Çinə gətirməyə başladıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Tiryək ticarəti Ost-Hind şirkətinə son dərəcə böyük gəlir gətirməyə başlamışdı. Çinin tiryək ticarətinə qarşı mübarizəsi İngiltərə ilə Çin arasında müharibəyə səbəb oldu. Tarixdə Birinci tiryək müharibəsi (1840-1842) adı ilə məlum olan müharibəyə başlandı. 1840-cı ildə ABŞ eskadrası Çin sularına daxil oldu. 1842-ci ilin avqustunda Nankində Çinlə İngiltərə arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Nankin müqaviləsi Çinin xarici ölkələrlə bağladığı ilk qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə idi. Buna əsasən İngiltərə Çinin beş şəhərində konsulluqlar açmaq və ticarət etmək hüququ qazandı. Beləliklə, “açıq qapılar” adlı sistemin əsası qoyuldu. Honkonq adası İngiltərənin sərəncamına keçdi. Birinci tiryək müharibəsi Çinin yarımüstəmləkəyə çevrilməsinin başlanğıcını qoydu. 1856-1860-cı illərdə yeni “tiryək müharibələri” baş verdi. İngiltərə Çinin daxili əyalətlərinə yol açmağa, onun çay limanlarını ələ keçirməyə çalışırdı. 1857-ci ilin dekabrında ingilis-fransız hərbi qüvvələri Kanton şəhərini mühasirəyə alaraq, ağır şərtlərlə müqavilə imzalamağı Çindən tələb etdilər. 1860-cı ilin oktyabrında İngiltərə və Fransa Çin ilə Pekində yeni müqavilələr imzaladılar. Pekin müqavilələrinə görə Çin İngiltərə və Fransaya təzminat verməli idi. Koulun yarımadası İngiltərənin himayəsinə keçdi. Tiryəkin açıq satışına icazə verildi. Xarici təcavüz və feodalların özbaşınalığı, vergilərin ağırlığı Çinin daxilində sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xalq çıxışları mancur hakimiyyətinə qarşı çevrilmişdi. 1850-ci ildə Çinin müstəmləkə əsarətinə salınmasına və daxili irticaya qarşı güclü üsyan baş verdi. Üsyançılar ümumi bərabərlik ideyası təbliğ edir və “Səmavi ümumi rifah dövləti” (çin dilində “Taypin tyanqo”) yaratmağa çağırırdılar. Buna görə də, kəndli müharibəsinin iştirakçılarını taypinlər adlandırırdılar. 1852-ci ilin axırlarında taypinlər Nankin şəhərini tutaraq onu özlərinin yeni yaratdıqları dövlətin paytaxtı elan etdilər. Taypinlər kəndlilərdən alınan vergiləri və icarə haqqını azaltdılar, yoxsulların borc öhtəliklərini ləğv etdilər. Qadınlara hüquq bərabərliyi verilmişdi. 1864-cü ilin yazında Taypin dövləti süquta uğradıldı. Taypinlər hərəkatı Çində kapitalizmin meydana gəlməsi və inkişafı üçün yol açmışdı. Çinin bölüşdürülməsində ilk addımı İngiltərə ilə ABŞ-ın köməyi ilə Yaponiya atdı. Koreya uğrunda mübarizə 1894-1895-ci illərdə Çin – Yaponiya müharibəsinə səbəb oldu. 1895-ci ilin aprelinde Çinlə Yaponiya arasında imzalanmış müqaviləyə görə Çin Koreyanın

müstəqilliyini tanıdı, Tayvan və Lyaodun Yaponiyaya verildi. Çin böyük məbləğdə təzminat ödəməli oldu. Yaponiya ilə müharibədə məğlubiyyət Çinin müstəmləkəçi dövlətlər arasında bölüşdürülməsi prosesini sürətləndirdi. ABŞ Çinin müstəmləkəçi dövlətlər tərəfindən nüfuz dairələrinə bölüşdürülməsi prosesindən kənar qalmaq istəmirdi. ABŞ 1899-cu ildə “açıq qapı” adlandırılan doktrinanı elan etdi: burada tələb edilirdi ki, Çindəki dövlətlərin bütün “nüfuz dairələri” Şimali Amerika mallarının gətirilməsi üçün açıq olmalıdır. İqtisadi gücünə arxalanan ABŞ Çindən rəqiblərini sıxışdırıb çıxarmaq və Çini yarım-müstəmləkəyə çevirmək istəyirdi. XX əsrin əvvəllərində Çin yenə də yarımfeodal ölkə olaraq qalırdı. Əhalinin çoxu mülkədarlardan asılı olan torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər idi. Kəndlilər, sənətkarlar, fəhlələr və milli burjuaziyanın ən cəsarətli hissəsi olan qabaqcıl ziyalılar Çindəki mütləqiyyət quruluşu əleyhinə çıxış edirdilər. 1905-ci ildə “Birləşmiş ittifaq” adlı gizli təşkilat yarandı. Ona Sun Yatsen “Üç xalq prinsipi” adlanan müddəalarını irəli sürdü: millətçilik, demokratizm, xalq rifahı. Millətçilik prinsipi tezisində Mancur sülaləsinin təzyiqinə qarşı mübarizədə Çin xalqının birliyi ideyası öz əksini tapmışdı. Demokratizm prinsipinin məzmununu Çin demokratik respublikasının yaradılması təşkil edirdi. Sun Yatsen kəndlilərin istifadəsinə verilmək üçün torpaqların milliləşdirilməsinə çalışırdı. “Xalq rifahı” prinsipi də bunu ifadə edirdi. Sun Yatsenin prinsipləri xırda milli burjuaziya tərəfindən tamamilə qəbul edilirdi. Nəticədə 1906-cı ildən başlayaraq Çində kəndlilərin, qabaqcıl ziyalıların və milli burjuaziyanın çıxışlarının beni dalğası başlandı. 1911-ci ilin oktyabrında Uçan şəhərindəki qabiliyyətli üsyan inqilabın başlanğıcı oldu. Üsyançılar şəhəri tutdular. Bütün Xubey əyaləti respublika elan edildi. 1911-ci ilin axırına yaxın Çinin bütün cənubi və mərkəzi əyalətləri artıq məncur əsarətindən azad edilmiş və üsyançıların hakimiyyəti altına keçmişdi. Bu məqsədlə istifadə olunan Yuan Şikay hökumətə dəvət olundu. Antimonarxiya ruhlu bütün əyalətlərin nümayəndələrinin Nankində toplanmış konfransında Sun Yatsen respublikanın müvəqqəti prezidenti seçildi və 1912-ci il yanvarın 1-də öz vəzifəsinin icrasına başladı. Liberal-mülkədarlar irticaçı general Yuan Şikayla sövdələşirdilər. 1912-ci ilin fevralında xüsusi fərmanla Tsinqin monarxiyası ləğv edildi. Milli məclis tərəfindən respublika hökumətinin təşkili Yuan Şikaya tapşırıldı. 1912-ci il aprelin 1-də liberalların təzyiqi ilə üzləşən Sun Yatsen istefa verdi və Yuan Şikay respublikanın prezidenti seçildi. 1912-ci ilin avqustunda “Birləşmiş ittifaq” ilə bir sıra liberal təşkilatlar Homindan partiyasında (Milli partiyada) birləşdilər. Partiyanın sədrliyinə Sun Yatsen seçildi. 1913-cü ilin yayında ölkənin cənubunda mürtəce hökumətin siyasətinə qarşı “ikinci inqilab” adlandırılan üsyanlar baş verdi. Lakin xarici qoşunlar inqilabçıları darmadağın etməkdə Yuan Şikaya kömək etdilər. “İkinci inqilab” da məğlub oldu. 1911-1913-

cü illərin Çin inqilabı qarşısında duran vəzifələrdən yalnız birini – monarxiyanı devirmək vəzifəsini yerinə yetirdi.

Mühazirə-2

YAPONİYA

Sakit Okeanın Şərqi Asiya sahilləri yaxınlığında yerləşən Yaponiyanın ərazisi təxminən 4 min adadan ibarətdir. Ən böyük adaları Hokkaydo, Honsü, Sikoku və Kūsu adalarıdır. 1603-1702-ci illərdə Yaponiyada antifeodal kəndli çıxışı və üsyanları olmuşdu. Yaponiyada irticaçı feodal hökuməti üsyançı kəndlilərə şiddətli divan tuturdu. XVII əsrin sonu, XVIII birinci yarısında baş verən kəndli çıxışları pərakəndə xarakter daşıyırdı. Bu çıxışlar ayrı-ayrı kəndləri əhatə edir və bir qayda olaraq bu və ya digər knyazlıq və ya əyalət hüduvundan kənara çıxmırdı. Feodal ailəsinin iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa bütün torpaq sahələrinin yarısını əllərində cəmləşdirən və Tokuşava ailəsindən olan nəslə feodallar, onların tərəfdarları "fudai daymyo" adlanırdı və bu qrupa daxil idi. Tokuşava ailəsinə qarşı düşmən əhval-ruhiyyədə olan və mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlubiyyətə uğrayan feodal ailələri "todzama daymyo" adlanırdı və ikinci qrupa daxil idi. Tokuşava rejiminin hərbi dayağı samuraylar idi¹. Samuraylar əsasən iki qrupa bölünürdü. 1) syoqunun bilavasitə tərəfdarları, şəxsi vassalı olub, ildə 500-dən 10000 kokuya qədər gəlir götürən samuraylar; 2) Müxtəlif iri feodalların vassalı olub, ildə 500 kokuya qədər gəlir götürən samuraylar. Bunlardan başqa sinfi simasını və samuraylığını itirən kiçik samuraylar da (ronin) var idi. Samuray kəndlini və ya sənətkarı öldürə bilərdi və buna görə cəzalandırılmırdı. Tokuşava inzibati qanun məcəlləsində "qılınc təzələmək" adlanan qayda təsbit olunmuşdu ki, bu da samuraya öz yeni qılıncını rəiyyətədən olan hər hansı bir adamın boynunda sınaqdan keçirmək hüququ verirdi. Tokuşava tayfası diktaturasının möhkəmlənməsində "zəminlik" sisteminin də böyük əhəmiyyəti var idi. Bu sistem iki yüz ildən artıq bir müddətdə mövcud olmuşdur. Tokuşava hökuməti feodal qaydalarını möhkəmləndirmək üçün müxtəlif daxili tədbirlərdən başqa xarici siyasət sahəsində də müəyyən tədbirlər həyata keçirirdi ki, bunların içərisində də ən mühümü və dünyaya səs salmış özünü tək etmə tədbiri idi ki, bu da kompaniya xarakteri daşıyırdı. Özünü tək etmə dünyadan təcrid olma demək idi. Tokuşava sülaləsinin banisi İyeyasu və onun oğlu Xidetada ilk vaxtlar ispanlar, portuqaliyalılar, hollandlar və ingilislərlə xarici ticarət əlaqələrini genişlətməyə səy göstərirdilər. Lakin bir az sonra hökumət antixristian siyasətə keçib, xristianlığı "imperianın düşməni" elan etdi və bunun Yaponiyada yayılmasını qadağan elədi. Xatırladaq ki, Avropadan dəstə-dəstə katolik missionerləri Yaponiyada xristianlığı yayırdılar. Avropadan gəlmiş missionerlərin əksəriyyəti yerli qadınlarla evlənidilər. Ölkədə gizli yollarla xristian missionerlərə maddi cəhətdən kömək göstərilirdi. Xristianlara vəsait ödəyən məmurlar və feodalların əksəriyyəti qarışıq nığahdan olanlar idi. Nəhayət, Yaponiyanın özünü tək etməsi siyasəti 1639-cu ildə başa çatdırıldı. Lakin Yaponiyanın Hollandiya və Çinlə ticarəti davam edirdi və buna görə Yaponiyanın tək etməsi nisbi xarakter daşıyırdı, ispanların Filippini

işğal etməsi hadisəsi yaponlar üçün ciddi xəbərdarlıq oldu və buna görə yaponlar ispanları, portuqaliyalıları ölkədən qovmaq yolu ilə Avropa dövlətlərinin Yaponiyaya soxulmaq təhlükəsinin qarşısını almağa çalışırdılar.XVIII əsrin

ortalarından etibarən feodalizm qurluşu daxilində bu münasibətlərin dağılması və yeni kapitalist əlaqələrinin meydana gəlməsi prosesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. XVIII əsrin ortalarında Yaponiyada, hər birinin çoxlu pul vəsaiti olan 70-ə qədər milyonçu var idi. Digər Şərq ölkələrində olduğu kimi Yaponiyada da tacirlər böyük hüquq və imtiyazlara malik idilər. Kəndlilərin və digər yoxsullarının antifeodal üsyanları XVIII əsrin ikinci yarısı XIX əsrin əvvəllərində Yaponiyanın müxtəlif yerlərində antifeodal kəndli çıxışları baş verdi. Bu dövrdə ABŞ-ın Yaponiyaya qarşı təcavüzü və Yaponiyanın içərilərinə daxil olmaq taktikası Rusiyanı narahat edirdi. Rusiya da başqa Qərb dövlətləri kimi Yaponiya ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı .Odur ki, 1792-ci ildə "Yekaterina" gəmisi Nemuro limanına (Edzonun şərq hissəsində) gəldikdə Laksman xeyirxahlıqla qarşılandı və hətta syoqun hökuməti gəminin Naqasakiyə gəlməsinə icazə verdi. Lakin Yaponiya özünü təkəmləmə siyasətini dəyişdirmək istəmirdi və buna görə Laksman Yaponiya ilə müqavilə bağlaya bilmədi. 1803-cü ildə Yaponiyaya Rezanovun başçılığı altında yeni səfirlik göndərildi. I Aleksandr ona tapşırıq vermişdi ki, rus gəmilərinin Naqasakidə ticarət aparmasına və ya Edzo adasında ticarət işi təşkil olunmasına icazə alsın. Yaponlar bu missiyaya da rədd cavabı verdikdə Xvostov və Davidov adlı iki zabit 1806-cı ildə Yaponiyanın sahil kəndlərini quldurcasına qarət etdilər. Xvostov və Davidov "qanunsuz və özbaşına hərəkət etməkdə" ittiham olunub Oxotskda həbsə alındılar. 1811-ci ildə "Diana" şlyupunda (orta su tutumlu gəmidir) Qolovninin ekspedisiyası zamanı o əsir alındı və iki il əsir saxlandı. Qolovin yalnız onun köməkçisi kapitan Rikord Yaponiyaya gəldikdən sonra azad edildi. Rusiya hökumət orqanlarının tapşırığı ilə kapitan Rikord əsirləri azad etmək xahişi ilə Yaponiyaya gəlmişdi. ABŞ hökuməti Yaponiyanı təcrid olunma siyasətindən zorla əl çəkməyə məcbur etməyə və başqa dövlətlərdən qabaq Yaponiya-Amerika ticarət müqaviləsi bağlamağa getdikcə daha artıq cəhd göstərirdi. 1852-ci ildə ABŞ Uzaq Şərqdə geniş təcavüzkarlıq siyasəti tərəfdarı olan Perrinin rəhbərliyi altında Yaponiyaya güclü hərbi-dəniz eskadrası göndərmək qərarına gəldi. Perri Ryukyu, Bonin, öz rəhbərliyinə Tayvan adalarını, həmçinin Koxinxina, Kamboca, Borneonun bir hissəsini və Sumatranı tutmağı təklif edirdi. 1853-cü ilin iyulunda Yaponiya sahillərinə, Uraqa limanına (Edo körfəzində) gəlib çatdı. Amerika prezidenti Filmorun məktubunu Yaponiya hökumətinə çatdırmaq tapşırığı alan Perri şantaj əl ataraq Yaponiyanı hədələməyə başladı ki, ölkənin qapılarını "açmaq" haqqındakı təklif qəbul edilməzsə, Yaponiya buna zor gücü ilə məcbur etdiriləcəkdir. Lakin o, ABŞ-ın Çindəki təcavüzkarlıq məqsədini nəzərə alaraq dərhal cavab verilməsinə təkid və zor göstərmədi. Gəmilər Çinə getmək və cavab üçün 1854-cü ilin yazında qayıtmaq əmrini verdi. Perrinin güclü hərbi eskadrasının Yaponiyaya gəlməsi və onun syoqun hökuməti nümayəndələri ilə ultimatum tərzində danışıq aparması Yaponiyada siyasi vəziyyəti kəskinləşdirdi. İqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli zəifləmiş olan syoqun hökuməti ABŞ-ın təklifini qəbul etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmək istəmədi və hiylə işlətmək yolu seçdi.

Hökumətin başçısı Abe Masaxiro feodal knyazlara öz fikirlərini bildirməyi təklif etdi, onların çoxu Yaponiyanın Birləşmiş Ştatlara silahlı müqavimət göstərməyə

hərbi cəhətdən əsla hazır olmadığını nəzərə almağı məsləhət gördülər. Perri 1854-cü il fevralın 11-də cavab üçün Yaponiyaya qayıtdı. Yenidən davam etdirilən danışıqlar zamanı Perri onun təklifi rədd ediləcəyi təqdirdə yenə də Yaponiyaya qarşı müharibəyə başlayacağı ilə hədələyirdi, nəticə etibarilə 1854-cü il martın 31-də "Sülh və dostluq haqqında" Yaponiya Amerika ilə (Perri-Xayasi) müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. Bu birinci müqavilə nəticəsində Yaponiyanın iki limanı Simoda və Xakodate Amerika gəmiləri üçün açıldı. Yaponiyanın 215 ildən bəri davam edən nisbi təklənmə siyasətinə son qoyuldu. Yaponiya ilə Amerika arasındakı birinci sazişdən sonra başqa dövlətlərlə də bir sıra müqavilələr imzalandı. Bunlardan İngiltərə-Yaponiya müqaviləsini (1854), admiral Putyatinin eskadrası gəldikdən sonra (yazıçı İ. A. Qonçarov da həmin eskadraya daxil olan "Pallada" gəmisində idi) Rusiya-Yaponiya müqaviləsini (1855), Yaponiya-Hollandiya (1856), Yaponiya-Fransa (1858) müqavilələrini və başqalarını göstərmək olar. Bu müqavilələrin hamısının şərtləri demək olar ki, bir-birinin eyni idi. Bunlar yaponiyanın ən mühüm limanlarını (Simoda, Naqasaki, Xakodate) xarici dövlətlərlə ticarət üçün açdı. ABŞ-ın baş konsulu Qarris Yaponiyaya gəldikdən sonra 1857-ci il iyunun 17-də Yaponiya ilə Amerika arasında yeni saziş, 1858-ci il iyulun 29-da isə Yaponiya-Amerika ticarət müqaviləsi imzalandı. Yaponiyada ABŞ-ın mövqeyini möhkəmlədən bu müqavilələr qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr idi. Bu müqavilələr ABŞ-a eksterritoriallıq hüququ verir və Yaponiyaya gətirilən mallar üçün aşağı gömrük müəyyən edilirdi. Bu müqavilələr əsasında, Yaponiya-Amerika ticarəti üçün açılmış limanların sayı beşə çatırdı. 1858-ci ilin avqust-oktyabr aylarında Hollandiya, Rusiya, İngiltərə və Fransa ilə, 1860-cı ildə isə Portuqaliya ilə də belə müqavilələr imzalandı. Yaponiyada xarici müdaxiləçilərə qarşı nifrətlə qəzəb birləşərək onlara qarşı hücumlar başlandı. 1860-cı ilin yanvarında ingilis konsulluğunun tərcüməçisi, 1861-cilin yanvarında isə Amerika səfirliyinin tərcüməçisi öldürüldü. 1862-ci ilin iyununda ingilis səfirliyinə basqın edilmiş, həmin ilin sentyabrında isə Edodan Satsumaya qayıdan knyaz Simadzunun təşrifatına "hörmətsizlik" göstərdiyinə görə ingilis taciri Riçardson öldürülmüşdü. Bütün bu sui-qəsdlər xarici dövlətlərin nümayəndələrinə Yaponiyanı tərک etdirmək və qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələri həyata keçirməkdən imtina etmək məqsədi güdürdü. Xaricilər əleyhinə qəsdlərin çox hissəsi İngiltərəyə qarşı çevrildiyindən İngiltərə hökuməti cəza ekspedisiyası düzəltmək təşəbbüsünü öz üzərinə götürmək qərarına gəldi və İngiltərə beynəlxalq jandarma rolunu oynamağa başladı. Yaponiyaya qarşı zor gücünə əl atacağı ilə hədələyən İngiltərənin ultimatum xarakterli tələbləri, həmçinin iki zidd cəbhə qüvvələrinin bir-birilə rəqabət aparən syoqunat və imperator sarayı müvəqqəti olaraq barışdılar. Nəticə etibarilə syoqun saray zadəganları və syoqun əleyhinə müxalifətçilər arasında "syoqun və imperatorun birliyi" adı ilə məşhur olan saziş imzalandı. Simonoseki körfəzindəki yapon istehkamçıları Fransanın iki gəmisini yenidən atəşə tutdu. Bütün bunlar dövlətlərin Yaponiyaya qarşı cəza ekspedisiyası

göndərməsini sürətləndirdi. Bunların içərisində ən böyüyü ingilis cəza ekspedisiyası idi. 1864-cü ilin oktyabrında xarici səfirlərlə hökumət nümayəndəsi

arasında saziş imzalandı. 1865-ci ilin noyabrında imperator bütün müqavilələrin təsdiq olunduğunu elan etdi. 1867-1868-ci illər inqilabının xarakteri təhrif edilir. Tarixçilərin bir qismi xarici ekspedisiyaların, xüsusilə Perrinin ekspedisiyasının yardımını ilə Yaponiyaya kapitalizm idxal edilməsi kimi elmə zidd nəzəriyyə irəli sürürlər. Tarixçilərin digər qismi isə çevrilişin mahiyyətini yalnız imperator hakimiyyətinin bərpa edilməsi ilə məhdudlaşdırırdılar. Halbuki, imperator hakimiyyətinin bərpa edilməsi, imperator bayrağından öz mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışan antitokuqava ittifaqı özü də bilmədən buna xidmət etmişdi. Bütün bu təhriflər 1867-1868-ci il hadisələrinin inqilabi məzmununu rədd edir. Halbuki, Yaponiyadakı burjua çevrilişinin natamamlığı heç də onun inqilabi məzmununu azaltmır. Çünki bu hadisə məzmununa görə inqilabdan da yüksək idi. Yaponiya Şərqi başqa ölkələrindən yarım əsr tez, Rusiya, Almaniya və İtaliya ilə bir vaxtda, lakin İngiltərə, Farnsa və ABŞ kimi ölkələrdən sonra kapitalist inkişafı yoluna keçmişdir. 1869-1870-ci illərdə maarif islahatı keçirildi. Ən mühüm islahatlar 1871-ci ildə keçirildi. Toxunulmazlar kastası rəsmi surətdə ləğv edildi. Əhalinin bütün təbəqələrinə, o cümlədən samuraylara azad surətdə özünə peşə seçmək və istədiyi müamələ fəaliyyətilə məşğul olmaq ixtiyarı verildi. Ölkənin knyazlıqlara bölünməsinə son qoyan və bunu prefektura sistemi ilə əvəz edən inzibati idarəçilik sisteminə dair islahat keçirildi. Bu islahatın keçirilməsi mərkəzləşmiş burjua dövlət aparatı yaradılmasına kömək etdi. Hökumətdən başqa heç kimə pul buraxmaq ixtiyarı verilməməsi də buna kömək etdi və vahid pul sistemi yaratmağa imkan verdi. 1872-ci ildə ümumi hərbi mükəlləfiyyət qoyulması haqqındakı tədbirlər nizami ordu təşkil etmək üçün qanunla tənziqləndi. Ən başlıcası isə ölkədə həyata keçirilən dəyişikliklərin yekunu aqrar islahatla nəticələndi. Bu islahat 1871-1873-cü illərdə hökumətin bir sıra qanunlarında öz ifadəsini tapdı. 1871-ci ildə "samuray torpaqları" adlanan yerlər və "şəhərlilərin torpaqları" adlanan torpaqlar ləğv edildi, istənilən ərzaq və texniki bitkilər yetişdirilməsinə ixtiyar verən və kəndlilərin kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirməkdən başqa, digər peşələrlə məşğul olmasına icazə verən qanun nəşr olundu və xalq hökumətin islahatı haqqında məlumatlandırıldı. Qanun xalqa aydın şəkildə təqdim edilməyə başladı. Bununla yanaşı əvvəllər feodal qaydaları ilə müəyyən edilmiş torpaq müamilləri qanuna salındı və azad bir surətdə torpağı alıb-satmağa icazə verildi. Torpaq sahiblərinə xüsusi torpaq biletləri deyilən ("tiken") kağız verilir ki, bu da müəyyən torpaq sahəsinə, yəni sahibkarlığa hüquq verirdi. Bununla da torpaq üzərində mülkiyyət hüququ təsdiq edilirdi. Bundan başqa, natural vergi pul vergisi ilə əvəz olunurdu və torpağın bazar qiymətinin 3 faizi miqdarında vahid vergi norması qoyulurdu. Mədəniyyət Tokokuqava ailə hakimiyyətinin birinci dövründə olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvvəllərində, əsrlərdən bəri Yaponiyada yayılmış olan buddizm ilə konfusiçilik məfkurələrinin şiddətli mübarizəsi müşahidə edilmişdi. Kəndli üsyanlarının artması, ölkənin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi və Tokokuqava syoqunlarının buddist monastırlarına vurduğu zərbələrlə əlaqədar olaraq, XVIII

əsrin ortalarından etibarən buddist kilsəsinin nüfuzu aşağı düşür. Yeni şəraitdə buddizm, feodalizm quruluşunu möhkəmlətmək, ölkənin mərkəzləşdirilməsini

təmin etmək üçün yararsız ideoloji alətə çevrilmişdi. İndi əxlaqi-siyasi təlim olan konfusiçilik ön plana keçirdi. Tokuqava syoqunat rejiminin rəsmi dövlət ideologiyası buddizm və daosizmin təsiri altında meydana çıxmış olan Çjusian konfusiçilik oldu. Bu ideologiyanın tərəfdarları syoqunat rejiminin müqəddəs, qanuni və əbədi olduğunu sübut edirdilər. Onlar səbr etməyə çağırır və qüdrətli yaradıcı zəka, hər şeyin əsası hesab etdikləri syoqunat rejimi ilə və qismətlə barışmağı tələb edirdilər. Yaponiyada tibb elmlərinin yayılmasına da xeyli diqqət verilirdi. Təbiət elmlərinin inkişafı dini-fəlsəfi cərəyanlara zərbə vurur və materialist ideyaların yayılmasına kömək edirdi. 1844-cü ildə Yaponiyanın xəritəsinin tərtib olunması başa çatdırıldı ki, bu da coğrafiyaşünaslıqda yenilik idi. 1873-cü il yanvarın 1-dən Yaponiyada Avropa təqvimini qəbul edildi. 1877-ci ildə Tokio univərsiteti açıldı və 1879-cu ildə imperator elmlər Akademiyası yaradıldı. 1873-cü ildə din azadlığı qəbul olundu. Yeni qərarlara əsasən feodallar əllərindəki bütün torpaqları İmperatora təhvil verməli idilər. Fransa və Almaniya təhsil modelləri əsasında təhsil islahatları keçirildi. Xeyli sayda tələbə Qərb ölkələrinə oxumağa göndərildi. Eynizamanda, Qərbdən Yaponiyaya müəllimlər dəvət olundu. 1889-cu ildə Yaponiyada ilk konstitusiyaya yarandı. Parlament yarandı. Lakin İmperator öz toxunulmazlığını qoruyub saxladı. İmperator ordunun, icarəedici və qanunverici hakimiyyətin başında dururdu. Koreyaya olan münasibətdə Yaponiya və Çin arasında olan konflikt 1894-1895 illərində Yaponiya-Çin müharibəsinə səbəb oldu. Yaponiya bu müharibədə qələbə qazandı və Tayvanı zəbt etdi. Çinin Mancuriya bölgəsi ilə bağlı yeni münaqişə Rusiya-Yaponiya müharibəsinə səbəb oldu. Müharibə 1904-1905-ci illərdə davam etdi. Yaponiya bu müharibədə də qalib gəldi. 1910-cu ildə Yaponiya Kareyanı özünə birləşdirdi. 1912-ci ildə İmperator Meicinin ölümü ilə Meici dövrü başa çatdı. Eşihitonun hakimiyyətə gəlməsi ilə Taişo dövrü (1912-1926) başladı. 1923-cü ildə olan böyük Kanto zəlzələsi və 1929-cu ildə baş qaldıran dünya iqtisadi böhranı Yaponyanı zəiflətdi. Bu Taişo dövründə Yaponiya birinci dünya müharibəsinə qoşuldu. Müharibədən sonra Yaponiyanın iqtisadi vəziyyəti pisləşdi.

KOREYA

Koreya ölkəsinin adı X-XIV əsrlərdə burada hökmranlıq etmiş Korye sülaləsinin adı ilə bağlıdır. Koreyalıların özləri öz ölkəsini "Çason", yəni "sübh mehi ölkəsi" və ya "sübh dinc-liyi" ölkəsi, bəzən də "Səhər tərəvəti" ölkəsi adlandırırdılar. Koreya 1644-cü ildə Çini istila etmiş mancurlara tabe edildikdən sonra, Koreya kralı ölkəni tərk etməyi qadağan edən fərman verdi. Buna görə də həmin qanunu pozanlar edam olunurdu. Xaricilərlə əlaqə saxlamaq qadağan idi. Bu qanunu pozan xaricilərə ölüm və ya ömürlük həbs cəzası verilirdi. İctimai-iqtisadi cəhətdən Koreya feodal ölkəsi idi. Feo-dal torpaq sahibliyinin torpaq üzərində feodal mülkiyyəti təşkil edirdi. Rəsmən bütün torpaqlar dövlət torpaqları hesab edilirdi. Əslində isə torpaq sahibliyinin dörd növü var idi ki, birinci bunlar da saray

torpaqlarından ibarət idi. Saray torpaqlarını becərən kəndlilər torpaq vergisini ümumdövlət xəzinəsinə deyil, saray idarəsinə verirdilər. Beləliklə, dövlət torpaqlarının çox hissəsindən vergiləri kral öz xeyrinə toplayırdı. Bu torpaqlardan alınan gəlirlər kral ailəsinə sərf olunurdu; ikinci gəlirləri dövlət və əyalət idarələrinə xərclənən, həmçinin məmurlara maaş verilməsinə sərf olunan torpaqlar. Torpaq sahələri bunlarda yaşayan kəndlilərlə birlikdə məmurların ixtiyarına verilirdi; üçüncü monastır torpaqları; dördüncü feo-dalların xüsusi torpaqlarından ibarət idi.

Koreyada kəndlilər iki qrupa bölünürdü. Mülkədar torpaqlarında işləyən və yaşayan icarədar kəndlilər və ya saray torpaqlarında yaşamayan icarədar kəndlilər. Əsas vergi torpaq vergisi idi.

XVIII əsrin axırlarından XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrdə aqrar münasibətlər üçün xarakterik cəhət feodal zadə-ganların, məmurların, mülkədarların və txoxo (kənd varlılarının) xüsusi torpaq sahibliyinin çoxalması idi. Torpağı alıb-satmaq hüququ torpaq siyahıları kitabında təsdiq edilmişdi. Feodal ren-tasının pul forması inkişaf edir və natural torpaq vergisi get-gedə daha çox pul vergisi ilə əvəz edilirdi. Nəticədə Koreyada bazarın pulla tənzimlənməsi prosesi sürətləndi. Bununla yanaşı Koreyada sənətkarlığın inkişafı köhnə primitiv sənət-sex birləşmələrinin dağılmasına səbəb oldu. XVIII əsrin axırlarında Koreyada əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. 1785-ci ildəki "Böyük qanun külliyatı" dövlət ustaları siyahısının ləğv edilməsini və ya onların şəxsən təhkimçilikdən azad olunmasını nəzərdə tuturdu. Bu qanun birinci növbədə əyalət sənətkarlarına aid edilirdi. Müxtəlif sənət işləri görmək üçün dövlət müstəqil ustaları işə cəlb edir və iş müqabilində onları natura və ya pulla ödəməyə başlamışdı. Bununla bərabər, ustalar bazarda əmtəə kimi satmaq üçün sənaye şeyləri istehsal etmək imkanı qazandı və bununla da xırda əmtəə istehsalçılarına çevrilmə-yə başladılar. Lakin, sənətkarların şəxsən təhkimçilikdən azad edilməsi onları feodal dövlətinin ağır istismarından heç də xilas etmədi. Eyni zamanda sənətkarlar üzərinə müxtəlif vergilər qoyulmuşdu, onlardan pulsuz işlər görülməsi üçün də istifadə edilirdi. Bununla belə, heç də sənətkarların hamısına şəxsi azadlıq verilməmişdi. Silah istehsalında, saray və yuxarı zadəganlar üçün məişət şeyləri hazırlanmasında əvvəlki kimi yenə də dövlət sənətkarlığı sistemi qalmışdı. Bütün bunlar sənayenin inkişafına, azad sənətin manufaktura tipli sənayeyə keçməsinə hələllik mane olurdu. Sənətkarlığın inkişafı istehsalın bu və ya digər sahəsi daxilində təbəqələşməyə, paytaxt və əyalət birləşmələri başçı-larından ibarət varlı yuxarı təbəqə yaranmasına səbəb olurdu.

Sənətkarlığın texniki səviyyəsi yüksəlir, müəyyən məmulatlar istehsalında ixtisaslaşan rayonlar yaranırdı. Yenbyon və Son-çxon öz ipək parçaları ilə Xveryon və Kyonçjon nazik kətan, Kvançju ağ və rəngli farfor hazırlamaq da bütün ölkədə şöhrət qazanmışdı və istehsal edilən məmulatlar xaricə də ixrac olunurdu.

Koreyada sənətkarlıq sahəsindəki dəyişikliklər ticarətə də xeyli təsir göstərirdi. 1800-cü ildə 1,6 minə qədər yerli ba-zarla yanaşı, Seul, Keson, Tequ, Çinçju, Vonçju, Pxenyan ki-mi ümumkoreya ticarət mərkəzləri də yaranmışdı. Həmin mərkəzlərdə ümumkoreya miqyasında əhəmiyyətli olan ticarət birləşmələri əmələ gəlirdi. Ticarət birləşmələrində vasitəçi ticarət, kredit və sələm-çilik sistemi geniş tətbiq edilirdi. Xırda alverçilər və istehsal-çılar iri ticarət birləşmələrinə tabe idi. Bu tacirlərin ticarət ka-pitalı təkcə onların öz kapitalından deyil, həmçinin ticarət əməliyyatına kapital qoyan feodal məmurlarının da vəsaitindən ibarət idi.

Bu dövrdə Koreyada həm varlanma, həm də müflisləşmə sürətlə gedirdi. Bu onunla əlaqədar idi ki, imperator başda olmaqla xüsusi mülkiyyətçilər heç bir çətinlik çəkmədən tor-paq mülkiyyəti, digər mülkiyyətləri çox asanlıqla əldə edirdilər. İmperator özü baş mülkiyyətçi idi. Adi camaat isə mülkiyyətə sahib olmaq iqtidarında deyildi, buna imkan verilmirdi. Koreyada hakimiyyət istehsal sahələrində cüzi dəyişikliklər etmişdi. Amma bu dəyişikliklər mövcud problemi həll etmək iqtidarında deyildi.

İctimai ziddiyyətlərin artması və kəndli üsyanları

Aqrar münasibətlərdəki dəyişikliklər, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı bilavasitə istehsalçı olan kəndlilər üzərindəki feodal istismarını dəyişdirmədi, əksinə, qara camaat üzərində daha da qüvvətlənməsinə səbəb oldu. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə bərabər xüsusi torpaq sahibliyinin artması kəndlilərin təkcə xüsusi torpaq sahibləri (saçjon) tərəfinə 176 400 tuməhsul, bol olanda isə 800 tuya qədər ta-xıl götürə bilərdi. Kəndli payızda məhsulun yarısını mülkəda-ra və borca (toxum, yemək, başqa kiçik xərclər) verməli idi. Nəticə etibarilə bir illik gücətməz ağır əməkdən sonra kəndliyə 100 tudan da az taxıl qalırdı ki, bu da qətiyyətlə kəndlinin ehtiyacını ödəmirdi.

dən deyil, həmçinin feodaldövlətinin özü tərəfindən də istis-marının daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Torpaq vergisi gəlirlərinin azalması nəticəsində dövlət yeni vergilər qoyma-ğabaşladı. Bu dövrdə məhsul zəif olan zaman kəndli 1 kyol torpaqdan 400 tu məhsul, bololandaisə 800 tuya qədər ta-xıl götürəbilirdi. Kəndli payızda məhsulun yarısını mülkəda-ravəborca (toxum, yemək, başqa kiçik xərclər) verməli idi. Nəticə etibarilə bir illik güc çatmaz ağır məkdən sonra kəndliyə 100 tudanda az taxıl qalırdı ki, bu da qətiyyənlə kəndlinin ehtiyacını ödəmirdi.

Kəndlilər iqtisadi zülmün qüvvətlənməsinə siyasi mübarizə və üsyanlar qaldırmaqla cavab verirdilər. 1808-ci ildə Xamqyondə əyalətinin Çunçxon və Pukçxon qəzalarında kəndlilər üsyan qaldırdı. 1811-ci ildə isə Xvanxədə əyalətinin Koksan qəzasında kəndlilərin üsyanı baş verdi. Üsyançılar kəndliləri soyan mənfur qəza rəisinə divan tutdular. Onlar hökumət idarələrini zəbt edərək, həbsxanaların qapılarını açdı, məhbusları azad etdilər. Ənənəvi olaraq yenədə, hökumət üsyançılara şiddətli divan tutdu, 37 nəfər öldürüldü, 130 nəfər həbsə alınmış kəndliyə isə ağır iş gəncə verildi.

1811-ci ilin dekabrı – 1812-

ci ilin aprelinə Pxyen əyalətində Xon Qyon Nenin rəhbərliyi

altında çox böyük kəndli üsyanı baş verdi. 1811-1812-ci illərdəki kəndli üsyanının təsiri altında 1813-1819-cu illərdə bütün ölkədə kəndli üsyanları baş verdi. Bu üsyanların rəhbərləri özlərini Xon Qyon Nenin tərəfdarı hesab edirdilər. 1834-cü ildə bütün ölkədə aclıqla, istismarla əlaqədar olan bir sıra qiyamlar baş verdi. Ən böyük kəndli çıxışları 1862-ci ildə olmuşdu. Ona görə də həmin ili kəndli üsyanı ili adlandırırlar, çünki bu illərdə Koreyada kəndlilərlə yanaşı sənətkarlar, hərbi xidmətçilər də üsyan qaldırdı. Dəyənək və nizə ilə silahlanmış üsyançılar şəhərə girib, rüşvətخور və istismarçı dövlət məmurlarını öldürdülər, məmurların evlərini dağıtdılar, mülkədarlara hücum etdilər. Bu üsyan az vaxt ərzində 21 kəndi əhatə etmişdi. Bunun ardınca 1862-ci ilin fevralında Çinçjuda 3 min kəndli hakimiyyətə və feodal istis-marına qarşı üsyan qaldırdı. Dəyənək və nizə ilə silahlanmış üsyançılar şəhərə daxil olub, buranın hakimini qətlə yetirdilər, məmurların evlərini dağıtdılar, mülkədarlara hücum etdilər. Bu üsyan rəmzi olaraq "Çinçju şimşəyi" adı ilə məş-hurlaşdı. "Çinçju şimşəyi" üsyanından sonra bütün ölkədə iri kəndli üsyanları baş verdi və üsyanlar 1862-ci ilin axırlarına qədər davam etdi. Koreyada 1864, 1869, 1871-ci illərdə də belə kəndli üsyanları qeydə alınmışdı. Şəhər yoxsulları da üsyan etmiş kəndlilərə qoşulurdu. Koreyada kəndli üsyanlarının bir-birini əvəz etdiyi dövrdə müəllimlər kəndlilər üçün belə bir şüar hazırlamışdılar: "Xalqdan oğurladığınızı xalqa qaytarın!". Düzdür, kəndli üsyanları və şəhər yoxsullarının çıxışları o qədər də mütəşəkkil xarakter daşımırdı, lakin bütövlükdə onlar feodal istismarına qarşı çevrilən və feodal cəmiyyətinin əsaslarını sarsıdan, xalqda mübarizlik ruhu formalaşdıran ha-disələr idi.

Koreyanın daxili və xarici siyasəti

XVIII əsrin axırları – XIX əsrin əvvəllərində Avropanın kapitalist ölkələri və ABŞ Koreyanı qapılarını xaricilər üçün "açmağa" təhrik edirdilər. Bu siyasətin mahiyyəti Koreyanı təsir dairəsinə və asılı vəziyyətə salmaq idi.

Koreyaya soxulan xarici dövlətlər öz məqsədlərini xristianlığı ölkədə yaymaq pərdəsi altında gizlətməyə çalışırdı. Koreya hökumətinin müqavimətinə baxmayaraq, katolik kil-səsi ölkəyə öz missionerlərini göndərmək işini getdikcə gücləndirirdi. Fransız missionerləri xüsusilə çox çevik fəaliyyət göstərirdilər. Onlar gizli surətdə ölkəyə soxulub, narazı zadəganlar və dövlət idarələri məmurları ilə əlaqə yaradır və kapi-talistlərin Koreyaya soxulması üçün yol açır və buna şərait yaradırdılar.

Onlar xristianlığı yaymaqla bərabər digər bir vasitədən, Koreya hökumətinə eyni zamanda silahlı təzyiqlə göstərməyə və Koreya hökumətini ölkənin qapılarını xaricilər üçün açma-ğa məcbur etməyə çalışırdılar. XIX əsrin əvvəllərində Koreyaya qarşı yeni bir istila, ingilis istilası da gücləndi. 1816-cı ildə Çxunçxon əyaləti sahillərinə ingilis gəmiləri gəldi. 1846-cı ildə isə Fransa hökuməti Koreyanı fransız ticarəti üçün açmaq məqsədilə iki hərbi gəmi göndərdi. Yəni ticarət adı altında hərbi gəmi göndərilməsi açıqdan-açığa təzyiqlə idi.

Koreya ərazisinə daxil olan fransızlara qarşı "Dənizdə partizan hərəkatı" adlı əməliyyat keçirildi. Bu əməliyyatı həyata keçirən əsasən gənclər idi. Bu əməliyyat çox faydalı və uğurlu oldu. Bununla yanaşı fransız missionerlərinə qarşı təd-birlər görüldü, amma nəticədə bir neçə fransız missionerinin öldürülməsi Koreya haqqında öz təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirmək üçün Fransanın əlinə bəhanə verilmiş oldu. Fransız təbəələrinin öldürülməsində müqəssir olanları cəzalandırmaq bəhanəsilə 1866-cı ildə admiral Roz başda olmaqla 7 gəmidən ibarət hərbi gəmi birləşməsi Koreyaya göndərildi, fransızlar Kanxva adasına hücum etdi. Lakin koreyalılar inadlı müqavimət göstərdi və fransız hərbi ekspedisiyasının hücumu tam müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi.

Elə bu zaman, yəni 1866-cı ildə amerikalılar zorla Kore-yanın qapılarını xaricilərin üzünə "açmaq" üçün müxtəlif təşəbbüs göstərdi və Amerikanın "General Şerman" gəmisi Koreyanın sahil sularına daxil oldu, Pxenyən yaxınlığında lövbər saldı. Qubernator başda olmaqla Pxenyən əhalisi ba-lıqçı qayıqlarında üzərək Amerika gəmisini yaxaladılar. XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında Amerikanın Koreya sahillə-rinə göndərdiyi üç hərbi ekspedisiya da Koreya xalqının coşğun vətənpərvərliyi nəticəsində müvəffəqiyyətsizliklə nə-ticələndi.

Nəhayət, 1871-ci ilin mayında amerikalılar yeni hərbi ekspedisiya hazırladılar. 85 topla silahlanmış 6 hərbi gəmidən ibarət olan Amerikan eskadrası Kanxva adası yanında lövbər saldı. Amerikalılar Kvansonçjin istehkamını top atəşinə tutdu. Onlar Koreyanı Amerika ticarəti üçün açmağı tələb edərək, əks halda Koreyanı tamamilə məhv edəcəkləri ilə hədələyir-dilər. Burada, yəni Kanxva adasında Amerika və Koreya qo-şunları arasında şiddətli vuruşma oldu. Amerikalılar Koreya qoşunları tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradılar və ameri-kalılar qaçmağa məcbur oldular. Koreyalılar arasında sonralar belə bir məsəl yarandı ki, "döyüşmək üçün cəsur döyüşçü ürəyi hər bir döyüşün taleyini həll edərmiş".

Ölkəyə zorla daxil olmaq səyləri və missionerlərin ölkə-yə soxulmasının qüvvətlənməsi bununla nəticələndi ki, Kore-ya hökuməti ölkəni qapalı saxlamaq siyasətini daha inadla və möhkəm bir surətdə həyata keçirməyə başladı, düşmənin işğal siyasəti baş tutmadı.

1864-cü ildə 12 yaşlı kral Koçjon taxta çıxarıldı. Əslin-də isə onun əvəzinə atası Li Xa In 1864-1874-cü illərdə te-vonqun olmuşdur¹ hökmranlıq edirdi. Tevonqun "barbarları qovmaq və ölkəni qapalı saxlamaq" siyasəti elan edərək, ölkənin müdafiəsini möhkəmlətmək üçün bir sıra tədbirlər hə-yata keçirdi. Katolik təbliğatına qarşı tədbirlər görüldü. 1866-cı ildə elan edildi ki, "mürtəd din xarici düşmənlərin casusudur" və sonra çoxlu missioner və daxili satqınlar edam olundu. Əcnəbilərin ölkəyə soxulmasından qorxuya düşən hakim yuxarı

1 Tevonqun – Avropadakı "regent" ("qəyyum") rütbəsinə bərabərdir.180 təbəqələr kapitalist dövlətlərin təzyiqinə ayağa qalxan xalqın vətənpərvər əhvali-ruhiyyəsiindən istifadə etməyə başlasalar da amma onlar həmişə olduğu kimi yenə də ikili siyasət yeri-dirdilər.

Mədəniyyət

Koreya qədim mədəniyyət ölkəsidir. Bu dövrdə konfusi-çilik feodal-aristokrat ədəbiyyatı ilə yanaşı, demokratik xalq ədəbiyyatı da geniş yayılmışdı. Xalq ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığında və bədii ədəbiyyatda geniş təmsil edilmişdi. Koreya ədəbiyyatının xarakterik xüsusiyyəti isə onun xalq yaradıcılığı ilə sıx əlaqədar olmasındadır. "Sim Çen haqqında dastan", "Xın Bu haqqında dastan", "Dovşan haqqında das-tan" kimi dastanlar Koreya folklorunun ən yaxşı nümunələrindən hesab olunan əfsanədə Sim Çen adlı qızın öz kor ata-sına fədakar məhəbbətindən danışılır. Atasına olan böyük məhəbbəti, bütün fəlakətlərə üstün gəlməkdə və atasının gö-zünü açmaqda qıza kömək edir. Burada övlad-ata məhəbbəti-nin tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür.

"Xın Bu haqqında dastan"da isə XVIII əsrin axırı və XIX əsrin əvvəllərində Koreya cəmiyyətinin bütün təbəqələ-rinin həyatı əks etdirilmişdir. Əfsanənin mərkəzində iki qar-daşın, yoxsul, əmək sevən Xın Bunun və varlı, qəddar Nol. Bunun müqəddəratı obrazlı şəkildə təsvir edilir. Dastanda feodalların acgözlüyü və iyrəncliyi ifşa olunur, məzlum xalqa rəğbət ifadə edilir, yaxşılıq təriflənir, təbliğ olunur.

Çox geniş yayılmış nəsr əsərlərindən Xe Qyunun "Xon Qil Don" povestini (XVII) və XVIII əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış "Çun Xyan" romanını göstərmək olar. Romanın qəhrəmanı Xon Qil Don yoxsulları müdafiə etmək üçün mübarizə aparır. O, feodalların, məmurların, monastır-la-rın malikanələrinə hücum edib, varlılardan ələ keçirdiyi əmlakı yoxsullar arasında bölüşdürür. Nəticədə o, yoxsullarla birlikdə ideal bir cəmiyyət qurur, bu ədalətli cəmiyyətin əda-lətlə idarə olunan dövlətini də yaradır və xalq onu həmin dövlətin kralı seçir. Belə romanlar xalqı xoşbəxt gələcək uğ-runda mübarizəyə çağırırdı.

"Çun Xyan" romanı sadəcə olaraq sevgi dastanı deyildi, burada feodalizm quruluşu çox cəsarətlə qamçılanır, istismar-çılar pislənir və lənətlənirdi. Romanın qəhrəmanı gənc zadəgan Ri Do Ryon qubernatorun ziyafətində, varlıların dəbdəbəsi və tüfeyliliyi, xalqın yoxsulluğu və iztirabları haqqında qoşduğu pamfleti oxuyur. Maarifpərvər yazıçı Pak Çji Von (1735-1805) yaratdığı bir sıra satirik romanlarda Koreya feodalizm cəmiyyətinin böhranını təsvir etmişdir. Müəllifin "Jexey gün-dəliyi" adlı monumental əsəri xüsusilə maraqlıdır.

Koreya poeziyası öz janr müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Poe-mada lirik şeirlər (kasa), epik poemalar (sonqa) və müqəddəs-lər (sidye) xalq içərisində geniş yayılmışdı. Şairlər öz şeirlərində mütərəqqi fəlsəfi ideyaları ifadə edir, humanizm və vətənpərvərlik, insana məhəbbət, xoşbəxtlik uğrunda mü-barizə ideyaları təbliğ edirdilər. XVII əsr şairi Pak İn No "İnsan haqqında" şeirində deyirdi: Dünyada minlərcə qiymətli şey vardır, lakin təkə insanın qiyməti yoxdur". XVIII əsr şairi Kim Din Txe "Mən nə istəyirəm" şeirində yazırdı: "Öl-məmişdən qabaq bir şey istəyirəm: dogma vətənə, insanlara xidmət etmək". Satirik şair Kim Sakadi (1807-1864) "İt və müftəxor" şeirini bu sözlərlə qurtarırdı. "İtdən də yüz dəfə pisdir, işləməyib dişləyən".

Poeziya, nəsr və digər bədii yaradıcılıqla yanaşı rəssam-lıq sahəsində də görkəmli boya ustaları meydana çıxmışdı. Təbiət mənzərələri çəkən rəssam Kyom Dya (1676-1759) öz ölkəsinin təbiəti haqqında çoxlu gözəl əsərlər yaratmışdı. Onun çəkdiyi "Seul ətrafı" və "Kimqansan dağları" mənzərə-ləri öz müstəsna gözəlliyi ilə şöhrət qazanmışdır. Kyom Dya (Ten Syan) təsviri incəsənətdə realist ənənələrin banisi ol-muşdur. XVIII əsrin ikinci yarısında coşğunluqla rəsm əsərləri yaradan realist rəssam Kim Xon Do (Tan Von) o dövrdə Koreya xalqının həyatından çəkdiyi şəkillərlə çox məşhur idi. Pen San Bey, Nam Qe U da realist rəssamlar sırasındadır.

Koreya mədəniyyətinin ən çoxlu abidələri Pxenyan, Seul, Kyonçju (Silla dövlətinin paytaxtı), Keson (Koreya döv-lətinin paytaxtı – keçmiş Sondo) şəhərlərində toplanmışdır.182

Seulda kralın Kyanbökkun adlanan Yeni və ya Yay sa-rayı yerləşir, bunun şərqində Şərq sarayı və ya Köhnə saray yerləşir ki, bunun özü də iki saraydan ibarətdir. Seul özünün məbədləri, o cümlədən konfusi məbədi, kral nəsilərinin məbədi ilə də məşhurdur. Kımqansan dağlarındakı buddist məbədləri və monastırları (Almaz abidələr) özünün qədim tarixə malik olması və bədii gözəlliyi ilə diqqətəlayiqdir. Ən qədim memarlıq abidələri Pxenyanda, onun qədim hissəsindədir. Kıyçjanın (ilk Koreya dövlətinin banisi) məqbərəsi, Tanqu-nun (Koreya dövlətinin əfsanəvi banisi) məbədi də buradadır.

Beləliklə, xalq ustaları gözəl tətbiqi incəsənət nümunələri yaratmışlar. Qiymətli mebel, sədəflə işlənmiş laklı mebel istehsalı, parça, saman və dəridən istehsal olunan mallar, bə-dii tikiş işləri, metaldan incə şeylər düzəltmiş və digər incə sənətkarlıq çox inkişaf etmişdi. Koreya kağızı xüsusilə şöhrət qazanmışdı. Koreya çini qabları öz yüksək keyfiyyətilə fərqlənirdi. Hələ VII əsrdə Koreyada qum saati, addım ölçən, su saati yaradılmışdır ki, bu da xalqın elmi təfəkkürünün erkən inkişafından xəbər verirdi. Ən başlıcası ictimai-siyasi quru-luşdan, dövründən asılı olmayaraq yaradılan hər bir əsər, hey-kəltəraşlıq nümunəsi tarixi əsər kimi tarixi xatırlatmaq üçün saxlanılır.183

FİLİPPİN

Cənub-Şərqi Asiyada, Sakit Okeanın qərbində yerləşən Filippinin tarixi zəif öyrənilmişdir. Əhalinin 90%-dən çoxu yerli xalqlardır. Onlardan vissaylar, taqalar, iloklar, morolar, luson, neqros, aetalar yerli xalqlardan hesab olunur. Filippin-də dindarların əksəriyyəti, yəni 90%-dən çoxu xristianlardır.

Lakin sonralar, yəni ərəb istilasından sonra Filippində yalnız XIV-XV əsrlərdə islam dini yayılmağa başlamışdı. Luson və Sebu adalarında, o cümlədən Sulu arxipelaqında kiçik knyazlıqlar yaranmışdı. Dəniz yollarının açılması, yeni coğrafi kəşflər nəticəsində avropalılar Cənub-Şərqi Asiyada işğalçılıq yürüşünə başlayanda Filippin də bu işğala məruz qaldı. XVI əsrin ikinci yarısında ispanlar Filippini işğal etdilər. İspan müstəmləkəçilərinin işğalından sonra Filippində milli azadlıq hərəkatı formalaşmağa və təşkilatlanmağa baş-ladı. XVII əsrdə Filippin xalqları fasilələrlə ispan qəsbkar-larına, hərbi ekspansionistlərə və digər Avropa dövlətlərinin erkən müstəmləkəçilərinə qarşı silahlı mübarizə aparmalı olmuşdur. 1639, 1649-1650-ci illər, 1660-1661-ci illər silahlı müqavimət hərəkatı Filippin xalqlarının milli azadlıq hərəkatı tarixində mühüm mərhələni təşkil edir. Bu məqsədlə Filippində 1774-cü ildə ispan müstəmləkəçilərinə qarşı başlanan üsyan 85 il davam etmişdir.

1892-ci ildə A.Bonifasionun yaratdığı "Katipunan" gizli cəmiyyəti Filippin xalqlarının antimüstəmləkəçilik mübarizə-sində böyük rol oynamışdı.

Filippinə qarşı ABŞ-ın, İspaniyanın, həmçinin Yaponi-yanın istilaçılıq siyasəti yeritməsi adalardan ibarət olan bu öl-kədə coğrafi şərait, xalqların və etnik qrupların çoxluğu və onların vətəndaş həmrəyliyinə nail ola bilməmələri, siyasi, iqtisadi pərakəndəlik və digər amillər mühüm rol oynamışdı. Filippində Avropa dövlətlərinin, xüsusilə İspaniyanın qismən asan müstəmləkəçiliyə nail olmasını etnik qrupların ispanlar tərəfindən asanlıqla ələ alınmasında görürdülər.

Filippin ispanlar tərəfindən çox erkən, hələ XVI əsrin axırlarında işğal edilmişdi ki, bu dövrdə arxipelaqın adaların-184

da yaşayan çoxlu qəbilələr və xalqlar müxtəlif iqtisadi və mədəni inkişaf mərhələsində idilər. Dəniz sahilləri boyunca, ha-belə Luson adası və Visay adalarındakı çayların vadilərində yaşayan xalqlar içərisində artıq inkişaf etmiş feodal münasi-bətləri hökm sürürdü. Lusonun dağlıq rayonlarında, Minda-nao, Palavan adalarında və bir sıra başqa yerlərdə yaşayan qəbilələr və xalqlar hələ də ibtidai-icma quruluşu mərhələsin-də idilər. İspanların işğalından bir qədər əvvəl arxipelaqın cə-nub hissəsində və Lusonun sahil rayonlarında islam dini yayılmışdı. Ölkənin qalan hissələrində yerli ibtidai dini ayinlər, o cümlədən totemizim üstün yer tuturdu.

Amma oldquca maraqlıdır ki, XVI əsrin axırlarından başlanan müstəmləkəçiliyə baxmayaraq XVIII əsrin axırların-da ölkə hələ də bütünlüklə İspaniya taxt-tacının hakimiyyəti altında deyildi. İspaniya hələ Şimali Lusonun dağ rayonlarını və Batan adalarını zəbt edə bilməmişdi. Sulu arxipelaqında və Mindanaonun çox hissəsində müsəlman qəbilə rəhbərləri hökmranlıq edirdilər. Bu qəbilələrin hamısını ispanlar ümumi "moro" adı ilə adlandırırdı. Burada yaşayan müsəlmanlar ara-sında ənənəvi olaraq çoxarvadlılıq yayılmışdı.

İspaniyanın əsasən XVI əsrin axırı və XVII əsrin əvvəl-lərində təşəkkül tapmış müstəmləkəçilik rejiminin xarakterik xüsusiyyəti İspaniya istilaçıları tərəfindən torpaq üzərində feodal hüquqlarının mənimsənilməsində özünü daha çox bü-ruzə verirdi. Adaların istilasını gedişində yerli feodalların yuxa-rı təbəqələri əsasən vətənpərvər feodallar məhv edilirdi. Bö-yük ərazilər və burada yaşayan əhali ilə birlikdə enkomiend ("qəyyumluq") şəklində dini və dünyəvi ispan konkistadorların idarəsinə verilirdi. Enkomiend sistemi XVII əsrin ortala-rında ləğv edildi, lakin torpaqların böyük əksəriyyəti ispanlar tərəfindən artıq işğal edilmişdi.

Adaları işğal etmək işində ispan müstəmləkəçilərinin əsas alətlərindən biri Filippin əhalisini xristianlaşdırmaq idi. Bu ona görə idi ki, katolik kilsəsi və xüsusilə monax orden-ləri ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında son dərəcə mühüm rol oynayırdı. Adalarda iri torpaq mülkiyyətçisi monastırlar idi. Kilsə idarəçiliyin əksəriyyətini öz əllərinə almışdı və monax-185

lar öz mövqelərindən istifadə edərək, Filippin kəndlilərini hədsiz qarətə məruz qoyurdular. İspaniya mütləqiyyəti kilsə-lər və monastırlara himayəçilik göstərərək, onlara müxtəlif imtiyazlar verir, monastır torpaqlarını vergidən azad edirdi. Çünki, İspaniya hökuməti kilsələrə və monax ordenlərinə öz müstəmləkə ağalığının dayağı kimi baxırdı. Hökumətlə kilsə arasında çoxlu sirlər və yazılmamış qanunlar mövcud idi.

İspaniyanın hakim dairələri özlərinin bütün müstəmləkə-lərində olduğu kimi Filippində də iqtisadi qapalılıq siyasəti aparırdılar. XVI əsrin axırı və XVII əsrin əvvəllərində Manila Şərqi Asiyada tranzit ticarətinin ən böyük mərkəzlərindən idi. İspaniya hökumət orqanları Manila ticarətini o dərəcə məhdudlaşdırmışdılar ki, əslində bu məhdudsiyyələr Manila ticarətini xeyli zəiflətmişdi. Halbu ki, bir vaxt çiçəklənən həmin şəhərin tənəzzülünə səbəb olmuşdu. İldə yalnız bir ticarət gəmisi Maniladan Akapulko (Meksikada) limanına göndərilirdi. Əhali ağır istismar şəraitində olduğuna görə nikbin deyildi.

İstilaçıların yaratmış olduğu iqtisadi sistem daxili ticarətin inkişafına mane olurdu. Əyalətlərdə daxili ticarət müstəsna olaraq əyalət qubernatorlarının ixtiyarına verilmişdi. Bu hal təkcə daxili ticarəti məhdudlaşdırmaq deyil, həmçinin misilsiz satqınlıq və rüşvətxorluqla yanaşı qubernatorların ölkədəki zülmkarlığı həddini aşmışdı. Müstəmləkə inzibati orqanlarının aşağı aparatı Filippin aristokratları təbəqəsindən ibarət idi. Onlar torpaq üzərindəki hüquqdan məhrum edilsə-lər də, adaların zəhmətkeş əhalisinin istismarında iştirak etmək imkanına malik idilər. Bu işdə yerli din xadimləri də fəal rol oynayırdılar.

Filippin xalqları isə onların ölkəsinin istila edilməsi ilə heç də razılaşmırdı. Arxipelaqda İspaniya hökmranlığının ilk iki əsrinin tarixi müstəmləkəçilərə qarşı xalq çıxışları ilə yad-da qalır. Əvvəllər bu çıxışlar yerli feodalların rəhbərliyi altında keçirdi. Lakin yerli yuxarı təbəqələr qismən ləğv olunduqdan, qismən də İspaniya müstəmləkəçilərinə xidmət etmə-yə keçdikdən sonra, Filippin kəndliləri öz içərisindən rəhbər-lər irəli sürməyə başlayır. Kəndli üsyanları gücətməz ağır vergilərə, icbari əməyə və kəndlilərin digər şiddətli formalar-186

da istismar edilməsinə qarşı yönəldilmişdi. Bir çox üsyanların əsas məqsədi torpaq uğrunda mübarizə idi. Bir sıra kəndli çıxışları, adalarda ən iri torpaq sahibkarları olan monax orden-lərinə qarşı çevrilmişdi. Xalq çıxışları kortəbii və dağınıq xa-rakter daşıyırdı. Bu çıxışlar çox vaxt bir-iki əyalət çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Əyalət çərçivəsində baş verən üsyanlar ümumfilippin azadlıq hərəkatına çevrilmədiyinə görə məğlub olurdu. Siyasi, iqtisadi və digər mübarizə prosesində ümum-xalq birliyinə və vətəndaş həmrəyliyinə malik ola bilməyən xalqın köləliyi, hüquqsuzluğu və məğlubiyyəti labüd idi.

Filippinin ictimai-iqtisadi quruluşu

XVIII əsrin axırı – XIX əsrin əvvəlləri Filippin tarixində dönüş dövrü hesab edilir. Həmin illərdə Filippinin süni qapa-lılığına son qoyuldu. İspaniya öz müstəmləkəsini yeni üsul-larla idarə və istismar etməyə başladı. Burada əlverişli bazar şəraiti yaratdı. Bu dəyişikliklər ondan irəli gəlirdi ki, kapita-list inkişafı yoluna çıxan Avropa dövlətlərinin müstəmləkə mallarına olan tələbatı xeyli artmışdı və Filippin Avropa bazarını bunlarla təmin edə bilən, ucuz xammal və işçi qüv-vəsinə malik olan müstəmləkə, istilanın ən çox tətbiq edildiyi ölkə idi.

Filippinin bütün xarici ticarətini inhisara almaq məqsədi-lə İspaniya hökuməti 1785-ci ildə Filippin krallıq kompani-yası yaratdı. Həmin dövrdə tütün, şərab inhisarları və başqa inhisarlar yaradılır, tənəkə, şəkər qamışı, hind qozu ağacı, qəhvə, indiço və başqa bitkilərin sahələri olduqca genişləndirildi. Tədricən Filippin xaricə ixrac etmək üçün yalnız bir neçə növ kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsalı sahəsində ixtisas-laşan və sənaye malları idxal edən bir ölkəyə çevrilir. Filippin məhsullarının ispanlar tərəfindən dünya bazarlarına çıxarıl-ması tarixən mərhələ-mərhələ həyata keçirilmişdi. İlk əvvəl-lər ekspansiya siyasəti başa çatdırılmışdı. Həmin kənd təsər-rüfatı məhsulları, birinci növbədə, müstəmləkə hökumət or-qanları tərəfindən Filippin kəndlilərinin kapitalizmdən əvvəl-ki üsullarla istismar edilməsi nəticəsində istehsal edilirdi.187

Halbuki, belə istehsal üsulu heç yerdə yox idi və Avropada istehsaldan çoxdan çıxarılmışdı.

Filippində ticarəti inhisara almış İspaniya hökuməti hər vasitə ilə çalışırdı ki, özündən başqa digər Avropa dövlətinə kapitalının adalara soxulmasına yol verməsin, yəni hər bir şey onun monopoliyasında qalsın. Bu siyasət nəticəsində haqlı olaraq İspaniya ilə digər Avropa dövlətləri arasında çoxdan gözlənilən rəqabət başlanırdı. Lakin digər Avropa dövlətləri ilə müqayisədə hələlik iqtisadi cəhətdən zəif olan İspaniya, ondan qüdrətli kapitalist dövlətlərinin təzyiqinə davam gətirə bilmirdi. Digər Avropa tacirləri isə müxtəlif bəhanələrlə Filippinə soxulurdular və Manila bazarı qaçaqçılıqla gətirilən mallarla dolu idi. İspaniya hökuməti rəqabətin genişləndiyi bir şəraitdə yəni, 1814-cü ildə xarici tacirlərə və kapitalistlərə Filippində məskən salmağa icazə verməyə məcbur oldu. 1837-ci ildə Manila limanı xarici ticarət üçün açıq elan edildi. Sonrakı illərdə daha bir neçə liman xarici ticarət üçün açıldı. Lakin bundan sonra da İspaniya hökuməti yüksək gömrük haqqı qoymaqla və bir sıra inzibati tədbirlərlə xarici kapitalın və xarici malların Filippinə soxulmasını məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Xatırladaq ki, gömrük ən çox gəlir gətirən sahə idi.

Əsasən ingilislərdən ibarət olan xarici tacirlər və kapitalistlər öz mənafeələrini qorumaq üçün çox zaman İspaniya və Filippin şirkətləri adı altında fəaliyyət göstərirdi. Bəzi filippinlilər və qarışıq nigahlılar (avropalılarla yerli əhali arasında nigah nəticəsində meydana gəlmiş təbəqə) özləri də banklar açır, kiçik sənaye müəssisələri yaradırdılar. Lakin Filippin milli burjuaziyası son dərəcədə zəif idi və buna görə də xarici firma və şirkətlərin agentləri kimi fəaliyyət göstərərək, əsas etibarilə vasitəçi rol oynamaqla kifayətlənirdilər. Onlar faktiki olaraq öz vətənlərində buyruq qulu edilmişdi.

Nəhayət, Filippində istilaçılığın, müxtəlif embarqoların istismar üsullarındakı dəyişikliklər mülkədarların güclənməsinə səbəb oldu. İxrac üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının is-tehsalının artırılmasında mənafeyi olan ispan hökumət orqanlarının nümayəndələri Filippin mülkədarlarına plantasiyalar təşkil etməyə icazə verdi. Xırda torpaq sahibkarlarınının torpaq

üzərində mülkiyyət hüquqlarının heç bir yerdə təsbit olunmadığından istifadə edərək, mülkədarlar onların torpaq sahələrini tuturdular. Lakin müstəmləkəçi ispan hökumət orqanlarının qoyduqları bir sıra məhdudiyyətlər həm yerli mülkədarların, həm də kapitalistlərin fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan vermirdi.

Mülkədar təsərrüfatlarında kəndlilər kapitalizmdən əv-vəlki qaydada, yəni hələ də feodal üsulları ilə istismar edilir-di. Bir qayda olaraq kəndlinin öz torpağı olmurdu, kəndli torpağı mülkədardan icarəyə götürürdü. Rentanın müxtəlif növləri mövcud idi. Məsələn, məhsul rentası, işləyib ödəmə, pul rentası və başqaları mövcud idi. Köhnə, düyüçülük rayonlarında yarıdarlıq, şəkər qamışı əkilən rayonlarda isə biyar daha çox yayılmışdı. XIX əsrdə muzzdlu fəhlə qüvvəsi işlədən təsərrüfatlar da meydana çıxaraq, kapitalizmin Filippinə so-xulmasının gücləndiyini göstərirdi. Lakin arxipelaqda muzzdlu fəhlə qüvvəsindən istifadə edən plantasiya təsərrüfatı o qədər çox inkişaf etməmişdi. İspan müstəmləkəçiləri Filippin torpaq maqnatlarına çevrilmişdilər, onlar borclu köləyə çevrilən əsarətli icarədar kəndli əməyinə daha geniş yer verirdilər.

Kəndlilərlə yerli mülkədarlar arasında kəskin ziddiyyətlər olmasına baxmayaraq, o zaman bu ziddiyyətlər həlledici rol oynamırdı. Kəndlilərin başlıca istismarçıları becərilən torpaqların çox hissəsini əlində saxlayan ispan hökumət orqanları və monax ordenləri idi. Buna görə də XIX əsrdə güclənən milli-azadlıq hərəkatı birinci növbədə ispan müstəmləkəçilərinə və monax ordenlərinə qarşı çevrilmişdi və beləliklə də, labüd olaraq İspaniyaya qarşı azadlıq mübarizəsi kəskin xarakter daşıyırdı. Eyni zamanda İspaniya müstəmləkə rejiminin mürtəcə xarakteri təkcə əhəlinin məzlum təbəqələrini deyil, habelə yerli mülkədar-burjua cəmiyyətinin yuxarı təbəqələrini də bu rejimin əleyhdarları cəbhəsinə qoşulmağa vadar edirdi. Ölkədə irqi ayrı-seçkilik, siyasi hüquqsuzluq hökm sürürdü. Yerli camaatın, həmçinin mülkədarların torpaq hüququ üçün heç bir təminatı yox idi. Ən nüfuzlu filippinlilər belə tamamilə ispan məmurlarının özbaşınalığından asılı və narazı idilər. Bütün bu amillər ümumiyyətlə, ağır müstəmləkə

sisteminin çətinlikləri ölkədə əhalinin bütün təbəqələrinin, hətta mülkədarların və kapitalistlərin şiddətli narazılığına səbəb olmuşdu. Odur ki, təbii olaraq bütün təbəqələrin anti-imperialist həmrəyliyi formalaşır, ümumxalq narazılığı təşkilatlanırdı.

Azadlıq hərəkatının formalaşması

Filippində azadlıq hərəkatının ilkin formalaşması XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu zaman İspaniyada 1808-1812-ci illər inqilabının təsiri altında adalarda ilk islahat tələbləri irəli sürülür. Lakin ilk vaxtlar bu tələbləri filippinlilər özləri deyil, filippinli ispanlar və qarışıq nigahdan olanlar irəli sürürdülər. Onlar metropoliyada yaşayan ispanlarla bərabər hüquqa malik olmağa, Filippinin iqtisadiyyatının azad inkişafı üçün şərait yaradılmasına çalışırdılar. Sınıf mahiyyət etibarilə bu hərəkat liberal burjuaziyanın hərəkatı idi. Amma hərəkat adalardan İspaniyadan ayrılması məsələsini irəli sürmürdü. Yəni iqtisadi tələblər irəli sürülsə də, siyasi tələblər yox idi. Amma İspaniyada inqilabın müvəqqəti qələbəsi, İspaniya parlamentinə Filippin nümayəndələrinin göndərilməsinə imkan yaratdı. Bu nümayəndələrin İspaniya parlamentində iştirakı Filippin burjuaziyasına heçnə verməsə də, onun bütün sonrakı çıxışları İspaniya parlamentində Filippin nümayəndəliyinin bərpa edilməsi şüarı altında keçirdi.

Eyni zamanda mütərəqqi hal idi ki, bu dövrdə istiqlal mübarizəsi sahəsində cüzi oyanış müşahidə edilirdi. Bu sahədə milli mətbuatın rolu böyük idi. Filippinin varlı siniflərinin dünyagörüşünün təşəkkülündə Filippin mətbuatı da az rol oynamamışdı. Arxipelaqda ilk qəzetin çap olunmasının əsası 1822-ci ildə qoyulmuşdu. Bu mənada, varlı siniflərdən olan gənclərin xaricə göndərilməsinin və 1863-cü ildə demək olar hər bir bələdiyyədə ibtidai məktəblər açılmasının daha böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Filippində bütün təhsil sistemi, gənclərdə İspaniyaya itaətkarlıq və katolik dininə sədaqət əhvali-ruhiyyəsi tərbiyə etməyə çalışan kilsənin ciddi nəzarətinə tabe edilmişdi.

Bununla yanaşı XIX əsrin 60-cı illərində ölkədə irqi ayrı-seçkiliyə qarşı geniş hərəkat başlanır. Hərəkat prixodların (xristianların aşağı kilsə təşkilatları və bu təşkilat üzvlərinin yaşadığı məhəllələr – Ş.N) müsadirə edilməsi, yəni bunların yerli ruhanilərə verilməsi uğrunda mübarizə geniş şəkli aldı. XIX əsrin ortalarında Filippindəki 792 prixoddan yalnız 181 prixodda keşişlər ispan monaxları deyil, Filippin ruhani-ləri və qarışıq nığahdan olanlar idi. Filippin ruhaniləri prixod-ları almaq hüququ tələb etdikdə, yalnız öz mənafeələrini mü-dafiə etmirdilər, istər-istəməz onların mübarizəsi monax or-denlərinə qarşı mübarizəyə çevrilirdi. Yerli ruhanilər gəlmə xristianların təsirindən xilas olmaq istəyirdilər.

Amma Filippində müsadirə uğrunda hərəkat o qədər də uğurlu nəticələr vermədi. Filippin prixodlarının çoxunda əv-vəlki kimi yenə də ispan monaxları ağalığ edirdilər. Buna baxmayaraq hər halda bu hərəkat filippinlilərin milli şüurunun oyanmasında böyük rol oynadı. Bu haqda səlnaməçilərin təsvir etdikləri siyasi mənzərədən bir daha məlum olurdu ki, Filippinin zəhmətkeş kütlələri prixodların müsadirə edilməsi uğrunda hərəkat qədər hələ heç bir hərəkata bu qədər yardım göstərməmişdilər.

XIX əsrin birinci yarısında xalq üsyanları

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Filippində milli oyanış, xalqın özünüdərək prosesi güclənməkdə idi. Ölkədə vətəndaş həmrəyliyi zəruriliyi nəhayət ki, dərk edilməyə başlanmış-dı. Eyni zamanda müsadirə uğrunda hərəkat kəndlilərin çoxlu iğtişaşları və narazılığı ilə əlaqədar deyildi, XIX əsrdə tez-tez baş verən kəndli həyəcanları kəndlilər üzərindəki istismarın güclənməsilə əlaqədar idi. Bu da Filippinin beynəlxalq ticarət dairəsinə cəlb edilməsindən və mülkədarların xaricə ixrac edilən məhsul istehsalını artırmaq söylərindən irəli gəlirdi. Əvvəlki kimi, kəndli hərəkatının əsasını və səbəblərindən bi-rini yenə də torpaq uğrunda mübarizə, həmçinin istər mülkə-darlar, istərsə də müstəmləkəçi ağaları tərəfindən kəndlilərin amansız istismarının yumşaldılması tələbi təşkil edirdi. Əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdəki xalq üsyanları da kortəbii və

qeyri-mütəşəkkil xarakter daşıyır və İspaniya müstəmləkə-çiləri tərəfindən asanlıqla yatırıldı.

Bununla bərabər, XIX əsrin birinci yarısında baş verən kəndli hərəkatlarında bəzi yeni xüsusiyyətlər də nəzərə çarpırdı. Məsələn, bir sıra hallarda kəndlilər təkcə İspaniya hökumət orqanlarına və monastırlara qarşı deyil, yerli feodal-bürokratik aparata, xalqın istismar edilməsində vasitəçilərə, yuxarı təbəqələrə qarşı da çıxış edirdilər. 1814-cü ildə İloko-soda baş verən üsyan buna misaldır. Bu kimi faktlar Filippin zəhmətkeşləri ilə yerli istismarçı sinif arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşdiyini göstərirdi. Bu dövrdə kəndli hərəkatlarının başqa bir xarakterik cəhəti bunda idi ki, həmin hərəkatlar bəzən dini-təriqətçilik şəklində alırdı (1841-1842-ci illərdə Tayya-basda Apolinario de la Krusın üsyanı, Samar adasında "pu-laan" hərəkatı). Təriqətçilik hərəkatının meydana çıxması, kəndliləri ən amansız bir surətdə istismar edən monax orden-lərinə qarşı Filippin xalqının nifrətinin gücləndiyini əks etdirirdi. XIX əsrdə kəndli hərəkatlarının qüvvətlənməsi Filippin inqilabının ən mühüm ilkin şərtlərindən biri oldu.

1892-ci ildən başlanan milli-azadlıq hərəkatı nəticədə 1896-1898-ci illər Filippin Milli Azadlıq inqilabı ilə başa çatdı və Filippin müstəqil respublika elan edildi.

Lakin Filippin-in işğalı uğrunda ABŞ-İspaniya rəqabəti hələ də davam edir-di.

1899-cu ildə ABŞ Filippinə qarşı istilaçılıq siyasətini daha da fəallaşdıraraq

Filippin ərazisinə ordu yeritdi və 1898-1901-ci illər Amerika-Filippin

müharibəsindən sonra Filippin ABŞ-ın müstəmləkəsinə çevrildi və bu

müstəmləkəçilik sisteminə xeyli davam etdi. Filippində başlanan milli-azadlıq hərə-

katının məğlubluğuna uğramasında bir neçə səbəblər var idi. Bu səbəb beynəlxalq

miqyasda mövcud olan və bir çox xalqlara şamil edilən milli birliyin olmaması

səbəbi idi. Digər səbəblərdən biri də beynəlxalq aləmdə Filippin xalqlarının milli

tənhalığı, beynəlxalq miqyasda Filippinə qarşı həmrəyliyin zəif olmasında idi.

Tarixin bütün mərhələlərində sadalanan amillər əsas amillərdən olmuş bu gün də

öz mahiyyətini saxlamaqdadır.

HİNDİSTAN

Hələ XVI əsrin axırı və XVII əsrin əvvəllərində Hindistan dünyanın ən böyük ölkələrindən biri idi. Hindistanın Cənub əyalətlərindən başqa demək olar bütün ərazisi feodal monarxiyası olan Böyük Moğollar imperiyasının (1526-1761) tərkibinə daxil idi. O zaman "Moğolustanın" əhalisinə "moğollar" deyirdilər. "Moğolustana" Mərkəzi və Orta Asiyanın cənub hissəsinin və Şimali Hindistanın rayonları daxil idi. "Böyük Moğollar imperiyası" onun banisi – Orta Asiyalı Bəbir ilə əlaqədardır. Bu dövrdə Hindistanın təqribən 100 milyonluq əhalisi öz etnik tərkibinə görə çox müxtəlif idi. Sayca və inkişaf səviyyəsi etibarilə ən iri xalqlardan maratxalılar, benqaliyalılar, teluqlar (andhra), tamillər, oriya, kannara, malayalı, rəcəstanlılar, sindlilər və bir sıra başqa xalqları göstərmək olar.

Bu dövrdə Hindistanda hindu və islam dinləri geniş yayılmışdı. Əhalinin, təqribən 75 faizi hindu dini icmasına, 20 faizi isə müsəlman dini icmasına daxil idi. Amma müsəlmanların çoxu islamı qəbul etmiş hindulardan olmaqla dil və

ənənələri hindularla eyni saxlanılmışdı. Müsəlmanlar başlıca olaraq Hindistanın şimal və qərb vilayətlərində, bir də Şərqi Benqaliyada yaşayırdılar. Hindularla müsəlmanlar əsrlər boyu dinc şəraitdə yanaşı yaşamışlar və qarşılıqlı əlaqələr olduqca zəngin idi. XVI əsrin əvvəllərindən, yəni avropalıların buraya gəlişindən sonra vəziyyət dəyişdi, ölkə yadellilərin tapdığı altına düşməklə yanaşı milli münaqişələr ocağına çevrildi. Xatırladaq ki, hələ 1511-ci ildə Holland və Portuqaliyalılar Hindistanın Aud və Sınaz əyalətlərində ilk koloniyalarını yaratmışdılar. L.B.Şastrinin təbirincə deyilsə “İngilislər özləri ilə Hindistana aclıq, səfalət, hiyləgərlik və qardaş qırğı-nına səbəb olan bəlalər gətirmişdilər”. Təəssüf ki, xalq bunu gec başa düşdü.

Ölkədə feodal torpaq sahibliyinin hakim forması şərti len sahibliyi (cagir) idi. Ən böyük cagirlər moğollar idi və başlıca olaraq torpaq müsəlman zadəganlarının əlində idi. Cagirdarlar onlara verilmiş torpaqlarda kəndlilərdən renta – vergi toplamaq hüququna malik olub, Moğol ordusunda hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirməli idilər. Bir qayda olaraq cagirdarlar öz mülklərində təsərrüfatla məşğul olurdular, yəni torpağı icarəyə verməklə dolanırdı, tədricən özləri də hakim qüvvəyə çevrirdilər. Dağlıq və ucqar yerlərdə kiçik və orta feodallar əsas etibarilə hindu feodalları yəni zəmindarlar torpaq üzərində nəslə hüquqlarını saxlamışdılar. Onlar tədricən moğol hakimlərinin vassallarına çevrilirdilər. Hindistanda aqrar quruluşun digər ən mühüm xüsusiyyəti feodalizmdən əvvəlki dövrdən qalan kənd icması idi. İcma həmişə sənətkarlıqla əkinçiliyin birliyinə əsaslanırdı.

Hind icmasının ən mühüm xüsusiyyəti kasta quruluşunun təsbit etdiyi möhkəm əmək bölgüsündən ibarət idi. Kas-talar (cati) əhalini bir-birindən təcrid edilmiş qruplara bölürdü. Daxili kasta nığahları, nəsildən-nəslə keçən peşə, ənənə, dini etiqad ümumiliyi, kastaların üzvlərini bir-birinə sıx bağlayırdı. "Toxunulmaz" kastaların ictimai həqarəti və dözülməz hüquqsuzluğu əslində quldarlığın qalığı idi. Moğol hakimləri icmadan və kasta quruluşundan, kəndliləri və sənətkarları istismar etmək və zəhmətkeş kütlələrin birləşməsinə yol verməmək üçün onları istismara məruz qoyaraq ədalətsiz qanunlardan istifadə edirdilər. XVI əsrin axırı və XVII əsrin əvvəllərində Moğol imperiyası iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü keçirirdi.

Böyük Moğollar imperiyasının tənəzzülünün başlanması, Panipat vuruşması

XVII əsrin axırlarında, xüsusilə Övrəngzəbin hakimiyyəti dövründə (1658-1707) Moğol dövləti tənəzzül etməyə başladı. Bunun əsas səbəbi feodal istismarının qüvvətlənməsi nəticəsində kəndli təsərrüfatının inkişafdan qalması və despotik idarəçilik sisteminin tədricən mürtəce xarakter alması idi.

XVII əsrin axırı və XVIII əsrin əvvəllərində sinfi mübarizənin olduqca kəskinləşməsi kütləvi antifeodal hərəkətlərində öz ifadəsini tapdı. Maratxa kəndlilərinin 1674-cü ildə çıxışı 1630-1680-ci illərdə Şivacinin rəhbərliyi altında gedən mübarizə nəticəsində müstəqil Maratxa dövləti yaradıldı. Şivaci, moğol hakimlərinə və iri cagirdarlara qarşı çıxan xırda və orta maratxa feodallarını təmsil edirdi. Siqxlərin dini icma-sının rəhbərliyi altında Pəncabda kəndli müharibəsi, habelə yoxsulların mübarizəsi xüsusilə davamlı olaraq hakimiyyət qarşısında tək cəmiyyət iqtisadi tələblər qoymaqla kifayətlənməyərək mübarizənin kütləviləşməsinə nail olmuşdular. Siqxlərin haqlı mübarizəsini təhlil edən naməlum müəllif yazmışdır ki,

"Siqxlər çox ustalıqla xalqa azadlıq yolunu nişan verdilər". Siqxlər (şagirdlər) onlar xalq kütlələrinin antifeodal məfkurəsini ifa edən dini cərəyanın tərəfdarları idilər. "Adi Qrantx" müqəddəs kitabı siqxizmin ən qədim ədəbi məxəzidir.

Bu dövrdə hakimiyyət xalq üsyanlarından qorxurdu, çünki xalq üsyanları feodal münasibətlərinin əsaslarını sarsıdırdı. Böyük Moğollar sülaləsinin bu üsyanları yatırmaq sahəsindəki müvəffəqiyyətsiz səyləri nəticəsində onun qüvvəsi tükənirdi və hakimiyyət xalq qarşısında nüfuzdan düşürdü.

XVIII əsrin ikinci rübündə maratxaların dövləti Hindis-tanda ən böyük siyasi qüvvəyə çevrilmişdi. Geniş hərbi len torpaqlarına yiyələnmiş olan iri feodallar matarxa dövlətində hakim mövqə tuturdular. Onlar baş nazirin (peşvənin) ətrafında birləşirdilər. Peşvələr irsən keçən hakimlərə çevrilmişdi. Maratxa xalqının keçmişdə apardığı azadlıq müharibəsi, sonralar maratxa feodal zadəganlarının işğalçı yürüşləri ilə əvəz olundu. Maratxa qoşunları Böyük Moğolların və onların müstəqil olmuş canişinlərinin torpaqlarına soxulur, soyğunçuluq edir, varlanırdılar. Yəni, dövlət içərisində dövlət fəaliyyəti açıqca müşahidə edilirdi.

XVIII əsrin 40-cı və 50-ci illərindəki müharibələr nəticəsində maratxlar Böyük Moğolların ərazisinin çox hissəsini işğal edib, öz məqsədlərinə nail olmaq ərəfəsində idilər. Maratxa feodallarının ümumhindistan miqyasında hegemonluğunu yaratmaq məqsədilə hərbi imkanlar artırılırdı və qısa müddətdə buna nail oldular.

1747-ci ildə müstəqil Əfqan dövləti yarandı. Əfqanıstanın hakim dairələri Hindistana qarşı dərhal bir sıra hərbi yürüslərə başladılar. Nəticədə XVIII əsrin 50-ci illərində əfqanlar Pəncabı, Dehliyə qədər olan yerləri tutaraq əslində Böyük Moğolu hakimiyyətdən məhrum etdilər. Belə bir şəraitdə Siqxlər əfqan işğalçılarına qarşı inadlı mübarizəyə başladı. Pəncabdan kənar yerlərdə əfqan qoşunlarına qarşı duran başlıca qüvvə maratxalar idi. Hindistan uğrunda əfqan-maratxa müharibəsi gedişində həlledici vuruşma 1761-ci il yanvarın 14-də Panipat düzənliyində baş verdi. Maratxalular ağır məğlubiyyətə uğradılar. Onlar Malvanı Camna və Qanq çayları ətrafındakı yerləri və Racputan üzərində hakimiyyəti itirdilər. Dəkəndə də onların mövqeyi zəiflədi. Maratxa qoşunları ona görə məğlub oldu ki, sinfi ziddiyyətlər və sülalələr arasında hakimlik uğrunda mübarizə nəticəsində hərbi intizamı pozulmuş maratxa dövləti daxilən zəif idi.

Panipat vuruşması Moğollar imperiyasının süqutu və Hindistanın ayrı-ayrı xırda dövlətlərə parçalanması üçün Hindistan tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Böyük Moğol imperiyası qəti surətdə dağıldı. Zəifləmiş maratxa dövləti, ona vurulmuş zərbədən bir daha heç vaxt özünə gələ bilmədi. Lakin əfqan işğalçıları da əldə etdiyi qələbəni möhkəmlədə bilmədilər. Onlar XVIII əsrin 60-cı illərində Hindistana daha bir neçə yürüş təşkil etdi, lakin nəticə etibarilə Hindistanı tərk etməyə məcbur oldular. Əfqanıstana gedən əsas yollar üzərində yerləşən Pəncabda 1763-cü ildə üsyan baş verməsi də bu işdə mühüm rol oynadı.

Bununla yanaşı uzun müddət müşahidə aparan və Panipat vuruşmasının nəticəsini gözləyən ingilis müstəmləkəçiləri bundan dərhal istifadə etdilər. Döyüşən tərəfləri silahlandırmaqda daha da fəallaşdılar.

1756-1757-ci illərdə ingilis-benqal müharibəsi

Bütün Avropa müstəmləkəçiləri sırasında o zaman Hindistanda ən güclü müstəmləkəçi mövqe tutan fransızlar və ingilislər idi. Onlar hindliləri amansızcasına qarət edib, tədricən öz mövqelərini möhkəmləndirir, Hindistanı zəiflətmək məqsədilə daxili feodal müharibələrini qızıışdırırdılar. XVIII əsrin 40-50-ci illərində ingilislərlə fransızlar arasında silahlı mübarizə başlandı. 1761-ci ildə ingilislər fransızlar üzərində tam qələbə çaldı. Bununla da ingilislər Hindistanda öz təkbaşına hökmranlığını yaratmaq üçün müstəmləkəçiliyə geniş yol açdılar.

Ost-Hind kompaniyası İngiltərə tərəfindən Hindistanı işğal etmək alətinə çevrildi. Ost-Hind kompaniyası Şərqlə ticarət inhisarına malik olan xüsusi ticarət kompaniyası idi. İngiltərənin hakim dairələri ilə sıx bağlı olan Ost-Hind kompaniyası iri tacirlərin, bank sahiblərinin və siyasi işbazların mənafeyini təmsil edir, Hindistanı və başqa Şərq ölkələrini amansızcasına qarət hesabına kapitalın xüsusi əllərdə təmərküzləşməsi işinə xidmət edirdi. Bu kompaniya müstəmləkələr əldə etməkdə və qarətçilikdə mahir idi. İngilis Ost-Hind kompaniyasının təsis konfransı 1599-cu ildə Londonda olmuş və kompaniya 1600-cü ildə yaradılmışdı.

İngilislər Hindistanın istilasına ən zəngin və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş vilayətlərdən biri olan Benqaliyadan

başladılar. Nəhayət, 1756-cı ilin aprelində Siracəddövlə taxta çıxdı. O, zadəganların ingilislərə zidd əhvalruhiyyəli qruplarla həmfikir idi. Odur ki, gənc nəvab dərhal ingilis Ost-Hind kompaniyasının yardımına arxalanan feodal qrupunun silahlı mü-qavimətinə rast gəldi və bu hadisə müharibəyə səbəb oldu.

Benqaliya qoşunları təcili surətdə ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı çıxış etdi və 1756-cı il iyulun axırlarında ingilis-ləri Benqaliyadan tamamilə qovdular.

İngilislərin bir sıra cəhdləri, o cümlədən Kəlküttəni yerli əhalinin əli ilə müdafiə etmək təşəbbüsü boşa çıxdı. Benqaliyadakı hadisələr ingilis müstəmləkəçiləri arasında, xüsusən ona görə təşviş salmışdı ki, məhz bu zaman ingilis-fransız müharibəsi başlanmışdı. Siracəddövlə də bilavasitə fransız Ost-Hind kompaniyasının yardımına arxalanırdı. Siracəddövlə 1757-ci ilin fevralında qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə imzalamağa məcbur edildi. 1757-ci il müqaviləsi imzalandıqdan dərhal sonra Ost-Hind kompaniyasının hərbi hissələri burada yerləşdirilməyə başlandı. Ost-Hind kompaniyası süni şəkildə əvvəlcə təxribatlar və münaqişələr törətdi, sonra isə 1757-ci il iyunun 23-də Plessi yaxınlığında həlledici vuruşma da Sayca ingilislərdən təxminən iyirmi dəfə çox olmasına baxmayaraq Benqaliya ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Benqaliya feodalı Mirqasım 1762-ci ildə ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı üsyan qaldırdı. Bir sıra qonşu knyazlıqların hakimləri də ona qoşuldular. 1764-cü ildə Buksar yanındakı döyüşdə ingilislər qəti qələbə nəticəsində Ost-Hind kompaniyası Benqaliyada, Biharda və Orissada tamamilə möhkəmləndi. 1765-ci ildə Ost-Hind kompaniyası Şərqi Hindistanın ən böyük knyazlığı Audu da öz vassalına çevirdi. Əslində ingilislər Qanq çayının orta və aşağı axını ətrafındakı yerlərin tam ağası oldu. Bu isə ingilis Ost-Hind kompaniyasının cənubda rəqibi olan fransızlar üzərindəki qələbəsini sürətləndirdi. Ost-Hind kompaniyası Hindistanı tamamilə işğal etmək üçün geniş imkanlar əldə edərək yeni işğalçılıq yürüşlərinə başladı.

XVIII əsrin 60-90-cı illərində Hindistanda müstəqil dövlətlər

Panipat döyüşünün məğlubiyyətindən sonra Maratxa dövlətinin hərbi-iqtisadi qüdrəti sarsılrsa da, maratxaların dövləti XVIII əsrin axırlarında Hindistanda ən böyük müstəqil dövlət olaraq qalırdı və dövlətçilik ənənələri daha da möhkəmləndirilirdi. Bu məqsədlə 60-70-ci illərdə hökumət bir sıra müvəffəqiyyətli müharibələr apardı, lakin Maratxa dövləti əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. Tədricən kəskinləşən daxili ziddiyyətlər onu gücdən salırdı. Bu ziddiyyətlər maratxaların işğal etdiyi yerlərdə xüsusilə açıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Buradakı, yəni işğal ərazisindəki zəhmətkeşlər isə yerli və maratxa feodallarının ikiqat zülmü altına düşmüşdü. Bu dövlətin hərbi, siyasi, iqtisadi vəziyyəti təhli edilərkən bir daha demək olar ki, Maratxa dövləti bir-biri ilə fasiləsiz mübarizə aparən knyazların qeyri-sabit ittifaqı idi. Bunlardan ən güclüləri (Qvaliorda – Sindxiya sülaləsi, İndorda – Xolkara, Barodada – Qaekvarlar) peşvəyə tabe olmayıb, özləri dövlət-də hakim mövqe tutmaq iddiasında idilər.

XVIII əsrə qədər Cənubi Hindistan ərazisində ən qüdrətli dövlətlərdən biri də Maysur idi. Amma XVIII əsrin ortalarında Maysur öz ərazisi, hərbi-iqtisadi qüdrəti və siyasi nüfuzu cəhətdən güclü dövlət deyildi. Odur ki, 1761-ci ildə kəndlilərin təşəbbüsü ilə qoşunun qaldırdığı üsyan gedişində hakim hindu sülaləsi devrildi və köhnə feodal zadəganları darmadağın edildi. Mübarizəyə başçılıq edən və çevrilişə nail

olan kiçik hərbi sərkerdə Heydərəli (1702-1782) yeni sülalənin əsasını qoydu.

Beləliklə, Maysurda tədricən iqtisadi yüksəliş başlandı. Heydərəli fransız zabitlərinin köməyi ilə ordunu yenidən təşkil etdi, güclü süvari dəstələri yaratdı, do-nanmanın inkişafına böyük qayğı göstərdi, sahil adalarında gəmi tərsanələri yaratdı. 1767-1769-cu illərdə İngiltərə ilə Maysur arasında birinci İngiltərə-Maysur müharibəsi baş verdi. Maysurun süvari dəstələri ingilis qoşunlarını məğlub edərək, Mədrəsə qədər gedib çıxdılar və Ost-Hind kompaniyası sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Müstəqil Maysur dövləti Cənubi Hindistanda ingilis işğalçılarına qarşı inadlı müqavimət göstərən ən böyük qüvvəyə çevrildi.

1764-cü ildə Pəncab ərazisində müstəqil Siqx dövləti təşkil edildi. Bu dövlət, feodal istismarçılara qarşı xalq kütlələrinin yüz ildən bəri apardığı mübarizənin İran, sonra da əfqan işğalçılarına qarşı təqribən 25 illik azadlıq mübarizəsinin nəticəsində yaradılmışdı. Xarici işğalçılara qarşı müvəffəqiyyətli ümumxalq mübarizəsi kütlələrin vətənpərvərlik şüurunun artmasına kömək etdi. Əfqan ordularının 1764-cü və 1767-ci illərdə Hindistana yenidən soxulmaq cəhdləri Pəncabın xalq kütlələri tərəfindən qəti surətdə dəf edildi. Bu hadisə Əhməd şahın öz qoşunlarını Hindistandan çıxarmağa məcbur olmasında həlledici rol oynadı.

Ost-Hind kompaniyasının qəsbkarlıq müharibələri

İngilis müstəmləkəçiləri 1775-ci ildə maratxaların hakim dairələri arasında gedən mübarizəyə öz maraqları naminə müdaxilə etdi. Bu dövrdə ingilislər peşvə taxtına öz əlaltısını keçirməyə çalışırdılar. İngilislərin bu hərəkəti Ost-Hind kompaniyasının agentlərinə qarşı maratxaların hiddətinə səbəb oldu və 1775-1782-ci illərdə ingilis-maratxa müharibəsi ilə nəticələndi. Fasilələrlə gedən bu döyüşdə, xüsusilə 1778-ci ildə maratxa ordusu ingilis qoşunlarına ağır zərbə endirmişdi.

Təəccüblü olsa da ölkə xaricilər tərəfindən işğala məruz qalandan sonra nəhayət ki, 70-ci illərin axırı və 80-ci illərin

əvvəllərində Maysurun və maratxa knyazlıqlarının hökmdarları "Hindlilərin Böyük ittifaqı" adlı təşkilat yaratdılar. Əslində bu təşkilat işğal ərəfəsində yaradılmalı idi. Amma bu tədbir gec də olsa ingilis işğalçılarına qarşı mübarizə aparan Hindistan əyalətlərinin hakimlərinin ittifaqı idi. Onlar Heydərabad hakimini də öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq oldular.

Beləliklə, uzunmüddətli hazırlıqdan sonra 1780-ci ildə ikinci ingilis-Maysur müharibəsi başlandı. Maysur ordusu ingilis işğalçılarına dərhal ciddi zərbələr endirdi. Bu hadisədən sonra Hindistnada Ost-Hind kompaniyası üçün təhlükəli vəziyyət yarandı. Beynəlxalq vəziyyət də ingilislər üçün əlverişli deyildi. Belə ki, Şimali Amerika müstəmləkələrində ingilis ağalığına qarşı milli-azadlıq müharibəsi, Fransa və Avropadakı bir sıra başqa dövlətlərlə müharibə Britaniya ağalığına qarşı yönəlmişdi. Hindistanda öz mövqeyini bərpa etməyə çalışan Fransanın hakim dairələri Heydərəliyə yardım üçün Hindistana hərbi eskadra göndərdi. Bu eskadra ingilis donanmasına ciddi zərbələr endirdi. Lakin hindlilər əlverişli beynəlxalq vəziyyətdən istifadə etməyə macal tapmamış, beynəlxalq vəziyyət dəyişdi. Şimali Amerikadakı müstəmləkələrin İngiltərənin əlindən çıxması İngiltərə hakim dairələrinin Hindis-tandakı torpaqlarını qoruyub saxlamaq və genişlətmək məqsədli mövqeyini daha da möhkəmlətdi.

İngiltərə-Fransa müharibəsi Fransanın məğlubiyyəti ilə nəticələndi, 1783-cü ildə və Fransa neytrallıq nümayiş etdirəcəyini, Maysura hərbi yardım göstərməyəcəyini öhdəsinə götürdü. Nəhayət, 1782-ci ildə birinci ingilis-maratxa müharibəsi də qurtardı. Salbay müqaviləsi nəticəsində Salsett adası Ost-Hind kompaniyasına verildi. Peşvə taxt-tacına iddia edən bacarıqsız əlaltılar isə böyük təqaüdlə təmin edildi. Maratxa knyazlıqları öz ərazilərində fransız faktoriyalarının təşkilinə yol verməməyi öhdələrinə götürdülər. Britaniya qoşunları Maysur ərazisinə yenidən hücum etdi və bu dəfə də onlar xalqın müqavimətini qıra bilmədilər, ingilislər güman etdikləri hərbi uğur əldə edə bilmədi. Mövcud vəziyyətin olduğu kimi saxlanılması razılaşma əsasında 1784-cü ildə Manqalor sülh müqaviləsi ilə nəticələndi.

Britaniya hökuməti Hindistanın digər əyalətlərində olduğu kimi ölkənin cənub əyalətlərində də ağalıq sistemini güclən-dirməyə başladı.

1784-cü ildə qəbul edilmiş Pitti qanununun maddələrin-dən birində deyilirdi ki, "Hindistanda yeni ərazilər zəbt etmək və bunları genişləndirmək planlarının həyata keçirilməsi ingilis millətinin arzusuna, şərəfinə və siyasətinə ziddir". Amma əslində belə deyildi, torpaq zəbt etmək ingilislərin ən böyük amalı idi.

1790-1792-ci illəri əhatə edən üçüncü ingilis-Maysur müharibəsi gedirdi. Müharibənin əvvəllərində ağır zərbələr altında ingilis ordusu geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Lakin, maratxaların 10 minlik ordusunun müharibəyə qoşulması, Ost-Hind kompaniyasının qüvvələrinin üstünlüyünü ingilislərin xeyrinə dəyişdirdi. Xatırladaq ki, maratxalılar Ost-Hind kompaniyası ilə müttəfiq idi. İngilis ordusu Maysurun paytaxtı Serinqapatam şəhərini mühasirəyə alaraq və Tipu-Sultanı sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur etdi. 1792-ci il müqaviləsinə görə Maysur öz ərazisinin yarısını itirdi və 33 milyon rupi məbləğində təzminat verməyə məcbur oldu. Lakin bu məğlubiyyətə baxmayaraq, bu dəfə də təzminat ödəmək yolu ilə Maysur öz istiqlaliyyətini qoruyub saxlaya bildi.

Uelsli 1798-ci ildə Hindistana general-qubernator təyin edildi. O, Maysura qarşı yeni müharibə planı hazırlamağa başladı. Amma daha çevik siyasət yenidən Ost-Hind kompaniyası 1798-ci ildə Heydərabad hakimi ilə yeni müqavilə bağladı. Fransız zabitləri knyazlıqdan qo-vuldu, qoşunlar isə tərksilah edildi. Nəhayət, dördüncü ingilis-Maysur müharibəsi də törədildi ki, bu müharibə 1799-cu ilin fevralından mayınadək davam etdi. Şiddətli küçə vuruşmalarından sonra paytaxt Serinqapatam 1799-cu il mayın 4-də süqut etdi. Maysur-Sultanı döyüşdə həlak oldu. Ost-Hind kompaniyasının qoşunları paytaxtı darmadağın edib, əhaliyə şiddətli divan tutdular. Heç də tam olmayan məlumata görə, ingilislərin əldə etdiyi qənimət bir milyon funt sterlinqdən çox idi. 1799-cu ilin yayında Ost-Hind kompaniyası Maysur ərazisinin bölüşdürülməsi haqqında müqavilə imzaladı.

Bu məğlubiyyətə baxmayaraq xalq kütlələri hələ də düşməyə qarşı silahı yerə qoymamışdı. Nəhayət, Maysurda Dundia Vaqxın rəhbərliyi altında yeni bir üsyan baş verdi. Üsyan əsasən xarici işğalçılara qarşı çevrilmişdi. İngilis müstəmləkəçiləri bu üsyanı çətinliklə yatırdılar. 1809-cu ilin aprelinde ingilislərlə Amritsar müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. Bu müqaviləyə görə Sətləc çayı Ost-Hind kompaniyası torpaqları arasında sərhəd müəyyən edildi.

XIX əsrin 20-ci illərində Siqx dövlətinin şimalda və şimal-qərbdə apardığı müharibələr nəticəsində Kəşmir, Peşavər və başqa vilayətlər Siqx dövlətinə birləşdirildi.

İngilis-maratxa müharibələri

XIX əsrin əvvəllərində Ost-Hind kompaniyasının işğalçılıq siyasəti olduqca fəallaşdırıldı. 1802-1805-ci illərdə ikinci ingilis-maratxa müharibəsində ingilis qoşunları maratxa knyazlarını xalqdan və müttəfiqlərdən təcrid etməklə təkbətək məğlub etməyə müvəffəq oldular. Bağlanmış müqavilələrə əsasən Qərbi, Mərkəzi və Şimali Hindistanda bir çox yerlər Kompaniyanın ixtiyarına keçdi. Moğol imperiyasının paytaxtı Dehli şəhəri də işğal edildi. Kompaniyanın ağalığını qanuniləşdirmək üçün ingilislər Böyük Moğol sülaləsini qeyri-səmimim bərpa edib bildirdilər ki, Ost-Hind kompaniyası ölkəni bu sülalənin tapşırığı ilə idarə edir. Bununla da ingilislər işğala bəraət qazandırırıldılar.

Lakin darmadağın edilmiş maratxa knyazlıqları hələ də müqavimət göstərməkdə davam edirdi. 1817-1818-ci illərdəki hərbi əməliyyatların gedişində ingilis qoşunları pindarilərin əsas dəstələrini məğlub edə bildilər. 1818-ci ildə bağlanan müqaviləyə əsasən maratxa knyazlıqları Kompaniyadan tam asılı vəziyyətə düşdü. Maratxa konfederasiyası tamamilə dağıldı və yalnız ingilislərin tabeliyində olan zəif vassal knyazlıqlar qalmışdı.

Hindistanın Maysur əyalətində xalq narazılığı hələ XIX əsrin birinci yarısında başlanmışdı. Bununla əlaqədar 1830-cu ildə Maysurda kəndlilərin üsyanı başlanmışdı. Silahlı mübarizə 1831-ci ilin ortalarına qədər davam etdi. Üsyan ingilis qoşunlarının yardımı və yerli əlaltıların satqınlığı nəticəsində yatırıldı. Nəticədə Maysur knyazlığı Ost-Hind kompaniyasının idarəsi altına keçdi.

XIX əsrin 40-cı illərində Hindistanın müstəqil dövlətlərinə, yəni knyazlıqlarına qarşı ingilis işğalçılarının yeni hücumu başlandı. Əsas zərbə Pəncaba qarşı yönəldilmişdi. Rəncit Sinqin vəfatından sonra (1839) ölkədə siyasi vəziyyət daha da gərginləşdi. Bu hadisədən istifadə edən iri feodallar mərkəzi hakimiyyətdən

ayrılmağa çalışdılar. Taxt-tac uğrunda mübarizə yeni mərhələyə daxil oldu. İngilislər bu hadisədən, yəni siyasi pərakəndlikdən istifadə etmək üçün məqam gözləyirdilər. Bu dövrdə Pəncabda istiqlaliyyət arzularının əsas ifadəçisi siq x ordusu idi. 1845-1846-cı illərdə baş vermiş birinci ingilis-siq x müharibəsi dövründə Pəncab ordusunun son dərəcə qəhrəmanlığı və mətanətli olduğu bir daha nümayiş etdirildi. Az sonra Pəncabın paytaxtı Lahor şəhəri tamamilə işğal edildi. 1846-cı ilin mart ayında bağlanan Lahor sülh müqaviləsinə görə ingilislər 1,5 milyon funt sterlinq təminat aldılar və siq x ordusu xeyli azaldıldı. 1848-ci ilin əvvəllərində Multanda ingilislərə qarşı üsyan baş verdi. Bu üsyan dərhal bütün Pəncabda rəğbətlə qarşılandı. Azaldılmış, lakin heç də öz döyüş qabiliyyətini itirməmiş siq x ordusu yenidən silahlı mübarizəyə başladı. Lakin 1848-ci ilin fevralında Hücərat yaxınlığındakı vuruşmada ingilis qoşunları siq xləri qəti məğlubiyyətə uğrada bildi. 1849-cu ilin martında Ost-Hind kompaniyası Pəncabın ilhaq olunduğunu elan etdi. İngilis müstəmləkəçiləri Hindistanda çevik idarəçiliyə nail olmaq üçün 1853-cü ildə dəmiryol çəkilməsinə başladı. 1854-cü ildə ilk cüt fabriki açıldı. Bu dövrdən etibarən Hindistanda sənaye tədriclə inkişaf etməyə başladı. Britaniya hökumət orqanları yarıməsuli hind knyazlıqlarını tamamilə özlərinə tabe etmək üçün tədbirlər görürdü. 1853-cü ildə Cxansi və Berar knyazlıqları Kompaniyanın torpaqlarına birləşdirildi və 1856-cı ildə Aud ilhaq olundu, bu regionlarda qəddar ingilis idarəçilik sistemi tətbiq edildi.

Hələ 1857-1859-cu illərdəki milli-azadlıq üsyanı ərəfəsində baş verən bir sıra xalq çıxışları böyük bir üsyanın yaxınlaşmasından xəbər verirdi. Belə çıxışlardan biri də santalların üsyanı idi. 1857-1859-cu illərdəki böyük xalq üsyanı təsadüfi bir hadisə deyildi, bu üsyan xalq kütlələrinin əvvəlki mübarizəsi və illərlə toplanan nifrətin qəzəbi nəticəsində hazırlanmışdı.

Sipahi alaylarında açıq, narazılıq 1857-ci ilin yanvar-fevral aylarında başladı. Sipahilər yeni patron işlədilməsinə etiraz etdilər. Onlar güman edirdi ki, bu patronların büküldüyü qabıq inək və ya donuz piyi ilə yağlanmışdır. Bu patronlar işlədikən, patronların qabığını dişlə qoparmaq lazım gəlirdi. Xatırladaq ki, indus mənşəli əsgərlər inək piyini, müsəlman mənşəli əsgərlər isə donuz piyini haram bilirdilər. Patron məsələsi narazılığın aşkara çıxması üçün yalnız bir bəhanə oldu. Çox incə məsələ olan dini etiqad olduqca məsuliyyətli iş idi. Əsgərlər köhnə patronları da qəbul etməkdən boyun qaçırdılar. Paralel olaraq müxtəlif alaylarda ingilislərə qarşı gizli çıxış hazırlanırdı. Çıxışa hazırlıqda şəhər əhalisinin də iştirak etdiyinə dair məlumatlar var idi. Üsyanın ilk "təkanı" və kütləvi hal alması 1857-ci il mayın 10-da Mirutda yerləşən sipahi alaylarında başladı. Yerli əhali əsgərlərə kömək edir, gənc əsgərləri döyüşə ruhlandırırırdılar. Milli üsyan nəticəsində Mirut rayonunda ingilis ağalığı dərhal ləğv edildi. Mirutdan üsyançılar Hindistanın qədim paytaxtı Dehliyə yürüş etdilər. İngilislər burada guya bu yaxınlarda qayda-qanunu möhkəmlət-mişdilər. Keçmişdə qüdrətli Böyük Moğol sülaləsinin Kompaniyadan təqaüd alan xələfi II Bahadır şah burada yaşayırdı. Nəticədə Dehli qarnizonunun alayları və yerli əhali də üsyançılara qoşuldu. Bahadır şah da üsyan qoşulanlar sıra-sında idi və Hindistanın imperatoru elan edildi. Dehli müstəmləkəçilərdən təmizləndi. İngilislərə qarşı çıxışın başlanması xəbəri tezliklə ölkənin geniş ərazisinə, müxtəlif əyalətlərə yayıldı. Tezliklə üsyan bütün Şimali

Hindistanı bürüdü. Üsyanı yatırmaq üçün ingilis komandanlığı dərhal bir sıra tədbirlər gördü, ən mühüm strateji məntəqələrə qoşun toplandı, Çinə göndərilən polklar Hindistana qaytarıldı, bəzi hind feodallarının üsyançılar tərəfinə keçməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görüldü.

Hindistanda üsyançıların əsas mərkəzləri hələlik Dehli, Aud, Mirut, Chansi və Kanpur rayonları idi. Üsyançıların ən böyük hərbi birləşmələri bu yerlərdə toplaşmışdı. Azadlıq mübarizəsinin ən mühüm mərkəzi Dehli, şiddətli vuruşmalardan sonra, 1857-ci il sent-yabrın 11-də süqut etdi. Şəhər alınarkən ingilis ordusu ağılagəlməz vəhşiliklər törətdilər. Xalq azadlıq mübarizəsinin ikinci əsas mərkəzi Aud və paytaxt şəhəri Laknau idi. Auddakı üsyanda kəndlilər fəal iştirak edirdi. Keçmiş knyazlığın şimal-qərb rayonlarında üsyanı məhz kəndlilər başlamışdı. Laknauda isə sipahi alaylarının çıxışı Mirutdan 10 gün sonra, mayın 20-də başlandı. İngilislər bütün Aud ərazisindən qovuldu və ingilis komissarının iqamətgahı da mühasirəyə alındı. 1856-cı ildən knyazlıq hüququndan məhrum edilmiş Aud nəvabın ailəsi və digər nümayəndələri də Hindistanın bu hissəsində üsyana qoşuldular. Üsyançıların böyük birləşmələrinin toplaşdığı üçüncü mərkəz olan Kanpurda sipahi alayları 1857-ci il iyunun 4-də üsyana başladılar.

Müstəmləkəçilər kiçik partizan dəstələrini yalnız 1859-cu ilin axırlarında özü də çox çətinliklə dağda bilmişdilər. Üsyan nəticəsində İngiltərə hökuməti xalqın coşan qəzəbindən vahiməyə düşərək Ost-Hind kompaniyasını ləğv etməyə məcbur oldu. Amma ingilislər siyasi hakimiyyətlərini və strateji mövqelərini daha da möhkəmlətməyə nail oldular. Kraliça Viktoriyanın intibahnaməsi ilə 1858-ci il noyabrın 1-də Hindistanda hakimiyyəti Britaniya taxt-tacına verdi. Əlbəttə, Ost-Hind kompaniyasından idarəçiliyin alınıb Britaniya krallığına verilməsi o qədər də mütərəqqi hadisə deyildi.

İNDONEZIYA

Cənub-Şərqi Asiyada yerləşən İndoneziya ərazisində Böyük Zond adaları, Kalimantan, Sumatra, Sulavesi, Yava və Madura, Kiçik Zond adaları, Bali Lombok, Sumbava, Filores, Timor, Moluk adaları, həmçinin Yeni Qvineya adaları müasir insan tipini o cümlədən pitekanthrop, yavantrop, sonralar vadyak adamının formalaşdığı mərkəzlərindəndir. XVIII əsrin ortalarından başlayaraq hollandlar Yavanı, XIX-XX əsrlərdə isə avropalılar, İndoneziyanın bütün ərazisini tamamilə işğal etdilər. Müasir İndoneziyanın sahəsi 1 milyon 904 min kv. Kilometrdir. XIX əsrin əvvəllərində ölkənin təxminən 5 milyon əhalisi var idi ki, bunun da çox hissəsi Yavada toplaşmışdı. Amma avropalıların bura gəlişindən sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Avropalıları İndoneziyaya cəlb edən Avropada yüksək qiymətə gedən bolbol ədviyyat və digər zinət əşyaları idi. Hələ XV əsrin sonunda İndoneziyaya birinci portuqaliyalılar, sonra ingilislər, ispanlar və nəhayət, öz rəqiblərini sıxışdırıb çıxaran hollandlar gəlmişdilər. Hollandlar ilk koloniyalarını yaratdıqdan sonra 1602-ci ildə yaradılmış Hollandiya Ost-Hind kompaniyası vasitəsilə Yavanın xeyli hissəsini, Moluk adalarını və bir sıra başqa yerləri zorla və xaincəsinə özünə tabe edə bilmişdi. XVIII əsrin axırlarında İndoneziyanın xeyli hissəsi müstəmləkə ərazisi idi. Ölkədə feodal münasibətləri hökm sürürdü. Arxipelaqın bir çox hissələrində hələ də ibtidai-icma quruluşu qalmaqda idi. dövründə beynəlxalq vəziyyət dəyişdi, yəni Niderland 1795-ci ildən etibarən Fransanın vassalı olaraq ondan asılı vəziyyətə düşdü, xarici siyasəti də Fransa hökuməti tərəfindən müəyyən edilməyə başladı. Napoleon imperiyasının süqutu nəticəsində Niderland krallığı müstəqil krallıq kimi yenidən bərpa edildi. Niderlandın arxipelaqda olan müstəmləkələrinin niderlandlara qaytarılması haqqında 1814-cü ilin avqustunda İngiltərə ilə müqavilə imzalandı. Lakin ingilislər Hind okeanından Sakit okeana gedən yollar üzərində nəzarəti öz əllərində saxlamağa çalışaraq hollandların İndoneziyaya qayıtmasına var qüvvə ilə mane olurdular. Benkulenə qubernator təyin edilən Refflz Sumatranı Niderlandın əlindən almaq üçün bir neçə təşəbbüs göstərdi. O, bu işdə müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqdan sonra Cohor sultanından Sinqapur adasını satın almağa müvəffəq oldu

və 1819-cu il yanvarın 29-da burada Britaniya bayrağı qaldırıldı. Sinqapur Cənub-Şərqi Asiyada ingilis müstəmləkəçiliyinin ən mühüm strateji dayağına çevrildi. İngilislər Sinqapuru ələ keçirməklə gəmiçiliyi inkişaf etdirmək, Cənub Şərqi Asiyada digər Avropa dövlətlərinə qarşı hegemonluğu ələ almaq məqsədi güdüdü. Benkulənə qubernator təyin edilən Refflz Sumatranı Niderlandın əlindən almaq üçün bir neçə təşəbbüs göstərdi. O, bu işdə müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqdan sonra Cohor sultanından Sinqapur adasını satın almağa müvəffəq oldu və 1819-cu il yanvarın 29-da burada Britaniya bayrağı qaldırıldı. Sinqapur Cənub-Şərqi Asiyada ingilis müstəmləkəçiliyinin ən mühüm strateji dayağına çevrildi. İngilislər Sinqapuru ələ keçirməklə gəmiçiliyi inkişaf etdirmək, Cənub Şərqi Asiyada digər Avropa dövlətlərinə qarşı hegemonluğu ələ almaq məqsədi güdüdü. 1825-1830-cu illər Yava müharibəsi Uzun müddət idi ki, İndoneziyada xalq daxili və xarici zülümkarlara qarşı mübarizəyə hazırlaşdı. Nəhayət gözlənilən üsyan 1825-ci ilin iyulunda baş verdi. Üsyanın başında, Cokyakartadan şahzadə Dipaneqara (1785-1855) dururdu. Dipaneqara vəliəhd idi, lakin hollandlar onu hər cür imtiyazlardan məhrum etmişdilər. Dipaneqara istismarçı sinfin nümayəndəsi olsa da xalqını sevirdi. Hollandlar onun torpaqlarını əlindən almış, bütün imtiyazlarını ləğv etmişdilər. Odur ki, Dipaneqara sarayı tərk edərək dağlara çəkilmişdi. Ölkənin və xalqın istismar edilməsini görərək, o, Hollandiya əsarətinə son qoymaq qərarına gəlmişdi. Xalq içərisində onun şöhrəti gündən-günə artırdı. Onu, Yavanın qədim əfsanələrində, zübur edəcəyi irəlicədən xəbər verilən xilaskar-knyaz hesab edirdilər. Hollandlar Dipaneqaranı ələ keçirmək üçün bir neçə dəfə cəhd göstərdilər, amma hollandların cəhdi uğursuz oldu. Bu 200 da üsyana səbəb oldu və üsyan Yavanın mərkəz hissəsini, eləcə də cənub hissəsinin bir qismini bürüdü. Üsyançılara qarşı mübarizə aparmaq üçün hollandlar bütün arxipelaqdan əskər toplayır, üsyandan qorxuya düşən feodalları müxtəlif vədlərlə və rüşvətlə öz tərəfinə çəkir, Yavaya başqa adalardan qarnizonlar gətirir, Hollandiyadan köməyə əlavə qüvvə göndərirdilər. Hollandlar onların tabeliyində olan rayonların zadəganlarını, həmçinin Surakarta və Madura feodallarını Dipaneqaraya qarşı qaldırmağa müvəffəq oldular. Üsyançıların öz cəbhəsində də satqın feodallar xəyanət etməyə başladılar. Hollandlar 1827-ci ildən etibarən üsyançıları bir-birilə birləşdirilmiş istehkamlar sistemi ilə mühasirəyə almaq taktikası tətbiq etməyə başladılar. Beləliklə, hollandlar mühasirə halqasını tədricən daraltmaqla və ən mənfur taktika tətbiq etməklə milli azadlıq hərəkatını boğmağa çalışırdılar. Hollandlar Dipaneqaranı bir neçə dəfə danışıq aparmağa dəvət etmişdilər ki, onu aldadıb tutsunlar. Amma buna nail ola bilməmişdilər. Nəhayət, 1830-cu il martın 28-də danışıq aparıldığı zaman hollandlar Dipaneqaranı xəyanət nəticəsində ələ keçirə bildilər. Dipaneqara Sulavesidə1 həbs edilərək Makassara sürgün edildi və ömrünün sonunadək ağır şəraitdə həbsdə qaldı və 1855-ci ildə orada vəfat etdi. Bir

az sonra üsyanın son ocaqları da söndürüldü. Hollandlar üsyanı yatırıqdan sonra Surakarta və Cokyakarta knyazlıqları ərazisinin xeyli hissəsini öz torpaqlarına qatdılar.

Mühazirə-5

Pakistan

Pakistanın tarixi Hind yarımadasının tarixi ilə birgə öyrənilir və araşdırılır. Pakistanın öz tarixi çox qısa bir dövrü əhatə edir. Pakistanın indiki ərazilərində qurulan ilk dövlət də məhz Pakistan olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, İslamı Hind yarımadasına ilk dəfə gətirənlər də elə sufilər və müsəlman tacirlər olub. **Hindistan** torpaqlarının İslam dövləti tərəfindən fəth edilməsi 712-714-cü illərdə **Həccac ibni Yusif** əs-Sakafinin vaxtında gerçəkləşib. Bundan sonra yarımada İslam sürətlə yayılmağa başlayıb. Müsəlman ərəblərin yarımadada hakimiyyətləri 300 il sürüb. 1001-ci ildə **Qəznəvi Mahmud Pəncab** hökmdarına müharibədə qalib gəldikdən sonra yarımada tədricən türklərin hakimiyyəti altına keçib. **Qəznəvilərin** bölgədə hakimiyyəti 1187-ci ilədək davam edib. 1187-1206-cı illər arasında Hind yarımadasının böyük bir hissəsinə **Qurilər** nəzarət ediblər. 1206-cı ildə Hindistan Məmlüklər tərəfindən idarə olunub və bu hegemonluq 1290-cı ilədək davam gətirib. 1290-1320-ci illər ərzində Hələclər, 1320-1414-cü illərdə isə Tuqluklar ərazidə söz sahibi olublar. Tuqluklar bölgəyə nəzarət etdiyi bir zamanda 1398-ci ildən etibarən Hindistan torpaqları dəfələrlə Teymurləngin və onun tərəfdarlarının hücumlarına məruz qalıb. Tədricən Tuqluklar Hindistan torpaqlarından qovulublar. Hindistan torpaqlarında Teymur nəslinin hakimiyyəti 1858-ci ilədək davam edib. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müddət ərzində onlar Hindistanın bütün ərazilərinə hakim ola bilməyiblər. Onlarla birgə Hindistanın digər bölgələrində başqa idarəçilik var idi. 18-ci yüzilliyin sonlarından etibarən ingilis istismarçılar Hind yarımadasını təhdid etməyə və bu ərazilərə ara-sıra basqınlar etməyə başladılar. 1800-ci ildə Allahabad şəhəri ingilis işğalçıların ixtiyarına keçdi. Tədricən bu işğalın əhatə dairəsini genişləndirən ingilislər tezliklə yarımada bütün ərazisini ələ keçirdilər. 1857-ci ildə istilalara qarşı xalq üsyanları başladı. Lakin bu üsyanları ingilislər çoxlu sayda insanların qanı bahasına amansızcasına yatırdılar. 1858-ci ildə ingilislər Teymur sülaləsinin hakimiyyətinə təmənilə son qoydular. İngilislər Hindistanı işğal etdikdən sonra yarımada bütün sərvətlərini İngiltərəyə daşımaq məqsədilə Şərqi Hindistan adlı şirkət yaratdılar. Bu şirkət sadəcə ticarət əhəmiyyətli deyil, geniş idarəçilik imkanlarına və səlahiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, həm də bir orduya sahib idi. İngilislər Hind yarımadasında ən çox müsəlmanları əzməyə çalışıblar, çünki işğal və istismar siyasətinə ən çox müsəlmanlar etiraz edir, müqavimət göstərirdilər. Bütün bu əziyyətlərə baxmayaraq, müsəlmanlar müstəqillik yolunda öz səylərini davam etdirirdilər. 1906-cı ildə bütün Hindistan müsəlmanlarının vəhdətindən meydana gələn Müsəlman Liqası təşkilatı yaradıldı. Görkəmli müsəlman şair Mühəmməd İqbal və həmin dövrün nüfuzlu siyasi xadimi Mühəmməd Əli Cinnahın bu birliyə qoşulmasıyla təşkilat daha da gücləndi. Əvvəlcə

müsəlmanların hindularla birgə bərabər hüquqlara yiyələnmək uğrunda mübarizə aparan təşkilat bir müddət sonra ayrıca bir dövlətə sahib çıxmağı qarşısına məqsəd qoydu. 1940-cı il Lahor toplantısında müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi bölgələrdə Hindistandan ayrı müstəqil bir dövlətin qurulmasına qərar verildi və bu istiqamətdə fəaliyyətə başlandı. Nəhayət, uzun sürən mübarizə öz bəhrəsini 1947-ci ildə verdi. Avqustun 14-ü Hindistandan asılı olmayan müstəqil Pakistan dövlətinin əsası qoyuldu. İlk vaxtlarda Şərqi Pakistan adı ilə bu dövlətin tərkibində olan Banqladeş 1971-ci ildə Pakistandan ayrıldı. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra dövlətin ilk prezidenti Məhəmməd Əli Cinnah oldu. Onun hakimiyyəti 1948-ci il sentyabr ayının 11-nə qədər davam etdi. 1973-cü ilədək müxtəlif dövlət başçılarının hakimiyyəti zamanı Pakistan cəmiyyətinin idarəçiliyində İslam qanunları elə də təsiri edici gücə malik olmadı. 1973-1977-ci illərdə Zülfüqar Əli Buttonun hakimiyyəti zamanı isə İslamın cəmiyyətdən təcridi prosesinə aşkar şəkildə təkan verildi. 1977-ci il iyulun 5-də Ordu generalı Məhəmməd Ziyaül-Haq hərbi dövlət çevrilişi etdi. Bununla da Butto hakimiyyətinə son qoyuldu. İki il sonra Butto edam edildi. Məhəmməd Ziyaül-Haq Butto dönəmində idarəçilikdən uzaqlaşdırılan islami hökmləri qanunvericilikdə bərpa edərək ölkəyə İslam ruhunu yenidən qaytardı. Məhəmməd Ziyaül-Haqqın ən önəmli xidmətlərindən biri Əfqanıstanda İslamın təbliği və cihad hərəkatına verdiyi dəstək idi. 1988-ci ildə Məhəmməd Ziyaül-Haq təyyarə qəzası zamanı sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun ölümündən indiyədək Pakistanda hakimiyyətdə olmuş bütün dövlət başçılarının İslamın təbliğatında maraqlı olmamaları və buna səy göstərməmələri ən acınacaqlı və təəssüf doğuran haldır. Fəqət bu gün İslam qanunlarının Pakistan müsəlmanlarının həyat tərzini təşkil etməsi sevindirici haldır. Xarici problemlər: Pakistana təzyiq edən ölkələrin başında Hindistan gəlir. Ölkə daim Hindistanın təhdidi altındadır. Hindular bir vaxtlar müsəlmanların müstəqil bir dövlət qurmalarının əleyhinə olmuşdular. Bu səbəbdən Pakistanın yaradılmasından, əlbəttə ki, məmnun qalmadılar. Hazırda iki ölkə arasındakı əsas ixtilaf Kəşmir ətrafında cərəyan edir. Kəşmirin bir hissəsi Pakistanın tərkibindədir. Həmin ərazilər cəmiyyət arasında "Azad Kəşmir" (Özgür Kəşmir) kimi tanınır. Kəşmirin bir hissəsi isə hələ də Hindistanın işğalı altındadır. Bu ərazidə yaşayan kəşmirililərin əksəriyyəti müsəlmanlardır. BMT Kəşmir xalqı arasında Pakistanın, yoxsa Hindistanın tərkibində qalmasına dair referendum keçirilməsi barədə qərar qəbul etdiyi bir halda, Hindistan bu qərarın icrasına imkan vermədi. Hindistan Kəşmirdəki müsəlmanları dözülməz zülm və işgəncə altında saxlayır və idarə edir. Hindistanın nüvə silahına yiyələnməsini də Pakistan üçün real təhlükə hesab etmək olar. ABŞ Pakistanın nüvə proqramına yiyələnmək istiqamətindəki fəaliyyətinə görə ona təzyiq göstərir, Hindistanın analoji sahədəki fəaliyyətinə isə göz yumur.

İslami hərəkat: Pakistanda islami hərəkatların ən böyük nüfuza malik olanı İslamiyyə Camaatı adı altında fəaliyyət göstərən hərəkatdır. Bu hərəkatın təməli hələ Pakistanın əsası qoyulmazdan öncə, 1941-ci il avqustun 26-da İmam Əbül-Əla əl-Mövdudi tərəfindən qoyulmuşdu. İslamiyyə ideya və fəaliyyət baxımdan "Müsəlman Qardaşları" hərəkatına çox bənzəyir.. Həmin təşkilatın Kəşmir, Hindistan və Banqladeşdə bölmələri fəaliyyət göstərir. 1972-c ildə əl-Mövdudinin

xəstəliyi onun təşkilata rəhbərliyinə imkan vermədi. Quruma rəhbərlik Tüfeyl Mühəmmədə keçdi. Hazırda quruma rəhbərliyi Hadi Hüseyn Əhməd edir. Pakistana İslam qanunları və dəyərlərini hakim etmək və təbliğinə nail olmaq İslamiyyə camaatı hərəkatının əsas məqsədidir. Xalq arasında geniş nüfuza malik olmamaq quruma siyasi məkanda hələ istənilən nəticə əldə etməyə imkan verməyib. Təşkilat 1993-cü ildə Pakistan İslami Cəbhə Partiyası yaradaraq parlament seçkilərinə qatılrsa da, seçkilərdə uğur qazanmaq mümkün olmadı. 1997-ci il seçkilərində isə 4 il öncəki seçkilərlə müqayisədə daha yaxşı nəticə əldə olunduğunu söyləmək olar. Təşkilatın fəaliyyəti ali təhsil ocaqlarında, tələbələr arasında daha geniş yayılıb. İslamiyyə camaatı ilə həmfikir olan Pakistan Müsəlman tələbə təşkilatı ölkənin ən nüfuzlu tələbə təşkilatı hesab olunur. Xalq arasında Camaati-İslamiyyə kimi tanınan qurumdan sonra, ən çox xalq dəstəyi qazanan "Təbliğ Camaatı" adlı qurumdur. Adı çəkilən hərəkat universitet gəncləri arasında böyük nüfuza malik olmasa da, xalq tərəfindən dəstəklənir və müdafiə olunur. "Təbliğ Camaatı"nın ən önəmli özəlliyi Peyğəmbərimizin (s) Sünnəsinə üstünlük verməsi və siyasi fəaliyyətdən uzaq qalmasıdır. Pakistanda siyasi fəaliyyətsizliyə təsir göstərən əsas və başlıca amillərdən biri də məhz budur. Təsadüfi deyil ki, məhz "Təbliğ Camaatı"nın tərəfdarlarının siyasətə meyil etməmələri 1993-cü ildə prezident seçkiləri zamanı Binazir Buttonun işinə çox yaramışdı.

ƏFQANISTAN

Əfqanıstan ölkəsi çoxlu xalqların, etnik qrupların məsgunlaşdığı ölkədir. Burada əfqanlar, taciklər, özbəklər, türkmənlər, xəzarilər, bəluclar, qırğızlar, qazaxlar, qaraqalpaqlar, azərlər və başqa xalqlar tarixin müxtəlif mərhələlərində məcburi və yaxud mövcud şəraitlə əlaqədar miqrasiya etmiş və aborigen xalqlarla qaynayıb qarışmışlar. Sonrakı mərhələlərdə tayfalar arasında gah könüllü və yaxud məcburi birləşmə prosesi baş vermişdir. Beləliklə, arxeoloji məlumatlara istinadən demək olar ki, Mərkəzi Asiyanın Cənub-Qərbində yerləşən Əfqanıstanın şimal hissəsində daş dövründə, cənub hissəsində isə tunc dövründə məsgunlaşma prosesi baş vermişdir. Dövlətçilik baxımından isə, e.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısında Bəlx dövlətinin yaranması ehtimal olunur. Lakin e.ə. VI əsrin 30-cu illərində Əhəmənilər dövlətinin tərkibinə qatılmış, 330-329-cu ildə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən işğal edilmiş, sonra isə Selevkilərin bu ərazilərdə hökmranlığı nəticəsində işğal təsir altına düşmüşdü. Bu tarixi proseslərdən sonra isə Əfqanıstan VI əsrin 60-cı illərindən etibarən Türk xaqanlığının və Sasanilərin əsarəti altına düşdü. Ərəb işğallarının başlanması və genişlənməsi nəticəsində VII-VIII əsrlərdə ərəblər Əfqanıstanın xeyli hissəsini işğal edib islam dinini zorla yaymağa başladılar və Əfqanıstanda ərəb xilafəti əsarəti dövrü başlandı. Əfqanıstanda ərəb zülmünə qarşı qənimətçilik, xaricilik və başqa təriqətlər mübarizə aparmalı olmuş və fasilələrlə davam etmiş, islamın yayılması zorla reallaşmışdı. XVIII əsrin ortalarında əfqanlar indiki Əfqanıstanın əsasən cənub hissəsində yaşayırdılar. Ölkənin digər yerlərinin əsas əhalisi taciklərdən, həzarilərdən, başqa kiçik xalqlardan və qəbilələrdən ibarət idi. Əfqanıstan dağlıq ölkədir, onun ərazisinin

beşdə dörd hissəsi dağ və dağ yaylalarından ibarətdir. Əfqanıstanın Hindistandan İrana və Orta Asiyaya gedən ticarət yolları üzərində yerləşməsi qonşu ölkələr və xalqlarla əfqanların təsərrüfat və mədəni əlaqələrinin inkişafına kömək etmişdir. Digər tərəfdən isə, Hindistana bir növ qapı olan Kabil, Qəndəhar və Süleymani dağlarının strateji və iqtisadi əhəmiyyəti əfqan torpaqlarının müxtəlif istiləçilər arasında dəfələrlə mübarizə meydanına çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

1729-1738-ci illərdə Əfqanıstan Nadir şah tərəfindən işğal edildi. Nadir şah öldürüldəndən sonra Əfqan dövlətinin yaradılması imkanları meydana çıxdı. Cərgəyə gələn Əhməd xan tərəddüd etmədən Əfqanıstanın şahı seçildi. Tarixi rəvayətə görə bir nəfər dərviş ilk əfqan hökmdarının başına tac əvəzinə buğda sünbüllərindən hörülmüş çələng qoydu. O vaxtdan indiyə qədər Əfqanıstan dövlət gerbində taxıl sünbüllərindən hörülmüş çələngin təsviri vardır.

Əfqan dövlətinə Səfəvilərdən və Moğollardan feodal inzibati aparatı və şəriətə əsaslanan məhkəmə sistemi irs qalmışdı. İslamın sünni təriqəti əfqan dövlətində hakim dini mövqe tuturdu. Amma təəsüflər olsun ki, islamın parçalanmasına xidmət edən sünni-şiə təriqəti yenidən yaranmış Əfqan dövlətinin də idarəçiliyinə şamil edilmişdi.

Əfqan xanlarının mənafeyini təmsil edən Əhməd şah öz hakimiyyətinin ilk günlərindən qonşu ölkələrə işğalçı yürüşlərə başladı və işğalçılıq mövqeyi tutdu.

1750-1751-ci illərdə İran ərazisinə hərbi yürüşlər edərək Məşhəd və Nişapur şəhərlərini işğal etmiş və bunların hakimləri Əhməd şahın vassallığını qəbul etmişdilər. Əhməd şah Amu-Dəryanın sol sahillərindəki kiçik özbək xanlıqlarını da özünə tabe edərək həmin xanlıqlar və yerli hakimlər Əhməd şahın vassallığını qəbul etmişdilər. 1773-cü ildə hakimiyyətə gələn Teymur şah (1773-1793) strateji əhəmiyyəti nəzərə alaraq paytaxtı Qəndəhardan Kabilə köçürdü. Teymur şah müxtəlif tədbirlər görsə də, ehtiyat etdiyi xanların imtiyazlarına toxunmadı və ən mühüm dövlət vəzifələrində onları saxladı. Teymur şahın yürüşlərinin çoxu keçmişdə işğal edilmiş əyalətlər üzərində hakimiyyəti saxlamaq və bərpa etmək məqsədi güdüdü..

1793-cü ildə hakimiyyətə gələn Zaman şah Teymur şahdan fərqli olaraq (1793-1801) itaətdən çıxan bəzi dürrani xanlarını özünə tabe etməyə çalışır, xoşuna gəlməyən xanları nəslə dövlət vəzifələrindən məhrum edir və torpaqlarını əllərindən alırdı. Lakin o, da şah hakimiyyətini möhkəmlədə bilmədi. Əfqanıstanda tayfalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə son həddə çatdı və sərdar Dost Məhəmməd hərbi cəhətdən daha da güclənərək Qəznəni, Cəlalabadı və Kabilə ələ keçirə bildi. Paytaxtı da işğal edən Dost Məhəmməd sonralar özünü əmir adlandırdı və Barakzay sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoydu. Dost Məhəmməd feodal dağıntılığının qarşısını almaq uğrunda mübarizəyə başladı. Lakin beynəlxalq vəziyyət ölkənin birləşdirilməsini çətinləşdirirdi. İngilislər öz əlaltısı olan keçmiş əfqan şahı Şücadan və işğalçılığa təhrik etdikləri siqxlərdən istifadə edərək Əfqanıstanın daxili işlərinə qarışır və kobud müdaxilələr edirdilər. Dost Məhəmməd başa düşürdü ki, Əfqanıstan üçün əsas təhlükə Şücanın və siqxlərin arxasından iş görən ingilislər tərəfindəndir və profilaktik tədbirlər görmək məqsədilə Dost Məhəmməd Rusiyadan yardım almaq üçün Peterburqa elçilər göndərdi. Lakin, 1837-ci ildə Herat

üstündə ixtilaf baş verdi. İngilislər Heratı tutub onun zəif Sədozay hakimlərini öz nəzarətinə tabe etməyə cəhd göstərdilər. İngiltərə ilə rəqabət aparən çar Rusiyası ingilisləri Orta Asiyanın yaxınlıqlarına buraxmaq istəmədiyindən, yaxın münasibətdə olduğu Qacarların işğalçılıq planlarına kömək edirdi. 1837-ci ilin payızında qacarlar Heratı mühasirəyə aldılar. Dost Məhəmməd və onun Qəndəharda hökmranlıq edən qardaşları Qacarla dostluq müqaviləsi imzaladılar. Bu müqavilə Rusiyanın nümayəndəsi poruçik (zabit rütbəsi) Vitkeviçin vasitəçiliyi ilə bağlanmışdı. Amma müqaviləyə Rusiya təminat verməli olduğu halda ingilis diplomatiyasının təzyiqi altında çar hökuməti bu müqaviləni təsdiq etməkdən boyun qaçırdı. Çar hökumətinin Əfqanıstana qarşı mövqeyinin dəyişməsi onunla əlaqədar idi ki, İngiltərə Əfqanıstana strateji region kimi baxırdı. Eyni zamanda bu regiona ruslardan tez gəlmişdi. Bununla yanaşı, İngiltərənin müstəmləkəçilik təcrübəsi Rusiyadan qədim idi. Rusiyanın diplomatik cəhətdən geri çəkilməsinə müvəffəq olmuş və 1838-ci ilin sentyabrında İran qoşunlarını Herat əyalətindən çıxarmağa məcbur edən bilmiş çevik siyasət yeridən, müstəmləkəçilik ənənlərinə yiyələnmiş İngiltərə Əfqanıstanın istilasına başlayaraq Ost-Hind kampaniyasının 22 minlik ordusunu buraya göndərdi. İşğalçılar öz əllərində oyuncaq olan Şücanın hakimiyyətini bərpa etmək bəhanəsilə çıxış edirdilər. Feodallar arasındakı daxili mübarizədən istifadə edən və satqın feodalları ələ almaq üçün pullarını əsirgəməyən ingilislər 1839-cu ilin aprelində Qəndəharı işğal etdi, iyulda isə Qəznəni aldılar və bundan sonra Kabil üzərinə hərəkət etdilər. İngilislər tərəfindən rüşvətlə ələ alınmış əyanlar və sərkərdələr Dost Məhəmmədə xain çıxdılar. Dost Məhəmməd öz ailəsi ilə birlikdə Bəlxə, sonra da Buxaraya qaçdı. Otuzillik fasilədən sonra Şüca əcnəbi qoşunlarının müdafiəsi altında Kabilə daxil oldu və beləliklə ingilislərə verilmiş qızıl bəxşişlərin və ingilis süngülərinin gücü ilə

hakimiyyətə gəldi. Eyni zamanda asanlıqla qələbə qazanmağa adət etmiş Kabildəki Britaniya məmurları və zabitləri işğal edilmiş ölkədə öz mövqelərinin möhkəm olduğuna əmin edildilər. Bu zaman Əfqanıstanda yadellilərə qarşı geniş müqavimət hərəkatı başlanmışdı. Lakin şiddətli cəza tədbirlərinə baxmayaraq, işğalçılar Əfqan xalqının partizan mübarizəsini yatıra bilmədilər.

Dost Məhəmməd Buxarada sığınacaq vəd verilmişdisə də, o, əslində burada əsir vəziyyətində idi. Bir sıra təhlükəli macəralardan sonra Dost Məhəmməd Buxara əmirliyinin ərazisindən qaçıb Əfqanıstana gələ bildi və burada ingilislərə qarşı mübarizəyə başladı. İşğalçılar təşvişə düşərək, Hindis-tandakı ingilis hökumət orqanlarından əlavə yardımçı qüvvə göndərilməsini xahiş etdilər. Məlum olmayan səbəbdən (ingilislər üçün gözlənilmədən) Dost Məhəmməd 1840-cı ilin noyabrında mübarizəni dayandırıb özünü ingilislərə təslim etdi və mühafizə altında Hindistana göndərildi. İngilislərin fikrincə, onların Əfqanıstan üzərindəki ağalığı üçün təhlükə aradan qaldırıldı. 1841-ci ilin yazında və yayında xalq müharibəsi yenidən alovlandı. İngilislərə qarşı bu mübarizədə əfqanlarla birlikdə tacik əhalisi də iştirak edirdi. 1841-ci il noyabrın 2-si gecə Kabildə baş verən xalq üsyanı müstəmləkəçi işğalçılara güclü zərbə vurdu. Şəhər sakinləri paytaxtı ələ keçirərək ingilis zabitlərinə divan tutdu. Əfqan qəbilələrinin dəstələri tezliklə üsyançıların köməyinə gəldi. Şerpurdakı (Kabilin yaxınlığında) ingilis düşərgəsi mühasirəyə alındı. Təslim olmağa məcbur edilən ingilis işğalçıları toplarının bir hissəsini əfqanlara verib, adamlarının bir hissəsini zəmin qoyaraq tələsik halda geri çəkməyə məcbur oldular. Lakin şaxtılı hava şəraitində əfqan partizanlarının sistemli hücumları nəticəsində məhv oldular. Bu məğlubiyyətdən sonra Ost-Hind kompaniyası qisas almaq və "nüfuzunu bərpa etmək" məqsədilə Kabilə

yeni yürüş təşkil etdi. İngilis qoşunları şəhəri alıb vəhşicəsinə qarət etdilər, öz gözəlliyi ilə məşhur olan qədim, üstüörtülü bazarı partlatdılar və şəhərin minlərlə sakinini edam etdilər. Lakin arasıkəsilməyən xalq müharibəsi tez bir zamanda ingilisləri Əfqanıstan ərazisindən tamamilə çıxıb getməyə və əsirlikdə olan Dost Məhəmmədi Kabil taxtına qaytarmağa məcbur etdi.

Əfqan xalqının yadellilərə qarşı mütəşəkkillə apardığı istiqlal savaşı, ölkənin bütün taqfalarının və xalqlarının bir-likdə çıxışı, əfqanların qəhrəman mübarizəsi güclü və qor-xulu düşmən üzərində qələbə ilə nəticələndi. Belə bir cəhətin də böyük əhəmiyyəti oldu ki, əfqan kəndlilərinin çox hissəsi feodallar tərəfindən hələ tamamilə təhkim edilməmişdi və onlar şəxsən azad silahlılar idi. Əfqan qəbilələrinin cəsur dö-yüşçüləri partizan müharibəsi aparmaqda təcrübəli idi. Onlar öz dağlıq ölkəsinin şəraitindən yaxşı istifadə edirdilər. 1838-1842-ci illər birinci ingilis-əfqan müharibəsində silaha sarılmış xalqın göstərdiyi igidlilər əfqanların vətənpərvərlik ənə-nələrindən irəli gəlirdi. Əfqan xalqının müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizəsi haqqında həтта, İngiltərə mətbuatı geniş yazılar verirdi.

Hakimiyyətə qayıdan Dost Məhəmməd bərpa etdiyi daimi orduya arxalanaraq ölkəni birləşdirmək siyasətini davam etdirirdi. Müharibədəki müvəffəqiyyətsizliklərinə baxmayaraq Britaniya müstəmləkəçiləri Əfqanıstanı yaxın gələcəkdə ələ keçirəcəklərini hələ də ümid edirdilər. Buna görə də onlar siqxlər tərəfindən işğal edilmiş əyalətlərin Əfqanıstanla birləşməsinə mane olur, lakin Şimalda Dost Məhəmmədin tor-paqlarını genişləndirməsinə tərəfdar idilər. Bununla yanaşı ingilislər Əfqanıstanı itaətə gətirmək üçün Hindistandakı yarımçıq qalmış müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirmək siyasətini ön plana çəktilər. İngiltərə 1849-cu ildə Pəncabı tamamilə işğal etdi və Hind çayının sağ sahilində vaxtilə siqxlərin işğal etmiş olduğu yerlərin əfqan əhalisi ingilis müstəmləkəçilərinin əsarəti altına düşdü. Dost Məhəmməd həmin

əfqan əyalətlərini ingilislərdən geri almaq üçün cəhdlər göstərsə də, amma buna nail ola bilmədi və özünün bütün səylərini Qəndəharı və Heratı öz torpaqlarına birləşdirməyə, həmçinin Hindiquşla Amu-Dərya arasında yerləşən kiçik özbək və tacik xanlıqlarını özünə tabe etməyə yönəltdi. 1850-1855-ci illərdə bu xanlıqların çoxunu özünə tabe etdikdən sonra Dost Məhəmməd 1855-ci ildə Qəndəharı öz torpaqlarına bitişdirdi. 1863-cü ildə isə ingilis-əfqan müharibəsinədək Kabil əmirinin hakimiyyətinə tabe olmayan Heratı tutdu.

1863-cü ildə Dost Məhəmmədin vəfatı Əfqanıstanda stabilliyə təsir etmədi, əksinə hakimiyyətə gələn Əmir Şirəli (1863-1879) Amudəryanın sol sahillərinin Əfqanıstana tabe etdirilməsinə nail oldu. Bununla yanaşı Bədəşxan zəbt olun-du, hakimiyyət qüvvətləndirildi, ordunun sayı artırıldı. Həm-çinin dövlət quruculuğu prosesində çatışmayan atributlar bərpa edildi, poçt xidməti yaradıldı. Amma Əmir Şirəlinin quruculuq işlərinə yenə də ingilislər mane oldu. Hətta 1878-1880-ci illərdə ingilislərlə müharibə əfqan xalqının inadını qıra bilmədi. 1880-ci ildə hakimiyyətə keçən Əbd ür-Rəhman ingilis qoşunlarını Əfqanıstandan çıxarmağa nail olsa da, 1893-cü ildə ingilislər yenidən Əfqanıstana qarşı müharibə hədə-qorxusu gələrək əfqan tayfalarına məxsus sərhəd torpaqlarını Hindistandakı müstəmləkə torpaqlarına birləşdirdilər. Yalnız XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Əfqanıstanda mərkəzləşdirilmiş feodal dövləti yaranmağa başlandı. Əfqan xalqının uzunmüddətli məşəqqətlərə düşər olmasının bir çox səbəbləri var idi. Bunlar ölkədə təriqət başçılarının həddindən artıq varlanmağa meyilli olmaları və tayfaların birləşməsinə imkan verməmələri idi.

Mühazirə-7

TÜRKİYƏ

Türkiyə dövlətinin yarandığı Kiçik Asiya Anadolu yunanca Anatole sözündən götürülmüş, mənası Şərq deməkdir. Ərazisi qədim zamanlarda və erkən orta əsrlərdə bir sıra döv-lətlərin, o cümlədən Hest, Lidiya, Midiya, Əhəmənilər, İsgən-dərin imperiyasının, Selevkilərin, Pont və Perqam padşahlığının, Qədim Roma və Bizansın tərkibində olmuşdur. Roma, Bizans, Çin, Ərəb və İran mənbələrinə görə qədim türk tayfa-larının ilk dəstələrinin Altay dağları ətəklərindən köçüb Kiçik Asiyaya gəlməsi III-IV əsrlərə təsadüf edir. Bu tayfalar hun-lar, uzlar, peçeneqlər, xəzərlər, suvarlar və başqa tayfalardan ibarət idi. Türklərin Kiçik Asiyaya yalnız İran və Qafqaz tərəfdən deyil, həmçinin Şimaldan, Qara dəniz yolu ilə də gəl-mələri haqqında məlumatlar vardır. Beləliklə, türklərin Kiçik Asiyada kütləvi məskunlaşmaları XI əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir ki, elə bu zaman Anadolunun şimal-şərqində səlcuq-oğuz və türkmən tayfalarının ilk dövləti təşəkkül tapır. Xatır-latmaq zəruridir ki, Səlcuqlar oğuzların qanıq qoluna mənsub olub əvvəllər Buxara ilə Səmərqənd arasındakı Zərəfşan çayı vadisində yaşamışlar. Səlcuq özü isə tayfa başçısı olmuşdur.

XVII-XVIII əsrlərdə Türkiyədə tənəzzül və böhran, Avropa dövlətləri tərəfindən "Şərq probleminin" hazırlanması

Avropa dövlətləri artıq kapitalist inkişafı yoluna keçdiyi bir vaxtda Osmanlı imperiyasında feodal münasibətləri hökm sürürdü. Ölkə durğunluq vəziyyətində idi.

XVII əsrin axırlarında Türkiyənin Avropada olan torpaqlarının bir hissə si (1699-cu il Karlovitsi sülh müqaviləsi əsasında) ilk dəfə bölüşdürüldü.

Avropa dövlətlərinin təzyiqi altında Türkiyə sultanları XVIII əsrin ikinci yarısının axırlarından etibarən öz ölkəsinin ticarət və sənayesinin zərərinə olaraq xarici tacirlərə birtərəfli iqtisadi və siyasi imtiyazlar verməyə başladılar. Xatırladaq ki, onlar bu güzəştləri keçmişdə öz xoşları ilə verirdilər və qismən könüllülük prinsipi gözlənilirdi. Kapitulyasiyalar adlanan bu birtərəfli imtiyazlar Türkiyənin müstəmləkə əsarəti altına düşməsinin ən mühüm formalarından birinə çevrildi. Kapitulyasiyalara əsasən xarici tacirlər Türkiyə qanunlarına tabe olmayaraq, Türkiyə hökumət idarələrinin səlahiyyətindən və təsir vasitələrindən kənar qalırdı. Onların Türkiyəyə gətirdikləri mallara Türkiyə tacirlərinin verdiyindən bir neçə dəfə az gömrük qoyulurdu.

Avropa dövlətləri hətta Türkiyənin torpaqlarını bölüşdürmək planlarını hazırlamağa başlamışdılar. Bu planlar ətrafında dövlətlər arasında kəskin mübarizə gedirdi. Həmin mübarizə tarixi ədəbiyyatda "Şərqi məsələsi" adlanır. Türkiyənin cəlb olduğu bu problem XVIII əsrin axırlarında xüsusilə kəskinləşdi.

Balkanlarda osmanlılara qarşı milli-azadlıq hərəkatı

Acınacaqlı fakt olsa da qeyd olunmalıdır ki, Balkanlarda despotik idarəçilik sisteminə qarşı XVIII əsrin axırında ili Balkan xalqlarının mübarizəsi tarixində dönüş dövrü oldu. Bu ən əvvəl rus qoşunlarının Balkanlara gəlməsi, 1768-1774-cü illər və 1787-1791-ci illər müharibələri gedişində quruda və dənizdə rus ordularının Türkiyə üzərində çaldığı qələbələrlə əlaqədar idi.

XVI əsrdən etibarən sultan-Xəlifə dünya müsəlmanlarının dini lideri rolunu oynayır. Sonralar dünya müsəlmanlarının birliyi "Ottoman" fransızcadan çevrilmiş ("Ottomans" "la porte" qapı sözləri ilə əvəzləndi). Avropa dövlətləri Osmanlı dövlətinin müstəmləkəşiliyə başlaması ilə əlaqədar bu dövləti "Ottoman limanı" adlandırırdılar. XVIII əsrin axırlarında bolqarlar müstəmləkə əsarətindən azad olmaq uğrunda mübarizəni daha da qüvvətləndirdi. Bolqar şəhərlərinin artması, bu şəhərlərin get-gedə türklərin inzibati mərkəzlərindən bolqarların ticarət və sənaye mərkəzlərinə çevrilməsi azadlıq uğrunda mübarizəyə başçılıq edən bolqar ticarət və sənət burjuaziyasının yaranması ilə nəticələndi.

Bu dövrdə qaradağlılar III Səlimə ciddi çətinlik törətdi. Sultan Qaradağın rəsmi asılılığını həqiqi asılılığa çevirmək təşəbbüsü etmişdi və bunun nəticəsində baş verən 1792-1796-cı illər müharibəsində türk qoşunları bir sıra böyük məğlubiyyətə uğradı. Nəticədə Sultan Qaradağın rəsmi istiqlalini tanımağa məcbur oldu.

Balkanlarda başlanan milli-azadlıq hərəkatı demək olar ki, bütün xalqları əhatə etmişdi. Bu məqsədlə başlanan serb xalqının milli-azadlıq mübarizəsi ən güclü hərəkatlardan he-sab olunurdu. Serbiyada türk paşaları və feodallarının, yeni-çərilərin çıxışı, yeniçəri başçıları olan daxilərin zülmü misil-siz dərəcəyə çatmışdı. İş o yerə çatdı ki, serblərin kütləvi üs-yanı baş verəcəyindən təşvişə düşən yeniçərilər 1804-cü ilin yanvarında bütün serb knezlərini (kəndxudalarını; türk cani-şinləri paşaları nəzdindəki mahal valilərinə baş knez deyirdilər), keşişləri və monaxları məhv etmək qərarına gəldilər.

Nəticədə ümumxalq üsyanı baş verdi. Üsyanın başında qayduk (partizan), donuz alveri ilə məşğul olan iri tacir Qara Georgi dururdu. Əvvəl üsyan yeniçərilərin özbaşınalığına qarşı çevrilmişdi. Lakin bir az sonra üsyan türk əsarətinə qarşı milliazadlıq müharibəsinə çevrildi. Üsyançı serblərə qarşı mübarizədə sultan III Səlim feodal qoşunlarına və yeniçərilərə arxalanırdı. Serblər dəfə-lərlə türk qoşunlarını məğlub etmişdi. Nəhayət, 1806-cı ildə serblər türkləri Belqraddan qovdular. Müəyyən müddət bir qədər zəifləyən bu mübarizə sonralar yeni qüvvə ilə fəallaşdı və beləliklə, Balkan xalqlarının antimüstəmləkəçi mübarizəsi 1818-ci ilə qədər davam etdi.

İlk burjua islahatı təşəbbüsləri

Bir tərəfdən daxili çətinliklər, hakimiyyət uğrunda güzəştisiz mübarizə, feodalların separatçı əməlləri, milli-azadlıq hərəkatının yeni mərhələyə daxil olması, digər tərəfdən Türkiyənin beynəlxalq vəziyyətinin pisləşməsi Osmanlı imperi-yasının hakim dairələri üçün qorxulu bir vəziyyət yaratmış oldu. Belə bir şəraitdə döyüş bacarığına malik olan güclü orduya çox böyük ehtiyacı var idi. Lakin belə bir ordu yox idi. 1677-ci ildə türklərin Ukraynaya hərbi yürüşlərinin uğursuzluğu, 1768-ci illər müharibəsində türklərin yeni məğlubiyyətini təsdiq edən Kiçik Qaynarca müqaviləsi 1783-cü ildə Kırımın Rusiyaya birləşdirilməsi dövlətin hərbi qüdrətini zəiflətdiyinə görə Osmanlı imperiyasının hakim dairələri bu ordu-nun olmamasına ən böyük təhlükə kimi baxırdılar və ordusu zəif olan dövlət üçün daima təhlükə gözlənilirdi.

Ordunun yenidən qurulması üçün vəsait lazım idi, bu iş feodalları da narahat etməli idi. Mövcud böhrandan xilas olmaq üçün ordu islahatı vacib idi. Axır ki, islahat səyləri öz ifadəsini sultanın bir sıra fərmanlarında tapmış oldu. Bu fərmanlar ümumilikdə "nizami cədid", yəni yeni quruluş və ya yeni qayda adı ilə tarixə düşdü. Bu islahatlar sultan III Səlimin padşahlığı dövründə keçirildiyindən tarixi ədəbiyyatda onun adı ilə Sultan Səlim islahatları kimi tarixə daxil oldu.

III Sultan Səlim 1792-1793-cü illərdə əməli olaraq islahatlara başladı. Onun verdiyi fərmana görə hərbi vəzifəsini yerinə yetirməyən lən sahiblərindən timar və ziyamətlər geri alınmalı, Avropa nümunəsində hərbi korpus yaradılmalı, islahatların həyata keçirilməsini vəsaitlə təmin etmək üçün xüsusi xəzinə təsis edilməli və bu məqsədlə bir sıra vergilərin toplanması həmin xəzinənin ixtiyarına verilməlidir. Hərbi islahatlar fransız hərbi missiyasının rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Lakin mühafizəkar qüvvələr islahatlara şiddətli müqavimət göstərirdilər. Həmin islahat əleyhdarları əsasən yeniçərilərə arxalanırdı. III Sultan Səlim yeniçərilərin bir hissəsini yeni orduya göndərmək istədikdə bu əmrə etiraz olaraq yeniçərilər 1805-ci ildə qiyam qaldırdılar. Qiyam Avropa ilə sərhədlərdə yerləşdirilmiş hərbi hissələrdə başlandı və sonra İstanbula da yayıldı. Türkiyə üçün reallaşan qorxulu vəziyyət dövlətin mövcudluğuna təhlükə yaratmışdı. Belə bir şəraitdə III Sultan Səlim qətiyyətsizlik göstərdi. O, hərbi islahatlar haqqındakı fərmanı ləğv etdi, yeni korpusu buraxdı. Lakin o bununla özünü xilas edə bilmədi. Nəticədə müxalif qüvvələr onu (1807-ci il mayın 29-da) taxtdan saldı. III Səlimin tərəfdarı, Ruşşuk paşası Mustafa Bayraqdar İstanbulu tutaraq Səlimi hakimiyyətə qaytarmaq və onun islahatlarını həyata keçirmək təşəbbüsü göstərdi. Lakin Sultan III Səlimi taxtda əvəz edən irticaçı və cəhalətpərəst sultan IV Mustafanın əmri ilə III Səlimi yatağında boğub öldürdülər. Nəticədə qan tökməklə hakimiyyəti ələ keçirmiş IV Mustafanın özü qətlə yetirildi. Bayraqdar və onun tərəfdarları (1808-ci il iyulun 28-də) II Mahmudu taxta çıxardılar. Bayraqdarın da

Səlimin islahatlarını həyata keçirmək səyləri müvəffəqiyyətsiz oldu. 1808-ci il noyabrın ortalarında yeniçərilərin təzədən qiyamı baş verdi və qiyam zamanı Bayraqdar da öldürüldü.

XVIII əsrin axırı və XIX əsrin əvvəllərində Türkiyənin beynəlxalq vəziyyəti

XVIII əsrin axırlarında İngiltərə ilə Fransa arasında rəqabətin daha da gərgin hal alması o zaman, xüsusilə Napoleon müharibələri dövründə bütün beynəlxalq vəziyyətin, o cümlədən "Şərqi məsələsinin" də kəskinləşməsinə səbəb oldu. İlk vaxtlar Napoleonla III Səlim arasında düşmən münasibətlər mövcud idi. Yaxın və Orta Şərqdə İngiltərənin mövqeyini zəiflətməyə çalışan Napoleon 1798-ci ildə Misirə hərbi yürüş təşkil etdi. Bu səbəbə görə Türkiyə Fransaya müharibə elan etdi. Napoleonun Misirə yürüşü müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. İngilis donanması Əbukir vuruşmasında (İsgəndəriyyənin şərqində) fransız donanmasını darmadağın etdi. Suriyada isə fransız orduları III Səlimin fransız təlimatçılarından təlim almış nizami hissələri tərəfindən Əkkə şəhəri ətrafında dayandırıldı və Misirə qayıtmağa məcbur edildi. Napoleonun Türkiyə əleyhinə siyasəti buna səbəb oldu ki, Türkiyə Napoleonun düşmənləri ilə, o cümlədən Rusiya ilə yaxınlaşmağa başladı. İonik adalarını tutmuş olan fransızlara qarşı birgə əməliyyat keçirmək üçün III Səlimin xahişi ilə rus çarı I Pavel eskadra göndərdi. 1799-cu il yanvarın 3-də İstanbulda Rusiya ilə Türkiyə arasında Fransaya qarşı müttəfiqlik müqaviləsi imzalandı.

1800-cü il martın 21-də Rusiya ilə Türkiyə arasında yeni müqavilə imzalandı ki, buna görə də yeddi İonik adalarında Türkiyənin səlahiyyətlərinin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması ilə və Rusiyanın himayəsi altında "Yeddi Birləşmiş Ada Respublikası" yaradıldı. 1805-ci il sentyabrın 24-də hər iki dövlət arasında yenidən ittifaq müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə İonik Respublikasını müdafiə etmək üçün rus hərbi gəmilərinin boğazlardan keçmək hüququ təsdiq edildi.

Lakin Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müttəfiqlik əlaqələri təbii xarakter daşıyırdı. Rusiya ilə Türkiyənin münasibətləri pisləşməyə başladı və onların arasındakı bu ziddiyyətlər müharibə ilə nəticələndi.

1806-1812-ci illərdə rus-türk müharibəsi, Buxarest sülhü

1802-1805-ci illərdə Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış müqavilə və digər Türkiyə tərəfindən razılaşmaların pozulması müharibə üçün bəhanə oldu. Sultanın Rusiya ilə bağlanmış müqavilələrə zidd sərəncamlarının ləğv olunmasını tələb edən rus ultimatumunu Türkiyə rədd etdikdən sonra rus qoşunları Moldaviya və Valaxiyanı tutdular. Buna cavab olaraq 1806-cı il dekabrın 27-də Türkiyə Rusiyaya müharibə elan etdi. Sultan müharibəyə girməklə Fransanın yardımına inanaraq Krimı geri almaq ümidində idi.

Bunun nəticəsində Rusiya ilə Türkiyə arasındakı sülh danışıqları iki dəfə 1807-ci ilin avqustunda Dunaydakı Rumın qalası Slobodzeydə və 1809-cu ilin fevralında Yassıda pozuldu. Kutuzovun komandanlığı

altında rus qoşunları 1811-ci ilin iyun-oktyabr aylarında türk ordusunu məğlubiyyətə uğratdılar. Türkiyənin yenidən sülh danışıqlarına razı olmaqdan başqa heç bir əlacı qalmadı. Buxarestdə aparılan sülh danışıqları 1812-ci il mayın 28-də sülh müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi.

Müqaviləyə əsasən Bessarabiya Rusiyaya verildi, Zaqafqaziyada isə Arpa çaya, Acar dağlarına və Qara dənizə qədər olan bütün yerlər Rusiyanın təsir dairəsinə keçdi. Maldoviya və Valaxiya Türkiyəyə qaytarıldı və eyni zamanda onlara 1791-ci il Yassı müqaviləsində göstərilən imtiyazlar verilirdi.

Müqavilə serb xalqının Türkiyə əsarətindən tamamilə azad olmaq ümidlərini doğrultmadısa da, bununla belə Serbiya üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Yəni, Serbiya müəyyən daxili muxtariyyət əldə etmiş oldu.

1814-1829-cü illərdə Balkanlarda yeni milli-azadlıq hərəkatı

1814-cü ildə serblər yenidən üsyan qaldırdı. II Mahmud Rusiyanın Napoleonla müharibəyə başı qarışmasından istifadə edərək Buxarest sülhünün şərtlərini pozub serbiyada əvvəlki hakimiyyətini bərpa etmək üçün 1813-cü ildə böyük bir ordu ilə Serbiyaya hücum etdi. Əhaliyə divan tutulmaqla yanaşı, şəhər və kəndlər dağılırdı. Buna cavab olaraq serblərin kütləvi üsyanı baş verdi və Rusiya serblərə diplomatik yardım göstərdi. Rusiyanın təzyiqi nəticəsində Sultan güzəştə gedib serblərə öz daxili işlərində muxtariyyət verməyə məcbur oldu.

1820-ci ildə Moldaviya və Valaxiyada kəndlilər sultanın əlaltıları olan qospodarlara və mülkədarlara qarşı üsyan qaldırdılar. 1821-ci ildə üsyana valax vətənpərvəri Todör Vladimiresku başçılıq etdiyi zaman hərəkat, xüsusilə geniş vüsət almış oldu. Üsyan eyni zamanda Avropa müstəmləkəçilərinə və Türkiyəyə qarşı da çevrilmişdi.

1821-1829-cu illərdə yunanların üsyanı

XIX əsrin 20-ci illərində milli-azadlıq hərəkatlarından ən böyüyü 1821-ci ildə baş verən yunan üsyanı idi. Bu üsyan yunan xalqına istiqlaliyyət verməklə bərabər beynəlxalq münasibətlərdə də dərin iz buraxdı. Bu zaman yunan xalqı iqtisadi və mədəni sahədə xeyli inkişaf etmişdi. Əlbəttə, yunan xalqının bəşər sivilizasiyasına töhfələr verməsi hər bir kəsə məlumdur. Onların müstəmləkə əsarətində qalmaları dünya dövlətləri tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Balkanlarda antiosmanlı hərəkatına keteriyalar (yunanca cəmiyyətlər) rəhbərlik edirdi. Yunan geteriyaları bu üsyanı çoxdan hazırlayırdı. İlk dəfə 1821-ci ilin martında Moreyada başlanan bu üsyan tez bir zamanda bütün Yunanıstanı, Egey və Adriatik dənizlərində yunan əhalisinin yaşadığı adaların çox hissəsini bürüdü. Eyni zamanda 1821-ci ildə baş verən üsyanda bolqar könüllüləri də iştirak edirdi. Üsyana yunan ticarət burjuaziyası başçılıq edirdi. Lakin əsas hərəkatverici qüvvə kəndlilər idi. Nəhayət, gərgin mübarizədən sonra 1822-ci ildə milli yunan hökuməti təşkil olundu.

Yunan üsyanı demokratiya tərəfdarları olan Avropa ölkələrinin əhalisi tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Böyük mütəfəkkir Bayron üsyanda iştirak etmiş, Puşkin üsyana bir sıra şeirlər həsr etmişdi. Avropanın əsas ölkələrinin hökumətləri isə əksinə hərəkat edirdi. Onlar "qanuni hökmdarın" hakimiyyətini qəsdlərdən qorumaq məqsədi ilə 1815-ci ildə Vyana konqresində "Müqəddəs ittifaq" yaratmış və hər hansı bir inqilabi hərəkata nifrətlə yanaşırdılar. "Müqəddəs ittifaqın" əhkamları Türkiyə sultanını da qoruyurdu. II Mahmud özü də üsyançı yunanalara qarşı mübarizəsində bu əhkamlardan ilham alırdı. Əlbəttə, Yunan üsyanını yatırmaq Sultan üçün olduqca çətin idi. Rusiya Türkiyənin Balkanlar siyasəti ilə barışmır və Avropa dövlətləri ilə Türkiyəyə qarşı gizli danışıqlar aparmışdı.

Nəhayət, Rusiya sultana güclü təzyiq göstərərək 1826-cı il martın 17-də ona ultimatum şəklində belə bir tələb verdi ki, Moldaviya və Valaxiyanın muxtariyyəti bərpa edilsin. Demək olar ki, elə bu zaman (1826-cı il aprelin 4-də) Rusiyanın təşəbbüsü ilə Rusiya və İngiltərə arasında Peterburqda saziş imzalandı. İngiltərə hələ 1823-cü ildə Yunanıstanı və Türkiyəni müharibə edən tərəflər kimi tanımışdı, yəni yunanların üsyanını qanuni elan etmişdi. III Sultan Mahmud Misir hakimi İbrahim paşanın qoşunlarına və Yunanıstan məsələsində dövlətlər arasındakı ixtilaflara ümid bağlayaraq Yunanıstanda müharibəni davam etdirirdi. Lakin onun layi-hələşdirə bilmədiyi mülahizələr düz çıxmadı və özünü doğrultmadı. Yunanıstandakı müharibə Balkanlardakı mövcud vəziyyət tezliklə Rusiya ilə müharibəyə səbəb oldu.

1828-1829-cu illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsi

Rusiya 1826-cı il martın 17-də Türkiyəyə ultimatum verdikdə, təkə yunanların xeyrinə sultana təzyiq göstərmək deyil, həmçinin yaranmış vəziyyətdən öz mənafeyi üçün də istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdu. Nəticə etibarilə Akkerman-da keçirilən rus-türk konfransı 1826-cı il oktyabrın 7-də saziş imzalanması ilə sona çatdı. Həmin saziş əvvəlki müqavilələr əsasında müəyyən edilmiş rus-türk sərhədlərini təsbit etdi və Buxarest sülh müqaviləsinin Moldaviya, Valaxiya və Serbi-yaya vermiş olduğu hüquqları bərpa etdi. Beləliklə, Rusiya-nın uzun müddət apardığı Balkan siyasəti Rusiyanın və Balkan xalqlarının xeyrinə həll edildi. Yeni sazişə əsasən Rusiya Balkanlarda əvvəlki illərə nisbətən öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Rusiya 1828-ci il aprelin 26-da Türkiyəyə müharibə elan etdi. Rusiyanın 150 minlik ordusu Prut çayını keçdi. Rumınlar və bolqarlar rus ordusunu rəğbətlə qarşılayır, ona öz xilaskarı kimi baxırdılar. Rus ordusunun sürətli hücumu yunan xalqında yenidən antiosmalı ruh yüksəkliyini oyatdı. Rumınlar, serblər, bolqarlar, yunanlar könüllü dəstələr təşkil edərək Rusiya tərəfində çıxış etdilər. Müharibə eyni zamanda həm Balkanlarda, həm də Qafqaz-Türkiyə sərhədində gedirdi. Rus ordusu əvvəl Qafqaz cəbhəsində mühüm qələbələr qazandı. General Dibiçin komandası altında rus ordusu 1829-cu ilin iyununda Balkan cəbhəsində də türk ordusunu böyük məğlubiyyətə uğratdı. Rus ordusu Balkan dağlarını keçərək sürətlə Ədirnəyə yaxınlaşdı və Ədirnəni işğal etdi.

1829-cu il Ədirnə sülhü Yunanıstanın istiqlaliyyət əldə etməsi

Ədirnədə bağlanan müqavilənin əsas bəndləri Londonda hazırlanmışdı. Ədirnə sülhünün şərtlərinə görə son müharibədə Rusiya tərəfindən azad edilmiş Cənubi Qafqaz torpaqları və Qara dənizin şimal-şərq sahilləri Rusiyaya birləşdirilməli idi. Türkiyə öhdəsinə götürürdü ki, Yunanıstana və Serbiyaya muxtariyyət verilir, Moldaviya və Valaxiyada türklərin məs-kən salması və mülkə sahib olması qadağan edilirdi. Eyni zamanda nəzərdə tutulmuş vaxtda müşahidə altında türklər bu-radan öz qarnizonlarını çıxarırdılar. Bundan sonra Rusiya bu knyazlıqların işlərinə və buraya qospodarların təyin edilməsi-nə güclü təsir göstərmək imkanı əldə edirdi. Türkiyə Qara dənizdə və boğazlarda ticarət gəmiçiliyinə mane olmamağı və 1,5 milyon holland çervonu təzminat verməyi öhdəsinə götür-dü. Təzminat ödənilincəyə qədər (18 ay müddətində) rus qoşunları Moldaviya və Valaxiyada qalmalı idilər.

1830-cu il fevralın 3-də Rusiya, İngiltərə və Fransa Londonda yeni saziş imzaladılar. London sazişi Yunanıstana tam istiqlaliyyət verilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin, bu qərar yunan vətənpərvərlərinin bütün arzularını təmin etmədi. Yunanıstanın sazişlə müəyyən edilən sərhədlər yunanların yaşadığı bütün əraziləri əhatə etmirdi.

1831-1833-cü illər Türkiyə - Misir münaqişəsi, Şərq məsələsinin yenidən kəskinləşməsi

Misir hakimi Məhəmmədəli ilə Türkiyə arasında

1839-1840-cı illərdə ikinci münaqişə

Türk ordusunun darmadağın edilməsi sultan hökumətini çox pis vəziyyətə saldı. Üstəlik türk donanması da misirlilərə təslim oldu. Yaranmış vəziyyətdə Türkiyə hökuməti necə olursa olsun, Məhəmmədli ilə barışmaq üçün yol tapmalı idi. Lakin 1839-cu il iyulun 27-də İngiltərə, Rusiya, Fransa və Avstriya Türkiyəyə kollektiv nota göndərərək, təklif etdilər ki, bu dövlətlər tərəfindən qərar qəbul edilincəyə qədər Məhəmmədli ilə sülh danışıqları aparmasın. Sultan dünya dövlətlərinin bu kollektiv əmrinə tabe olmaya bilməzdi.

Türkiyəyə qarşı formalaşan Avropa dövlətlərinin koalisiyası yeni hücum taktikası hazırlamaqda idilər.

1839-cu il Gülxana xəttişərif

Belə bir mürəkkəb şəraitdə hakim dairələrin qabaqcıl nümayəndələri təcili surətdə yeni islahatlara başlamağın zəruri olması fikrinə gəldilər. Onlar bu tədbirlə Avropa dövlətlərinin etimadını qazanmaq, Türkiyənin daxili işlərinə onların müdaxiləsinin qarşısını almaq və daxili siyasi böhranı zəiflətmək istəyirdilər. Mustafa Rəşid paşanın komissiyası tərəfindən sultanın ali fərmanı (xətt-şərif) şəklində tərtib edilmiş bəyannamə 1839-cu il noyabrın 3-də sultanın Gülxana sara-yında elan olundu. Buna görə də həmin fərman "Gülxana xətt-şərif" adı ilə tarixə daxil olmuşdu.

Fərmanda Osmanlı imperiyasının bütün təbəələrinin həyat, şərəf və əmlak təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, vergilərin düzgün təqdim olunması və toplanması, iltizam sisteminin ləğv edilməsi, orduya çağırışın qaydaya salınması və hərbi qulluq müddətinin azaldılması nəzərdə tutulurdu.

"İslahata" türkcə "tənzimat" deyirlər. "Tənzimat" dedikdə tarix ədəbiyyatında adətən Gülxana fərmanında vəd verilən islahatların sonrakı bir neçə onillik ərzində həyata keçirildiyi dövr nəzərdə tutulsa da, əslində islahatlar 1826-cı ildən başlanmışdı. Beləliklə, Gülxana fərmanı bir tərəfdən II Mahmudun islahatlarının davamı, digər tərəfdən də bir sıra yeni islahatların başlanğıcı oldu. Özünün bəzi məhdudluğuna baxmayaraq bu islahatlar burjua xarakteri daşıyırdı və həyata keçirilə bilsəydi müəyyən dərəcədə ölkənin tərəqqisinə kömək edə bilərdi.

Türkiyə üzərində dövlətlərin qəyyumluğu, boğazlar haqqında 1841-ci il sazişi

Gülxana fərmanının elan olunması Türkiyəni Avropa dövlətlərinin "qəyyumluq" siyasətindən xilas etmədi. Nəticədə Türkiyə, İngiltərə, Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında razılaşmaya görə 1840-cı il iyulun 15-də Londonda saziş imzalandı. Bu saziş "Osmanlı imperiyasının bütövlüyü və istiqlalini təmin etmək üzərində nəzarət" pərdəsi adı altında Avropa dövlətlərinin Türkiyə üzərində "qəyyumluğunu" yaratdı. Saziş Rusiya da daxil olmaqla bütün dövlətlərin hərbi gəmilərinin Bosfor və Dardanelə gəlməsinin qadağan olunmasını nəzərdə tuturdu. Nəhayət, Məhəmmədliyə verilməli olan tələblər də sazişdə ifadə olunmuşdu. 1840-cı il sazişinin davamı olmaq etibarilə, 1841-ci il iyulun 13-də Londonda boğazlar haqqında xüsusi saziş bağlandı. 1840-cı il sazişini qəbul etmiş dövlətlər, həmçinin 1840-cı il sazişini imzalamamış Fransa da bu sazişi imzaladı. Bu saziş mahiyyətinə görə bütün dövlətlərin hərbi gəmilərinin boğazlardan keçməsinə qadağan edirdi. Bununla da ilk növbədə Rusiyanın Qara dəniz donanması buradakı imkanın-dan məhrum oldu. Bundan sonra boğazlar rejimi keçmişdə olduğu kimi ikitərəfli sazişlərlə deyil, beynəlxalq sazişlə müəyyən edilirdi. Bu saziş əslində boğazları Türkiyənin səlahiyyətindən kənarlaşdırırdı.

1853-1856-cı illər Şərq (Kırım) müharibəsi

Şərq və ya Krım müharibəsi adlanan müharibə Türkiyəni müharibə meydanına çəkmək məqsədilə hələ XIX əsrin əvvəllərində Avropa dövlətləri tərəfindən hazırlanmışdı. Bu müharibə İngiltərə ilə Rusiyanın birinci növbədə "Şərq məsələsində" mövqelərinin tamamilə əksliyəndən irəli gələn ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində baş verdi. Osmanlı imperiyasını bütünlüklə özünə tabe etməyə çalışan İngiltərə, imperiyanın vəziyyətini olduğu kimi ("status kvo") saxlamağa tərəfdar idisə, Rusiya Osmanlı imperiyasının Balkanlarda və Yaxın Şərqdəki torpaqlarının dövlətlər arasında bölüşdürülməsi siyasətini yeridirdi. Bu dövrdə Türkiyəyə qarşı iddialı olan Rusiya əsasən boğazları və İstanbulu tutmaq istəyirdi. Fransa və Avstriya, habelə Avropanın başqa dövlətləri, hər biri öz mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən İngiltərənin tərəfində dururdu. Aydın ki, Balkan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında saxlamağa çalışan Türkiyə İngiltərəyə və Rusiyanın digər düşmənlərinə arxalanırdı.

I Nikolay ulti-matum şəklində sultandan tələb etdi ki, "müqəddəs yerlərin" ixtiyarı pravoslav kilsəsinə, sultanın bütün pravoslav təbəələri üzərində himayəçilik hüququ isə onun özünə verilsin. Belə bir müqavilə pravoslav əhali olan yerlərdə sultanın suveren hakimiyyətini sarsıda bilərdi. Eyni zamanda bu müqaviləni Türkiyənin bölüşdürülməsinin başlanğıcı hesab etmək olardı. İngiltərə və Fransaya arxalanan sultan I Nikolayın tələbini rədd etdi. Buna cavab olaraq müharibə elan edilmədən əvvəl rus qoşunları 1853-cü il iyunun 21-də Moldaviyaya girdilər. Bundan sonra həmin il oktyabrın 4-də Türkiyə Rusiyaya müharibə elan etdi.

1853-cü il noyabrın 30-da admiral Naximov Sinop limanında türk donanmasını məğlubiyyətə uğrattı. Buna cavab olaraq İngiltərə və Fransa öz donanmalarını Qara dənizə gətirdilər. 1854-cü il martın 12-də onlar Rusiyaya qarşı Türkiyə ilə ittifaq haqqında müqavilə bağladılar və martın 27-28-də isə Rusiyaya müharibə elan etdilər. Beləliklə, Rusiya təklənmiş şəraitdə müharibəni davam etdirdi.

Rusiyanın məğlubiyyəti ilə qurtaran "Şərqi müharibəsi", eyni zamanda Rusiyada hakim feodal idarə üsulunun çürüklüyünü və dağılması ehtimalı özünü doğrultdu. Rusiya Avropanın qabaqcıl dövlətlərinin ittifaqı ilə nə iqtisadi, nə də hərbi cəhətdən müharibə aparmağa hazır deyildi Əslində Türkiyə də bu müharibəyə hazır deyildi. Rusiya-nın məğlub olması aydınlaşdıqda Qara dənizdə heç də İngil-tərənin mövqeyini möhkəmlətmək istəməyən Fransa və Avstriya sülh söhbətini ortaya atdılar. Müharibəni davam etdirmək istəyən İngiltərə güzəştə getməyə məcbur oldu. Avstriya 1855-ci ilin axırlarında İngiltərə və Fransa ilə birlikdə hazır-lanmış sülh şərtlərini Rusiyaya təqdim etdi. Rusiya hökuməti bu şərtlərə özünün ilkin razılığını verdi və 1856-cı il fevralın 25-də Parisdə sülh konfransı açıldı. Lakin hələ konfrans açılmamışdan əvvəl Türkiyə Rusiyanın mövqeyini zəiflətmək üçün İngiltərə və Fransanın məsləhəti ilə daxili bir tədbir keçirdi. Bu tədbir Balkanlara, Qara dəniz regionuna və digər ərazilərə aid idi.

Türkiyədə 1856-cı ildəki xətt-humayunun mahiyyəti

1856-cı il fevralın 25-də açılan Paris sülh konfransının gündəliyindən bir daha məlum olurdu ki, bu konfransda imperialist dövlətlər Türkiyəyə qarşı heç də səmimi deyillər. O da məlum idi ki, sülh konfransında Rusiya Türkiyənin fakt qarşısında qoymağa cəhd göstəriləcəkdir. Odur ki, Rusiyaya özünü Türkiyədəki "məzlum" milliyyətlərin müdafiəçisi kimi çıxış etmək imkanı verməmək üçün İngiltərə və Fransa hələ müharibə illərində sultanı bəzi fərmanlar verməyə məcbur etmişdilər ki, bunlar da müsəlman olmayan əhalinin vəziyyəti-nin yaxşılaşdırılmasını və bərabər hüquqlu vətəndaş olmaları-nı sübut etməli idi. Odur ki, misal üçün, müsəlmanların cina-yət işlərinə müsəlman olmayanların şəhadət verməyə buraxılması haqqında 1854-cü ildə fərman nəşr edildi. Əsrlərdən bəri müsəlman olmayanlardan alınan xüsusi şəxsi vergi "xəracın" ləğv edilməsi haqqında hələ 1855-ci il mayın 10-da fərman verilmişdi. Lakin, əslində "xərac" ləğv edilməmiş, müsəlman olmayanların hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilməsi üçün alınan vergi ilə əvəz edilmişdi. Bütün bu fərmanlar az səmərəli tədbirlər idi. Qeyri müsəlman əhalinin ziyalıları Paris sülh konfransına göndərdikləri müraciətlərdə göstərirdilər ki, "Müharibə zamanı Osmanlı imperiyasının xristian əhalisinə qarşı Türkiyə hökumət idarələrinin özbaşınalığı misli görünməmiş bir şəkildə alıb". Belə ki, xristianlar iddia edirdilər ki, "guya milli ayrı seçkiliklə yanaşı Rusiyaya rəğbət bəsləyən xristianlardan qisas alırlar", bu da Avropa ictimaiyyətinin qınağına çevrilirdi. Məzlum xalqların Türkiyə əsarətindən azad edilməsi məsələsinin müzakirəsi Rusiyanın rəqibləri üçün əlverişli deyildi və buna yol verməmək üçün İngiltərə və Fransa hələ 1856-cı ilin yanvarında Türkiyəyə memorandum vermişdilər. Sultanın 1856-cı il fevralın 18-də nəşr etdiyi ali fərmanının (xətt-humayunun) əsas prinsipləri həmin memorandumdan götürülmüşdü. Fərman, Gülxanə xətt-şərifinin elan etdiyi hüquq bərabərliyinin müsəlmanlarla müsəlman olmayanların hüquq bərabərliyini, dini etiqadından asılı olmayaraq bütün

təbələlərin şəxsiyyət, şərəf və mülkiyyət təhlükəsizliyinin təmin olunmasını təsdiq edirdi. Yəni fərman müsəlman olmayanların müsəlmanlarla bərabər əsasda dövlət qulluğuna və hərbi məktəblərə buraxılmasını bəyan edirdi. Fərman dinindən asılı olmayaraq bütün təbələlər üzərinə bərabər vergi qoyulmasını, vergi toplanışında iltizam sisteminin tədriclə ləğv olunacağını vəd edirdi. Dövlət büdcəsi tərtib olunacağı, yollar çəkiləcəyi, banklar açılması, xaricilərə mülk sahibliyi hüququ verilməsi, Avropa dövlətlərinin kapitalından, həmçinin elm və incəsənət nailiyyətlərindən istifadə edilməsi də fərmanda nəzərdə tutulmuşdu ki, bu da Türkiyədə xristianlara çox bö-yük hüquq və imtiyazlar verirdi.

Rusiyanın rəqibləri sülh şərtlərinin müzakirəsi zamanı bu fərmandan istifadə edərək, "Osmanlı imperiyasında xristian əhalinin vəziyyəti kimi" kəskin bir məsələ ətrafında uzun-uzadı müzakirə və mübahisələrə yol verməməyə müvəffəq oldular. Həmin fərman eyni zamanda Türkiyənin avropalaşması dəlili kimi qələmə verilirdi və buna əsasən Türkiyə sırasında olan dövlət kimi təqdim edildiyinə görə sənədləşmədə Avropa dövlətləri tərkibinə qəbul edildi.

1856-cı il Paris sülh müqaviləsi

1856-cı il martın 30-da bir tərəfdən Rusiya, digər tərəfdən də Avstriya, Fransa, Böyük Britaniya, Prussiya, Sardiniya və Türkiyə arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən Rusiya Cənubi Bessarabiyanı itirmiş oldu. Bununla yanaşı Rusiya Dunay mənsəbini öz nəzarəti altında saxlamaq imkanından məhrum edildi. Müqavilə Qara dənizdə Rusiyanın hərbi-dəniz donanmasını ton su tutumu hesabı ilə məhdudlaşdırır, Qara dəniz sahillərində cəbbəxana, tərsanə və gəmi-təmir edən müəssisələr tikməyi qadağan edirdi. Bu haqda rus klassikləri haqlı olaraq yazırdılar ki, Krım müharibəsində Rusiyanın məğlubluğu "Çarizmin çürüklüyünü göstərdi". Maraqlı burasıdır ki, "qalib gəlmiş" Türkiyə də öz üzərinə bu cür öhdəliklər götürdü.

Müqaviləyə əlavə olaraq boğazlar haqqında müqaviləyə ayrıca bənd qəbul edildi və bu da bütün ölkələrin hərbi gəmilərinin boğazlardan keçməsinin qadağan olunduğunu təsdiq etdi. İngiltərə, Fransa və Avstriya 1856-cı il aprelin 15-də imzaladıqları sazişlə "Paris müqaviləsi məzmunu daxilində Osmanlı imperiyasının istiqlalıyyəti və bütövlüyünə təminat verməyi" və bu müqavilənin hər hansı bir şəkildə pozulmasına müharibəyə səbəb kimi baxmağı öhdələrinə götürdülər.

Bu müharibədə Avropa dövlətlərinin yardımını ilə Türkiyənin qalib gəlməsinə baxmayaraq Krım müharibəsi Türkiyə üçün də olduqca ağır nəticələr verdi. İngilis-fransız kapitalı tərəfindən Türkiyənin maliyyə əsarətinə alınması məhz müharibə illərində başlandı. Böyük hərbi xərclər Türkiyəni 1854-1855-ci illərdə olduqca ağır şərtlərlə ingilis və fransız banklarından ilk borclar almağa məcbur etdi. İngilis kapitalistləri Türkiyəni təsir altında saxlamaq üçün 1856-cı ildə Osmanlı bankının əsasını qoydular. Bu bank Türkiyədə xarici kapitalın əsas dayağı oldu. Elə həmin il yenə də ingilis kapitalistləri İzmir rayonunda dəmir yolu çəkmək üçün Türkiyəyə qətiyyənlə xeyirli olmayan şərtlərlə ilk konsessiya aldılar. Türkiyə hərbi cəhətdən tamamilə zəifləmiş, onun ordusu ruhdan düşmüşdü. Türkiyə demək olar bütün donanmasını itirmişdi. Heç bir dövlətə nüfuz gətirməyən süni şəkildə törədilmiş müharibə Türkiyəni İngiltərə və Fransanın kollektiv protektoratı altına düşməyə məcbur etdi.

Ölkədə daxili zidiyyətlərin artması, Krım müharibəsindən sonra müstəmləkə ərazilərində milli azadlıq hərəkatı

Krım müharibəsindən sonra ölkədə narazılıq qüvvətlənir-di. Xalq kütlələri öz vəziyyətinin pisləşməsindən narazı idilər. 50-60-cı illərin yarımçıq, həm də çox pis həyata keçirilən islahatları hətta mülkədar-burjua təbəqələrini də qane etmirdi. Bir sıra yerlərdə ağır vergilərə qarşı pərakəndə kəndli üsyanları baş verirdi. Türkiyənin tarixindən bəhs edən tarixi ədəbiyyat-larda məzlum xalqlar ifadəsi tez-tez işlədilir. Ən başlıcası isə sultan hakimiyyətinə müxalif olan qüvvələr "məzlum xalqlar" adlandırılan xalqların adlarından istifadə edirdilər. Rusiyada nəşr olunan kitablar da məhz belə mənbələrdən bəhrələndirilirdi. Türk tarixçisi Bilge Ç. məzlum xalqlar ifadəsinə münasibət bildirərək deyirdi ki, bu diyarda məzlum xalq deyəndə qeyri müsəimanlar nəzərdə tutulur. Daha başa düşmərlər ki, Sultanın ailəsindən və qohumlarından başqa hamı məzlumdur.

Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatının və istismara qarşı mübarizənin bir səbəbi də, Krım müharibəsindən sonra Balkan xalqları ilə Avropa ölkələrinin iqtisadi və ideoloji əlaqələrinin artması idi. Balkan xalqları içərisində Avropanın qabaqcıl ideyalarının, o cümlədən Gertsen və Çernişevski ideyalarının böyük təsiri var idi və bu təsir sultan hökumətini narahat edirdi.

Dunay vilayətinin (Dunay vilayəti "Bolqarıstan" adının özünü yer üzərindən silmək məqsədilə quraşdırılmışdı) valisi (qubernatoru) Midhət paşa bolqar milli-azadlıq hərəkatına qarşı şiddətli mübarizə aparırdı. Bununla bərabər o başa düşürdü ki, köhnə, açıq zorakılıq vasitəsilə türklərin hakimiyyətini burada möhkəmləndirmək mümkün deyil. Buna görə də o, əhalinin rəğbətini qazanmağa çalışırdı. O, yollar çəkdirir, sənayeyə, ticarətə, təhsil işinə himayəçilik edir, bolqar varlı-larını inzibati idarə işinə cəlb edir, kənd təsərrüfatı kredit xəzinələri yaradırdı. Lakin Midhət paşanın ikili siyasəti milli-azadlıq hərəkatının qanunauyğun inkişafını dayandıra bilmədi.

Türkiyə əsarətinə qarşı mübarizə imperiyanın şərqindəki bir çox məzlum xalqları da bürüdü. 1858-ci ildə Livanda üsyan baş verdi və xarici müdaxilə ilə nəticələndi (1861-ci il). Nəticə etibarilə Livanın idarə olunmasına dair xüsusi qaydalar qəbul edildi ki, qaydalara əsasən Livana qismən muxtariyyət verirdi. 1862-ci ildə Zeytun şəhəri rayonunda ermənilər üsyan etdi. Ermənilərin bu üsyanı imperiyanın erməni əhalisi içərisində və imperiyadan xaricdə özünə dayaq tapmadı. Ermənilər isitisiyə olmaq şərti ilə "Məzlum" xalqlar içərisində azadlıq hərəkatının və türk xalqının öz içərisində narazılığın artması Osmanlı imperiyasının yeni siyasi böhran mərhələsinə daxil olduğunu göstərirdi.

Yeni osmanlıların ən görkəmli nümayəndəsi, məmur ailəsində anadan olmuş Namiq Kamal idi. O, şair, dramaturq, publisist və siyasi xadim idi. Çox keçmədən yeni osmanlıların maarifçilik fəaliyyəti böyüyüb mövcud rejimi tənqid etmək, sarayın özbaşınalığına, istibdada, israfçılığa qarşı, bu bələlərin müqəssirləri və təşkilatçılarna qarşı mübarizəyə çevrildi. Yeniliyi, elmi tərəqqini qəbul etməyən istismarçıların və tacirlərin keçmiş mürtəce ruhlu qalıqlar bu gənclərə qarşı çıxdılar və yeni osmanlıları təqib etməyə başladılar. Buna görə də yeni osmanlılar gizli cəmiyyət yaratdılar. Bu gizli cəmiyyətin təşkilatçıları içərisində İbrahim Şina-si və Namiq Kamaldan başqa iri məmur və ədib Ziya bəyi, Kırım müharibəsi zamanı ordunun baş komandanı olmuş Ömər paşanı və başqalarını göstərmək olar. Gizli cəmiyyətin 245 üzvü var idi.

Cəmiyyətin əsas tələbi konstitusiyalı monarxiya yaratmaq idi. Cəmiyyətin rəhbərləri öz tələblərini Qurana istinadla əsaslandırırdılar. Yeni osmanlılar hətta sultan Əbdüləzizə qarşı sui-qəsd də hazırlamışdılar. Lakin xəyanət nəticəsində bu qəsdin üstü açıldı. Yeni osmanlıların rəhbərləri Parisə və Londona qaçdılar. Onlar mühacirətdə "Hürriyyət" ("Azadlıq"), "Müxbir" və başqa qəzetləri dərc etməklə özlərinin məcburi mühacirətlərinin mahiyyətini, Türkiyənin demokratik bir ölkə olmasının vacibliyini, Avropaya inteqrasiya yolları və onun vacibliyini yazırdılar. Həmin qəzetlər gizli surətdə Türkiyəyə gətirilir və burada geniş yayılırdı. Xalq hökumət qəzetlərindən çox onlara nicat vermək istəyən bu gənclərin qəzetlərini oxuyurdu.

Nəhayət, yeni osmanlılar hərəkatı Türkiyənin həyatında mütərəqqi hadisə və onun siyasi inkişafı yolunda diqqətəlayiq bir mərhələ oldu. Lakin hər bir milli hərəkatda olduğu kimi "Yeni Osmanlıların" da çatışmazlıqları çox idi. Məsələn, həmin hərəkat kütlələrdən və onların mənafeyindən uzaq idi ki, bu amil də onların ən böyük nöqsanlarından idi. Yeni osmanlılar aşağı təbəqədən, yoxsullardan uzaq olduğuna görə yeni osmanlılar hərəkatı imperiyanın məzlum xalqlarının milli-azadlıq hərəkatına yabançı idi.

Türkiyənin vətənpərvər övladlarının tənqidi çıxışları mütərəqqi hadisə idi. Onların bu çıxışları vətənpərvərlikdən irəli gəlirdi və təbii xarakter daşıyırdı. ən başlıcası isə “Gənc Osmanlılar” öz xalqını cəhalətdən, istismardan, təhkimçilik əzablarından qurtuluşa çıxarmağa gəlmişdilər.

İRAN

Uzun sürən daxili feodal müharibələrindən sonra XVI-XVII əsrlərdə qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti bərqərar oldu. Səfəvilər bütün İran ərazisini və ona qonşu olan bəzi vilayətləri özlərinə tabe etdilər. Lakin XVIII əsrdə İran yenidən dağıdıcı feodal vuruşmaları və müharibələri meydanına çevrilir. 1722-ci ildə əfqanlar İrani işğal etdikdən sonra XVIII əsrin axırlarınadək bu feodal müharibələri ölkədə mütəmadi olaraq davam edirdi. Nadir şahın (1736-1747) Əfqanıstana, Hindistana, Orta Asiyaya, Qafqaza istilaçı yürüşləri, Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz, əsasən də Azərbaycan uğrunda müharibələr İranın istilasını uğrunda Rusiya-İngiltərə rəqabəti ölkənin iqtisadi qüdrətini və onun məhsuldar qüvvələrini sarsıdırdı. Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə (1760-1779-cu illərdə) daxili feodal müharibələrində əmələ gələn qısa fasilədən sonra, Zəndlər və Qacarlar sülalələrinin yuxarı feodal təbəqələri arasında hakimiyyət üstündə yenidən daxili mübarizə başlandı. 1779-cu ildə Çəxrik qalasından həbsdən qaçan Ağa Məhəmməd xan Zəndlərə qarşı yeni qüvvə ilə mübarizəyə başladı. Beləliklə, XVIII əsrin axırlarında Ağa Məhəmməd xan başda olmaqla Qacarlar bu mübarizədə qalib gəldi. 1791-ci ilədək Astrabad, Mazandaran, Tehran, Qum, Kaşan və Cənubi Azərbaycan Qacarların hakimiyyəti altına keçdi. 1794-cü ildə Qacarlar Zəndlərin axıncı nümayəndəsi Lütfuli xanın dəstələrinin Kirmanda darmadağın etdilər. 1795-ci ildə Gürcüstanı və onun paytaxtı Tiflis şəhərini talayan dağıdıcı yürüşdən sonra, Ağa Məhəmməd xan 1796-cı ildə özünü İran şahı elan etdi. İranda yeni sülalənin-Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti bərqərar edildi və Tehran İranın paytaxtı elan edildi. Qacarlar sülaləsini banisi Ağa Məhəmməd şah narazı xanların sui-qəsdinə nəticəsində 1797-ci ildə Qarabağda öldürüldükdən sonra, həmin dövrdə, yəni, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın qardaşı oğlu Fətəli şah (1797-1834) hakimiyyətə keçdi. Feodal zülmü, ağır vergilər feodalların özbaşınalığı orta əsrlərdə və XVII-XVIII əsrlərdə ölkənin müxtəlif rayonlarında, xüsusilə şimal vilayətlərində Azərbaycanda və Xəzərsahili rayonlarında dəfələrlə kəndlilərin, sənətkərlərin və şəhər yoxsullarının xalq üsyanlarına səbəb olmuşdu. Nadir şahın müharibələri və yürüşləri ilə əlaqədar olaraq xalqın ağır vəziyyəti daha da pisləşdiyi bir vaxtda, XVIII əsrin 30-40-cı illərində bu üsyanlar xüsusilə geniş meydan almışdı. Adətən belə xalq üsyanlarının, üsyançıların sinfi mənafeyinə uyğun olan və aydın ifadə edilmiş məqsəd və proqramları yox idi. Eyni zamanda bir qayda olaraq bu üsyanlarda xalq mənafeyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparən rəhbərlər də az idi. Bunlar qeyri-mütəşəkkil, kortəbii və əlahiddə üsyan olub, bir çox hallarda hakimiyyət uğrunda bir-birinə qarşı daxili mübarizə aparən ayrı-ayrı feodallar tərəfindən idarə olunurdu.

XVII-XVIII əsrlərdə, xüsusən XVIII əsrin əvvəllərində və ortalarında kəndlilərin, sənətkarların və yoxsulların üsyanlarından başqa digər köçəri həyat tərzini keçirən tərəkmələrin də üsyanları geniş yayılmışdı.

Səfəvilərin axıncı hökumdarı Sultan Hüseyn şah 1708 və 1715-ci illərdə Fransa ilə bağladığı qeyri-bərabər hüquqları ticarət müqavilələrinə əsasən İranda fransızlara kapitulyasiya hüquqları vermişdisə də, 1763-cü il-də isə Kərim xan Zənd ingilislərə bir sıra imtiyaz və güzəştlər, o cümlədən ingilislərin İranda məhkəməyə cəlb edilmə-məsi və Buşirdə istehkamlı fabrixa yaratmaq şəraitini

yaradılsa da İranda Avropa dövlətlərinin mövqeyi hələ çox zəif idi. İranda avropalılar başlıca olaraq ticarətlə maraqlanırdılar. XVIII əsrin ikinci yarısında yalnız Fars körfəzi adalarında və onun sahillərində hollandların və ingilislərin ticarət faktoriyaları var idi. O zaman Avropa dövlətləri İranın daxili və xarici siyasətinə elə bir təsir göstərmirdi. İran hələ Avropa dövlətlərinin siyasəti və təsir dairəsinə zəif cəlb edilmişdi. Lakin İranın ictimai-iqtisadi geriliyi Avropa kapitalı və dövlətlərinin müvəffəqiyyətlə İrana soxulması üçün zəmin hazırlayırdı və onlar artıq XVIII əsrdə bu sahədə ilk addımlarını atmaqda idilər.

XIX əsrin əvvəllərində Avropa dövlətlərinin İranın istilasını uğrunda rəqabəti

İngiltərədə sənaye çevrilişindən və Fransada XVIII əsrin axırlarında burjuva inqilabından sonra həmin dövlətlərin müstəmləkə işğalları, habelə Avropa və Asiyada iqtisadi və siyasi üstünlük uğrunda mübarizəsi daha da qüvvətlənərək yeni mərhələyə daxil oldu.

İranı özünə tabe etmək və Fransanın İran vasitəsilə Hindistana hücum etmək planına mane olmaq məqsədilə ingilislər 1800-cü ildə öz nümayəndəsi kapitan Malkolmu İrana göndərdi. Malkolm bəxşişlər və rüşvət vasitəsilə 1800-cü ilin axırlarında şahla siyasi və ticarət müqaviləsi bağlamağa müvəffəq oldu. Həmin müqaviləyə görə şah əfqan hakimi Hindistana hücum etdikdə öz qoşunlarını Əfqanıstana qarşı göndərməyi və fransızları İrana buraxmamağı öhdəsinə götürdü. İranı öz siyasəti alətinə çevirməyə çalışan İngiltərə müharibə baş verdikdə İranı silah və döyüş sursatı ilə təchiz etməyə vəd verdi. Bundan başqa, müqaviləyə əsasən ingilis və hind tacirləri vergidən azad edilir və İranın bütün limanlarında sərbəst məskən salmaq, gömrük vermədən İrana ingilis mahudu və başqa mallar gətirmək ixtiyarı aldılar. İranın İngiltərədən asılılığının başlanğıcını qoyan həmin müqavilə eyni zamanda Rusiyaya qarşı çevrilmişdi.

XVIII əsrin axırlarında İran feodalları və şah Zaqafqaziyani zəbt edib əsarət altına almaq yolunda Rusiyanı başlıca maneə hesab edir və buna görə də Rusiyaya qarşı mübarizədə müttəfiq axtarırdılar. İran şahları və xanlarının, həmçinin Türkiyə sultanları və paşalarının dəhşətli dağıdıcı basqılarından xilas olmağa çalışan Zaqafqaziya xalqları Rusiyadan kömək almağa və onun himayədarlığını qəbul etməyə çalışırdılar. Gürcü çarının kömək üçün müraciətinə cavab olaraq 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi.

Zaqafqaziya xanlıqları Azərbaycan istisna olmaqla İran iqtisadiyyatı və mədəniyyəti ilə üzvi surətdə bağlı deyildi, dil və din cəhətdən ona yabançı idilər, bu yerlərin əhalisi onları amansızcasına qarət və zülm edən İran xanları və şahlarına nifrət bəsləyirdi. Gürcüstan Rusiya ilə birləşdikdən sonra Zaqafqaziya xanlıqları içərisində də Rusiyanın himayəsi altına keçmək meylləri gücləndi. Zaqafqaziyada öz torpaqlarını genişlətməyə çalışan çar hökumət orqanları isə belə əlverişli məqamlardan səmərli istifadə edirdilər.

Nəhayət, Rusiyanın Cənubi Qafqaza olan maraq dairəsi və tez-tez hücumu məruz qalan xalqların Rusiyaya xilaskar kimi baxmaları və bütün bunlar birinci rus-İran müharibəsilə nəticələndi. Müharibə rus qoşunlarının 1804-cü ildə Gəncəni tutması ilə başladı. Sonra Eçmiadzin yanındakı vuruşmada rus qoşunları vəliəhd şahzadə Abbas Mirzənin (1789-1833) komandanlığı altında olan sayca üstün İran qoşununu məğlu-biyyətə uğradı. 1805-ci ildə Şəki, Şirvan və Qarabağ xanlıqları

Rusiya tərəfinə keçdi və rus qoşunları bu yerləri işğal edərək Rusiyanın təsir dairəsinə keçirdi.

Rusiya ilə müharibədə şah qoşunlarının müvəffəqiyyətsizliyi və rus qoşunlarının 1806-cı ildə Dərbənd, Bakı, Muğanı və Zaqafqaziyanın başqa şəhər və rayonlarını tutması, şahı Napoleonla ittifaq bağlamağa sövq etdi. Fransa tərəfindən aldadıldığını bəlkə də hələlik dərk etməyən şah 1807-ci il mayın 4-də Finkenşteyn şəhəri yaxınlığında Napoleonun qərargahında Fransa ilə İran arasında müdafiə və hücum müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən şah İngiltərə ilə bütün əlaqələri kəsməyi, İngiltərəyə müharibə elan etməyi, Fransa ordusunu Əfqanıstan ərazisindən Hindistana buraxmağa əfqanları məcbur etməyi və fransız orduları Hindis-tanı istila etmək üçün hərəkət etdikdə İran qoşunlarını fransız ordusuna birləşdirməyi öhdəsinə götürdü. Bu müqavilə bağlandıqdan sonra, 1807-ci ildə general Qordan başda olmaqla İrana böyük heyətdən ibarət fransız missiyası gəldi və Avropa qaydasında nizami qoşun, piyada və topçu hərbi hissələri təşkil etməyə başladı. Lakin tezliklə beynəlxalq vəziyyətdə əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 1807-ci il iyulun 7-də Tilziddə Fransa ilə Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bundan sonra ingilislər şahla yenidən danışıq aparmağa başladı. 1808-ci ildə rus qoşunları Naxçıvanı tutmuş və İrəvanı mühasirəyə almışdı. İngilislər şahı təzyiqlə göstərmək üçün Fars körfəzinə çoxlu hərbi gəmi gətirdilər. Şahı və onun yaxın adamlarını ələ almaq üçün çoxlu vəsait sərf etdilər. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq şah və saray adamları ingilislərlə yenidən yaxınlaşdı. Çevik ingilis diplomatiyası qalib gəldi və şahın tələbilə Qordan 1809-cu ilin fevralında İranı tərk etməyə məcbur oldu. Uzun müddət idi ki, Britaniya hökuməti İrana qarşı müxtəlif təzyiqlər vasitələrindən istifadə edirdi.

Rusiyanın eyni zamanda Türkiyə ilə müharibə aparmasından istifadə edərək şahın 1810-cu ildə Türkiyə ilə bağladığı hərbi ittifaq da İrana kömək edə bilmədi. Hətta 1812-ci ildə Napoleonun Rusiyaya hücumu da İran qoşunlarının vəziyyətini yaxşılaşdırmadı. Rus qoşunları 1812-ci ilin oktyabrında Aslandüz vuruşmasında Abbas Mirzənin qoşunlarını darmadağın etdi. Bundan sonra sülh danışıqları başlandı. Nəticədə 1813-cü il oktyabrın 12-də müasir Goranboy rayonunun Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi imzalandı.

Gülüstan müqaviləsi İranın Dağıstana, Gürcüstana və Şimali Azərbaycana iddialarından əl çəkməsini və bu ölkələrin Rusiyanın tərkibinə daxil olmasını rəsmiləşdirdi. Müqavilədə nəzərdə tutulmuşdu ki, Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi donanma saxlaya bilər.

Rus-İran müharibəsinin nəticəsi, İranın məğlubiyyəti və Gülüstan müqaviləsinin bağlanması, eyni zamanda İranı özünə tabe etməyə çalışan İngiltərənin planlarına ciddi zərbə vururdu. İngilislər İranda Rusiya təsirinin güclənməsindən qorxurdular. Onlar qorxurdular ki, İranda Rusiya təsirinin güclənməsi gələcəkdə İrandan ingilis siyasətinin bir aləti kimi istifadə edilməsinə mane olsun. Buna görə də onlar bu zaman Rusiyadan qisas almaq üçün yeni müharibə aparmaq fikrinə düşən və Gülüstan müqaviləsinin əvəzini şıxmaq üçün İngiltərədən kömək almaq istəyən şah ilə 1814-cü il noyabrın 25-də Tehrandə yeni ingilis-İran müqaviləsi imzaladı ki, bu da əslində İranın təcridinə istiqamətlənmişdi.

1814-cü il ingilis-İran müqaviləsi şahın İngiltərəyə düşmən olan dövlətlərlə bağlamış olduğu bütün müqavilə və ittifaqları ləğv etməsi haqqında 1809-cu ildəki ilkin müqavilənin şərtlərini təsdiq edirdi. Bundan başqa ingilislərlə Əfqanıstan

arasında müharibə baş verdikdə şah öz qoşunlarını ingilislərin köməyinə göndərmək zərurəti meydana çıxdıqda yalnız İngiltərədən və ya onunla dost olan ölkələrdən hərbi təlimatçılar çağırmağı öhdəsinə götürdü.

1814-cü il ingilis-İran müqaviləsini imzalamaqla İran öz beynəlxalq əlaqələrini ingilislərin nəzarətinə tabe etdi və siyasi müstəqilliyini xeyli dərəcədə itirmiş oldu. İran ilə Türkiyə arasında sərhədlərin dürüst müəyyən edilməməsi ilə əlaqədar olaraq baş verən sərhəd münaqişələri, habelə Məkkəyə, Kərbəlaya və Nəcəfə gedən İran zəvvarlarının Türkiyə hökumət idarələrinin zorakılığından şikayətləri 1821-1823-cü illərdə İranla Türkiyə arasında müharibəyə səbəb oldu. Bu müharibə İran üçün müvəffəqiyyətli oldu. Müharibə gedişində İran qoşunları Bəyazid, Süleymaniyə, Kirkuk, Mosul şəhərlərini və Türkiyənin başqa şəhərlərini tutdu. 1823-cü ilin martında imzalanan Ərzurum sülh müqaviləsi yalnız müharibədən əvvəlki vəziyyəti təsdiq etdi. Yəni, eyni vaxtda İran həm Rusiya, həm də Türkiyə ilə müharibə aparmaq iqtidarında olmadığına görə İran Ərzurumda Türkiyəyə güzəştə getməyə məcbur oldu. Sülh müqaviləsi bağlandıqda şahın belə mövqə tutması bununla izah olunurdu ki, Rusiyaya qarşı müharibəyə hazırlaşdığı bir vaxtda Türkiyə ilə münasibətlərini kəskinləşdirmək istəmədiyinə görə belə bir şəraitdə qonşu Türkiyə ilə münaqişə İran üçün də əlverişli deyildi. Türk-İran müharibəsindən sonra şah saray dairələri, ingilislər və səlahiyyətli ruhanilər Rusiyaya qarşı müharibə təbliğatı və hazırlığını artırdılar. 1826-cı ilin iyulunda şah ordusu qəflətən rus qoşunlarının mövqelərinə hücum etdi.

1827-ci ilin oktyabrında rus qoşunları İrəvanı, sonra da Təbriz, Xoy, Mərənd və başqa şəhərləri və yaşayış ərazilərini tutdular.

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. Həmin müqaviləyə görə müasir Ermənistan adlandırılan ərazinin şərq əyalətləri Rusiyanın tərkibinə daxil oldu və rus-İran sərhədi əsasən Araz çayı boyunca müəyyən edildi. İran Rusiyaya 20 milyon manat təzminat verməyi öhdəsinə götürdü. Gülistan müqaviləsinə görə Xəzər dənizində müstəsna olaraq Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ və rus ticarətinə verilən ticarət üstünlükləri haqqındakı şərtlər bir daha təsdiq edildi. Türkmənçay sülh müqaviləsinə və bununla eyni vaxtda imzalanmış ticarət haqqındakı xüsusi müahidənəməyə əsasən rus təbəələrinə eksterritoriallıq hüququ (İranda olan rus təbəələrinin yerli qanunlara deyil, ancaq öz dövlətinin qanunlarına tabe olması) və bir sıra digər iqtisadi, siyasi üstünlüklər verilirdi ki, bunlar da İran tacirlərinə nisbətən rus tacirlərinə geniş şərait yaradırdı. Bununla yanaşı Türkiyədən 84 min, İrandan 40 min erməni Azərbaycanın Qarabağ, Şirvan, Quba, Gəncə və Gəncəbasar regionlarına köçürüldü. Bu problemə bir qədər ciddi münasibət bildirəndə və hərtərəfli təhlil edildikdə bir daha belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin və kürdlərin Cənubi Qafqaza köçürülmələri planlı şəkildə baş vermişdi.

Şahın saray adamları və ruhanilər xalqın qəzəbini şahdan, saraydan və xanlardan yayındıraraq Rusiyaya qarşı, Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra İrana təyin edilmiş olan Rus səfiri A.S.Qriboyedova qarşı yönəltməyə çalışırdılar. Rusiya ilə müharibədəki müvəf-fəqiyyətsizliyə görə sədrəzəm (baş vəzir) vəzifəsindən kənar edilmiş, şahın qohumu Allahyar xan başda olmaqla bir qrup saray əyanları Rusiyaya və A.S.Qriboyedova qarşı nifrət qızıqdırmaqda canfəşanlıq edirdi. İngilislər Allahyar xanın tərəfdarlarını və ruhaniləri hər vasitə ilə Rusiyaya və onun nümayəndəsi A.S.Qriboyedova qarşı qaldırmağa çalışırdılar. Ona görə ki, A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyəti İranda Rusiyanın nüfuzunun möhkəmlənməsinə və İngiltərənin mövqeyinin zəifləməsinə səbəb olurdu. Eyni zamanda A.S. Qriboyedov Rusiyanın yuxarı dairələri üçün arzuolunmaz şəxs idi. Allahyar xanın cəsusları və ruhanilər 1829-cu il fevralın 11-də mövhumatçı camaatın rus səfirliyinə basqınını təşkil etdilər. Səfirliyin binası dağıdıldı, A.S.Qriboyedov və onun demək olar bütün əməkdaşları vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Rusiya diplomatlarının başı kəsildi, cəsədləri təhqir edildi. Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra Abbas Mirzə Xorasan xanlarını itaətə gətirə bildi. Bundan sonra, 1833-cü ildə Heratı da İrana tabe etmək üçün təşəbbüs göstərildi və şah qoşunları Herat şəhərini mühasirəyə aldı, lakin Abbas Mirzə-nin vəfatından sonra (1833) qoşun geri çəkildi. Çünki, Abbas Mirzənin hərbi strategiya və taktikasını davam etdirən yox idi.

Nəhayət, ingilislərin köməyilə şah taxtına Abbas Mirzə-nin oğlu Məhəmməd Mirzə çıxarıldı. İngilislər Təbrizdən Tehrana yürüş etmək üçün Məhəmməd Mirzəni pul vəsaiti və ingilis hərbi təlimatçıları ilə təmin etdilər. Məhəmməd şah (1834-1848) hakimiyyətə keçəndən bir az sonra İrana ingilis hərbi missiyası gəldi, şah "hədiyyə" olaraq silah və döyüş sursatı göndərildi. Lakin ingilislər bu tədbirlərlə şah sarayını öz təsiri altına ala bilmədilər və çar Rusiyasının İranda artan nüfuzunu zəiflətməyə çalışsalar da onların bu cəhdi baş tutmadı. Şaha təzyiqlər göstərmək məqsədilə ingilislər Heratın, Qəndəharın və Kabilin əfqan hakimləri arasında nifaq salır və onları İrana qarşı qaldırırdılar.

Heratı öz hakimiyyəti altına almağa, həmçinin İranın şərq sərhədlərində ingilislərin təxribatlarına son qoymağa, Heratın ingilislər tərəfindən işğalına yol verməməyə və həmin rayonda ingilislərin təcavüzkarlığını dayandırmağa çalışan Məhəmməd şah İranda olan çar nümayəndələrinin təhriki ilə 1837-ci ildə Herata yürüşə başladı və oranı mühasirəyə aldı. Buna cavab olaraq ingilis hərbi eskadrası 1838-ci ildə Fars körfəzinə soxulub Buşirin şimal-qərbində olan Xərək adasını işğal etdi. İngilislər İranı müharibə ilə hədələyərək tələb edirdilər ki, şah Heratın mühasirəsindən əl çəksin və Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə oxşar şərtlərlə İngiltərə ilə ticarət müqaviləsi imzalasın. 1838-ci ilin avqustunda şah Heratın mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur oldu.

İngiltərə 1838-ci ilin noyabrında İranla diplomatik əlaqəsini kəsdiyini bildirdi. Bundan sonra başlanan danışıqlar gedişində ingilislər hədə və təzyiqlə şahı məcbur edirdilər ki, onların tələbini qəbul etsin. Nəhayət, 1841-ci oktyabrında İngiltərə ilə İran arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu. 1856-cı ildə ABŞ da İranla müqavilə bağladı. Rəsmiyyətdə bu müqavilə "Dostluq və ticarət haqqında müqavilə" adlanırdı, əslində isə bu da eyni şərtlərlə olan qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə idi və ABŞ-ın İranda müstəmləkəçilik siyasəti üçün zəmin hazırlayan ilk vasitələrdən biri idi.

İranla Avropa dövlətləri arasında qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr bağlanması və İranda kapitulyasiyalar rejiminin yaradılması ölkədə xarici dövlətlərin təsirinin qüvvətlənməsinə səbəb oldu.

Artıq XIX əsrin ortalarında İranda tək-cə kəndlilər, sənətkarlar deyil, əksər təbəqələr hakimiyyətə qarşı nifrət hissi ilə yaşayır, xalq arasında qəzəb kütləviləşməkdə idi. Orduya güc tətbiq etməklə xalq çıxışlarını yatırmaqda məşhur olan cəza dəstələrinə arxalanan despotik rejim öz hakimiyyətini əbədi hesab edərək zülmü gündən-günə artırır. Xalqın narazılığı şahın və xanların hakimiyyətinə qarşı hələlik kortəbii çıxışlar şəklini alırdı. Bu çıxışlar XIX əsrin 40-cı illərinin axırlarında İranın müxtəlif vilayət və şəhərlərində, o cümlədən Zəncanda, İsfəhanda, Təbrizdə, Yəzddə və başqa yerlərdə getdikcə daha tez-tez baş verirdi. XIX əsrin ortalarında bu çıxışların başında bəzi müsəlman şiə təriqəti və onun banisi Bab dururdu.

Babın əsil adı Əli Məhəmməd idi. O, 1820-ci ildə bəzzazlıqla məşğul olan seyd ailəsində anadan olmuş və həddi-bülüğa çatandan sonra özü də beş il ticarətlə məşğul olmuşdu. O, Kərbala və Nəcəfdə ziyarətdə olan vaxt şeyxilər təriqətinə qoşulmuşdu. Bu təriqətin tərəfdarları müsəlmanlara nicat verəcək 12-ci imam Mehdinin tezliklə zühur edəcəyi ideyasını yayırdılar. İranda mövcud istibdad rejimindən tənqə gəlmiş xalq şah rejimindən ümidini üzdüyünə görə Babizm cərəyanına inanmaq məcburiyyətində qalmışdı. Ona görə də Babın ideyaları sürətlə yayılmağa başladı. Rəvayətə görə təxminən min il bundan əvvəl qeyb olmuş imam Mehdi guya yer üzündə ədalətsizliyi aradan qaldırmaq və yeni, ədalətli qaydalar yaratmaq üçün zühur etməli, xalqı əzab və əziyyətlərdən xilas etməli idi.

Bab öyrədirdi ki, "Məhəmməd tərəfindən quranda qoyulmuş qanunlar və qaydalar artıq köhnəliyindən, bunlar yeni peyğəmbərin, yəni Babın öz müqəddəs "Bəyan" kitabında insanlara gətirdiyi yeni qanunlarla əvəz edilməlidir". Bab bütün insanların bərabər olmasını və İranın beş əsas vilayətində - Azərbaycanda, Mazandaranda, Ərakda (Mərkəzi İran), Fars-da və Xorasanda müqəddəs səltənət yaradılmasını irəli sürürdü. O, göstərirdi ki, "Bəyanı" və onun göstərişlərini qəbul etməyənlərin hamısı, o cümlədən xaricilər də babilərin müqəddəs ölkəsindən qovulacaq, onların əmlakı isə müsadirə edilib babilər arasında bölüşdürüləcəkdir. "Bəyanda" şəxsiyyət və mülkiyyət hüquqlarının müdafiə edilməsi haqqında maddələr də var idi. Feodal zülmündən azad olmaq haqqında və bütün insanların bərabər və xoşbəxt yaşayacağı bir quruluş haqqında geniş xalq kütlələrinin arzularını əks etdirən bu kimi ümumi müddəalardan başqa, Bab tacirlərin mənafeyinə uyğun olan bir sıra çox konkret tələblər də irəli sürürdü. O, borcların hökmən ödənilməsi, sələm faizlərinin qanuniləşdirilməsi, ticarət haqqındakı

yazışmanın gizli olması, tacirlər üçün müxtəlif güzəşt və üstünlüklərlə yanaşı digər təkliflər də irəli sürürdü. Əlbəttə, Babin nəzəriyyəsi zəhmətkeş kütlələrin, kəndlilərin və sənətkarların mənafeyini ardıcıl surətdə ifadə etmirdi. O, özü tacir olduğuna görə əsasən tacirlərin mənafeyini güdür və imkanlı tacir təbəqələrin imtiyazlarının artırılması üçün çalışırdı ki, bu da onun bərabərlik ideyasını inkar edirdi. Bab mövcud quruluşun və dinin əleyhinə təbliğat apardığına görə 1847-ci ildə həbs edilib əvvəlcə Maku qalasına, sonra da Çəhrik qalasın salındı.

Məhəmməd şahın vəfatı ilə əlaqədar olaraq 1848-ci ildə şah və hökumət dairələri içərisində baş verən qarışıqlıqdan istifadə edən babilər 1848-ci ilin sentyabrında Mazandaranda üsyan qaldırdılar. Babilərin rəhbərləri, molla Məhəmmədəli Bərfruşı və molla Hüseyin Boşruye babilərin düşərgəsində xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyə, əmlak ümumiliyini və insanların bərabərliyini həyata keçirməyə çalışırdı. Əldə edilmiş mülkiyyət babilələrin ümumi mülkiyyəti elan edilirdi. Əmlak bölgüsü ilə, bu iş üçün ayrılmış xüsusi babilər məşğul olurdular. Babilər ümumi qazandan yeyirdilər. Onlar üçün fərdi qayğı yox, ümumi qayğı qanunu var idi.

1850-ci ilin mayında molla Məhəmmədəli Zəncaninin rəhbərliyi altında Zəncanda babilərin yeni üsyanı baş verdi. Babilərin bütün üsyanlarından ən mütəşəkkili və güclüsü Zəncan üsyanı oldu. Üsyançıların əsas kütləsini sənətkarlar və Zəncan ətrafındakı kəndlilərin kəndliləri təşkil edirdi. Bunlardan başqa, üsyanda çoxlu xırda tacir və ruhanilər də iştirak edirdi. Üsyanda qadınlar da fəallıq göstərir və kişilərlə yanaşı barrikadalarda vuruşurdular. Xırda ruhanilərin nümayəndələri, sənətkarlar və tacirlər üsyanda rəhbər rol oynayırdı. Babilərin rəhbərləri elan etdilər ki, onlar ədalətli qaydalara əsaslanan yeni səadət səltənəti yaratmışlar və bu səltənət əbədi yaşayacaqdır. Zəncan üsyanı da babilərin Mazandaran üsyanı zamanı irəli sürülən şüarlar altında (əmlak ümumliyi və i.a.) keçdi.

Zəncan üsyançılarına qarşı topla silahlanmış iri hərbi hissələr göndərilmişdi və bunlar şəhərin babilər tərəfindən tu-tulmuş şərq hissəsini bombardman etdilər. İranın başqa şəhərlərində və vilayətlərində də babilərin sayı və nüfuzu getdikcə artmaqda idi. Yenicə hakimiyyətə keçmiş Nəsrəddin şahın (1848-1896) baş vəziri Mirzə Tağı xan etiraf edirdi ki, 1858-ci ilin ortalarına yaxın İranda babilərin ümumi sayı, təxminən 100 min nəfərə çatmışdı. Onlar ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə qalxdıqlarına görə onların tərəfdarları artırdı. Babilər hərəkətinin daha da artmasının qarşısını almaq məqsədilə Mirzə Tağı xan şah məsləhət gördü ki, Bab edam edilsin. 1850-ci il iyulun əvvəllərində Bab Təbrizə gətirildi və şəhər meydanında güllələndi. Bu qətl hadisəsi əksinə Bab tərəfdarlarının sayının artmasına səbəb oldu.

Amma 1850-ci iyununda Neyrizdə babilərin üçüncü üsyanı baş versə də bu üsyan da tezliklə yatırıldı. Lakin şah qoşunlarının babilərə qanlı divan tutmasına cavab olaraq Neyri-zin və onun ətrafındakı kəndlilərin əhalisi ikinci dəfə üsyan qaldırdı. Onlar öz ailələri ilə birlikdə Neyriz yaxınlığındakı dağlara çəkilərək təxminən 10000 nəfərə çatan şah qoşunlarının həmlələrini uzun müddət dəf etdilər. Babilərin Neyriz hərəkəti bir növ partizan hərəkətini xatırladırdı. Təəssüflər olsun ki, xalq hərəkətinə qarşı kürd və dağlı qəbilələrinin silahlı dəstələri babilərə qarşı göndəriləndən sonra üsyan amansızcasına yatırıldı. Neyrizdə babilərə Mazandaran

və Zəncanda olduğundan daha şiddətli divan tutdular. Ağır işgəncədən sonra onları arvad və uşaqları ilə birlikdə diri-diri yandırır, top ağzına bağlayaraq atırdılar və s. Neyriz üsyanı yatırıldıqdan sonra babilər hərəkatı öz kütləvi xarakterini itirməyə başladı.

Babilər üsyançılarının əsas məğlubiyyət səbəbləri ondan ibarət idi ki, bunların kortəbii olması, zəif mütəşəkkilliyi, yerli xarakter daşması, hərəkatın məqsəd və vəzifələrinin aydın başa düşülməməsi və mübarizəyə düzgün istiqamət verə bilən rəhbər özəyin olmaması idi. Babilərin məğlub olmasında digər amillər də rol oynamışdı ki, bura qarətçilik, şəxsi varlanma, hərəkatı sona çatdırmamış hakimlik iddiasının güclənməsi, daxili xəyanət və digərini əlavə etmək olar.

Əmir Nizamın islahatları

Babilər hərəkatı İranda ictimai ziddiyyətlərin hədsiz kəskinləşdiyini göstərdi. Hakim sinfin nisbətən uzaqqörən nümayəndələri yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu islahatda görürdülər.

Mirzə Tağı xan eyni zamanda şah qoşunlarının komandanı olduğundan Əmir Nizam ləqəbi daşıyırdı. O, dövlətin hakimiyyətini möhkəmlətməyə, ordunu və maliyyə sistemini yenidən təşkil etməyə çalışırdı. O, dövlət malını oğurlayanlara qarşı, rüşvətxorluğa və xəyanətkarlığa qarşı, habelə əyalət hakimlərinin özbaşınalığına və dövlət işlərinə iri ruhanilərin hədsiz dərəcə müdaxiləsinə qarşı mübarizə aparırdı. Bilavasitə Mirzə Tağı xanın təşəbbüsü ilə bir çox şahzadələr bilavasitə əyalətlərdən əldə etdikləri gəlirlərdən məhrum edildi. Məmurların sayı və aldıkları maaş azaldıldı. Əmir Nizam İranın milli müstəqilliyini möhkəmlətməyə, xarici dövlətlərin, xüsusilə İngiltərənin İranın daxili işlərinə müdaxiləsinin qarşısını almağa çalışırdı.

Lakin Əmir Nizamın siyasəti bir çoxlarının şəxsi maraqlarına qarşı olduğuna görə iri ruhaniləri, şaha yaxın adamları, feodal zadəganları və ingilisləri ona qarşı qaldırılmış oldu. İngilislərin təhriki ilə şahın anası və Tehran ruhanilərinin rəhbəri Əmir Nizam əleyhinə müxalifətlərin başında durmuşdu. Onlar, əvvəllər islahatlara müsbət münasibət bəsləyən gənc Nəsrəddin şahı da öz tərəfinə çəkə bildilər. Beləliklə, xalqın mənafeyinə xidmət edən islahat dayandırıldı. 1851-ci ilin axırlarında Mirzə Tağı xan baş vəzir vəsifəsindən kənar edildi və sonra da edam olundu, onun islahatlar layihəsi isə ləğv edildi.

Babi üsyanlarının yatırılması və Əmir Nizamın islahatlarının süquta uğraması İranı daha da zəiflətdi və xarici kapital tərəfindən ölkənin daha da əsarət altına alınmasını asanlaşdırdı.

1856-1857-ci illərdə İran-İngiltərə müharibəsi

XIX əsrin ortalarında Asiyada ingilis-rus ziddiyyətləri olduqca kəskin şəkil aldı. Krım müharibəsi zamanı ingilislərin diqqətinin Sevastopolun mühasirəsinə cəlb olmasından istifadə edərək, İran şahı Heratı tutmaq qərarına gəldi ki, Dost Məhəmməd və ingilislər tərəfindən zəbt edilməsin, onları qabaqlasın. Bu məqsədlə 1856-cı ildə İran qoşunları Heratı mühasirəyə aldı və həmin ilin oktyabrında oranı tutdular. Bunun ardınca ingilislər İrana qarşı təcavüzkar müharibəyə başladılar. Müharibə 1856-cı il noyabrın 1-də elan edil-di. Dekabrın 4-də ingilis eskadrası Xərək adasını işğal etdi, dekabrın 10-da isə ingilis desantı Buşir limanını tutdu və Şiraz istiqamətində irəliləmək təşəbbüsü göstərdi. Lakin bu cəhd uğursuzluqla nəticələndi. 1857-ci il martın axırlarında ingilislər Məhəmmərəni (indiki Xorramşəhr) işğal etdilər və Harun çayı ilə yuxarıya doğru irəliləyərək, aprelin 1-də Əhvaz şəhərini işğal etdilər. Lakin 1857-ci ilin əvvəllərində Hindistanda ingilislərə qarşı çıxışlar və milli üsyan başlanmışdı. Bu çıxışlar ingilislər əleyhinə böyük milli üsyanın ilk xəbədarlıqları idi. Buna görə də ingilislər İranda müharibəni təcili dayandırmağa məcbur oldu. Hələ müharibə davam edərkən 1857-ci il martın 4-də Parisdə ingilis-İran sülh müqaviləsi bağlanmışdı.

1857-ci ildə İranla İngiltərə arasında diplomatik əlaqələr bərpa edildi. İngiltərə ilə müharibədə feodal İranının məğlubiyyəti onun iqtisadi, ictimai-siyasi və hərbi geriliyinin nəticəsi idi. Bu məğlubiyyət İranın yarımmüstəmləkəyə çevrilməsi üçün şərait yaradılmasına kömək etdi və XIX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən İranda sürətlə yarımmüstəmləkəyə çevrilmə

ƏRƏBLƏR VƏ ƏRƏB İSTİLALARI

Ərəblər əsasən Qərbi Asiya və Şimali Afrikanın Ərəb ölkələrində məsgunlaşmışlar. Ərəblər Suriya, Livan, İraq, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən Ərəb Respublikası, Yəmən Xalq Demokratik Respublikası, Oman, Küveyt, Bəh-reyn, Qətər, MƏR, Liviya, Tunis, Əlcəzair, Mərakeş, Birləş-miş Ərəb Əmirlikləri, Mavritaniya, eləcə də Sudan və Fələs-tin vətəndaşı olduqları ölkələrdə əhalinin əksəriyyətini təşkil etməklə iqtisadi, siyasi və ərazi birliyinə nail olmaqla beynəl-xalq hüququn subyektinə çevrilmişlər.

Ərəblər yuxarıda sadalanan ölkələrlə yanaşı İran, Türki-yə, Əfqanıstan, İsrail, İndoneziya, Efiopiya, Somali, ÇAD Respublikası, Tanzaniya, Şərqi Afrikanın digər ölkələrində, həmçinin Şimali və Cənubi Amerikada, Fransada və başqa dövlətlərin ərazilərində yaşayırlar.

Ehtimala görə ərəb xalqının təşəkkülündə qədim sami tayfaları əsas rol oynamışdır. Sami tayfaları hələ e.ə. 2-ci minillikdə Ərəbistan yarımadasında yaşayırdılar. Nəhayət, 1-ci minillikdə Palmira (Tadmör) dövlətləri təşəkkül tapdı. Era-mızın V-VI əsrlərində isə Şimali Ərəbistanda Hasan Ləhm, Mərkəzi Ərəbistanda isə Kinda və başqa ərəb dövlətləri mey-dana gəldi. Həmçinin bu dövrdə vahid ərəb xalqının forma-laşması prosesi də davam edirdi və tayfa quruluşu dağılma mərhələsində olsa da, qədim patriarxal qəbilə münasibətləri və tayfa əlaqələri uzun müddət davam etməkdə idi. Bu xüsusiyət köçəri və yarımoturaq əhali arasında daha çox müşahidə olunurdu.

VII əsrin birinci yarısında islam dininin yaranması və ərəb işğallarının başlanması nəticəsində ərəblərin qonşu ölkələrə axını sürətləndi.

Ərəblərin dövlətinin yaradılmasında bütün Ərəb dünyası Məhəmmədə (570-632) borcludur.

Beləliklə, silah gücünə yaradılmış Xilafət X əsrdə par-çalandı. XVI əsrdə Ön Asiyanın (Ərəbistan yarımadasının bir hissəsindən başqa) və Şimali Afrikanın (Mərakeşdən başqa) ərəb ölkələri Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatıldı. Xatırladaq ki, XV əsrdən başlayaraq ərəb ölkələrinin istilasını uğrunda Osmanlı imperiyası ilə Avropa dövlətləri arasında rəqabət başlamışdı. XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Mərakeşin bir hissəsi Portuqaliya tərəfindən işğal edilmişdi. Daha sonra ərəb ölkələrinə qarşı İngiltərənin, Fransanın, İtaliyanın, İspaniyanın və digər müstəmləkəçi dövlətlərin ekspansiya siyasəti gücləndi. Vaxtilə öz istilaları ilə dünyaya səs salan ərəblər və ərəb ölkələri Avropa dövlətlərinin, eləcə də Osmanlı imperiyasının müstəmləkə obyektinə çevrildi. Yeni dövrün başlanğıcında dünyanın nəhəng imperiyalarının geniş müstəmləkə əraziləri ərəb ölkələrinə məxsus idi. Lakin qan və rəzalət üzərində qurulmuş imperiyaların süqutunun labüdlüyünü dərk edən hər bir insan tam yəqinliyi ilə dərk edirdi ki, zaman yetəndə Ərəb imperiyası da süqut edəcəkdir.

MİSİR

XVIII əsrin birinci yarısında Türkiyənin ümumi tənəzzülü ilə əlaqədar olaraq Misirdəki hakimiyyəti də olduqca zəifləmişdi. Məmlüklər Misirdə hələ 1250-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirmiş məmlüklər yenə də bundan istifadə edərək XVIII əsrin ortalarında yenidən öz siyasi hakimiyyətini bərpa etdilər. Lakin onlar 1768-ci ilə qədər açıq şəkildə Türkiyəyə qarşı çıxmağa cürət etmirdilər. Nəhayət, şeyx əl-bələd vəzifəsini ələ keçirən Əli bəy Türkiyəyə bac-xərac verilməsini dayan-dırdı və mərkəzi Misirdə olmaqla müstəqil dövlət yaratmaq hazırlığına başladı. Türkiyə qarşısında öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün Əli bəy Rusiya ilə daha doğrusu, Aralıq dənizindəki rus donanmasının komandanlığı ilə və Cənubi Suriyadakı ərəblərlə əlaqələr yaratdı və gələcək üsyançılarla itti-faqa girdi. Əli bəyin istəklili sərkindəsi Əbu Dəhabın komandanı olduğu məmlük ordusu 1771-ci ildə Suriyaya daxil oldu. Ərəb üsyançıları ilə birlikdə məmlüklər Dəməşq ətrafında türklərə qalib gəldi və şəhəri tutdular. Bu əsnada bəylər-sər-kərdələrə gözlənilmədən əmr verdilər ki, ordu Misirə geri qayıtsın. Bu onunla izah edilir ki, Əbu Dəhab başda olmaqla məmlük feodalları, əsasən ərəb kəndlilərindən ibarət olan Suriya üsyançıları ilə ittifaqdan narazı idilər. Eyni zamanda sərkində Əbu Dəhab Əli bəyə qarşı dönük çıxmışdı və Əbu Dəhab 1772-ci ildə Əli bəyi hakimiyyətdən devirdi və onu Misirdən qaçmağa məcbur etdi. Öz hakimiyyətini bərpa etmək təşəbbüsü edən Əli bəy 1773-cü ildə öldürüldü. Üsyanın zəif və müvəffəqiyyətsiz olmasının səbəbi bunda idi ki, Əli bəy yalnız məmlüklərə arxalanırdı. Misirin yerli əhalisi isə hadisələrdə iştirak etmirdi, bunları yalnız kənardan müşahidə edirdilər.

Əbu Dəhab 1775-ci ilin yayına qədər hökmranlıq etdi. O, sultanın ali hakimiyyətini qəbul edib Türkiyəyə yenidən bac-xərac verməyə başladı və daxili məsələlərdə Misirin müstəqilliyini saxladı. Əbu Dəhab vəfat etdikdən sonra məmlük bəyləri içərisində Murad və İbrahim, xüsusilə nüfuzlu idi.

Türkiyə 1786-1787-ci illərdə Misirdə özünün bilavasitə haki-miyyəti bərpa etmək təşəbbüsü göstərdi. Türkiyənin bu səyləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. 1791-ci ildə Murad və İbrahim hakimiyyətə qayıtdılar. Onlar artıq öz aralarında mü-barizə aparmayaraq bütün səylərini yerli əhalini soyub qarət etməyə istiqamətləndirmişdilər. Amma ölkədə xarici istila daima güclənməkdə idi və müstəmləkə rejimi bərpa olduqdan sonra xalqın vəziyyəti daha da pisləşdi.

1798-ci ildən etibarən Fransa Misiri işğal etməyə başla-dı. Amma 1801-ci ildə vəziyyət dəyişdi və Osmanlı hökmran-lığı Misirdə yenidən bərpa olundu.

XVIII əsrin axırlarında Misir hələ də iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Suvarma sistemi son də-rəcə tənəzzül etmişdi.

1798-1801-ci illərdə Misirə qarşı Fransız ekspedisiyası

XVIII əsrin axırları və XIX əsrin əvvəllərində Misir Avropanın qabaqcıl kapitalist dövlətləri olan Fransa ilə İngiltərə arasında müstəmləkəçilik uğrunda mübarizə regionuna çevrildi.

1798-ci il iyunun 30-da Napoleon başda olmaqla 35 minlik fransız ordusu İsgəndəriyyənin yaxınlığına quruya çı-xarıldı. İyulun 21-də ehramlar yaxınlığındakı vuruşmada fransızlar Muradın və İbrahimin məmlüklərini darmadağın et-dilər, sonra isə fransızlar Qahirəni tutdular. Lakin ingilis ad-miralı Nelson avqustun 1-də Əbukir yaxınlığında fransız do-nanmasını məhv etdi və fransızların Misirdəki ordusu arxa cəbhədən təcrid edilmiş oldu. Türkiyə sultanı III Səlim Fran-sanın Misirə soxulmasına cavab olaraq sentyabrın 2-də Fran-saya müharibə elan etdi. Bu dövrdə yerli əhali də fransızlara qarşı üsyana qalxdı. Fransızlar yerli əhali ilə də mübarizə aparmalı oldular və bir sıra dəyişikliklər etdilər. Misir xalqı xarici işğalçılara qarşı mübarizəyə başladı. 1798-ci il oktyabrın 21-də Qahirədə fransızlara qarşı böyük üsyan baş verdi. Üsyanın mərkəzi Əl-Əzhar müsəlman universiteti idi. Napoleon çətinliklə üsyanı yatırdı. Fransızlar Misirdə başlan-mış antifransız hərəkətini yatırarkən 5 minədək admı öldürmüşdülər. Üsyan yatırıldıqdan sonra bədəvilər və fəllahlar işğalçılara qarşı geniş partizan müharibəsinə başladılar. Fran-sızlar qəddar tədbirlərlə əyalətlərdə müqaviməti boğurdular. Nil boyunca yuxarıya irəliləyən fransız qoşunları 1798-ci ilin dekabrında Misirin işğalını başa çatdırdılar.

1799-cu ilin əvvəllərində Napoleon Suriyaya yürüşə baş-ladı. Lakin Şimali Fələstində Əkkə şəhəri yaxınlığında fran-sızların hücumunun qarşısı alındı. Onlar Əkkə şəhərini ala bilməyib, Misirə qayıtmağa məcbur oldular. 1799-cu ilin av-qustunda Napoleon ordusunu Misirdə qoyub komandanlığı general Kleberə tapşırırdı və gizli surətdə Fransaya qayıtdı.

Misirdə müharibənin perspektivsiz olduğunu gören, həmçinin Türkiyədə Fransanın nüfuzunu bərpa etmək istəyən Kleber türklər və ingilislərlə danışıq aparmağa başladı. 1800-cü il yanvarın 24-də imzalanan sazişə əsasən fransız qoşunla-rı Misirdən çıxarılmalı, ingilis gəmiləri isə onları Fransaya daşımalı idi. Fransız ordusu bu məqsədlə Qahirə ətrafında toplandı. Türkiyənin baş vəziri də Misir paytaxtına daxil ol-maq üçün Qahirəyə yaxınlaşdı. Lakin Kleber xəbər tutdu ki, ingilis admiralı sazişi təsdiq etmir, fransız əsgərlərini isə hər-bi əsir elan etmək istəyir. Buna görə də Kleber sazişi ləğv et-di və türklərə qarşı çıxdı. 1800-cü il martın 20-də Heliopolis yanında vuruşma oldu. Kleber tam qələbə çaldı. Lakin

bu zaman Qahirədə yeni üsyan başlandı. Yalnız aprelin 25-də Kle-ber Qahirədəki üsyanı yatıra bildi.

1798-1801-ci il hadisələri Misirdə milli oyanışa səbəb oldu və qapalıq vəziyyətindən, beynəlxalq həyatdan təcrid olmaq vəziyyətindən xilas oldu

Məhəmmədəlinin hakimiyyətə keçməsi

Fransızlar Misiri tərk etdikdən sonra Misirdə 4 il ərzində hakimiyyət uğrunda şiddətli mübarizə davam etdi. Türkiyə ilə münaqişəyə yol verməmək üçün İngiltərə 1803-cü ildə öz ordusunu Misirdən çıxarmalı oldu. Bundan sonra ingilislər Misirdə məmlüklərin silahlı və nüfuzlu qüvvələrinə arxalana-raq Misirdə bəzi tədbirlər həyata keçirdi. Eyni zamanda Türkiyə sultanının Misrə göndərdiyi yeni paşası məmlüklərə qarşı mübarizəyə başladı. Belə bir şəraitdə 4 minlik alban nişançı korpusunun komandanı, türkləşmiş alban Məhəmmədəli Misirdə canfəşanlıq edərək türklərin rəğbətini və inamını qazandı.

O, türk hökumət orqanları ilə məmlüklər arasındakı düşmənçilikdən məharətlə istifadə etdi. Ömər Məkrəm başda olmaqla Qahirə şeyxləri 1805-ci il mayın 14-də Məhəmməd-əlini paşa elan etdilər. Türkiyə sultanı Qahirə şeyxlərinin qə-rarını təsdiq etməyə məcbur oldu. Məhəmmədəli 44 il, 1805-ci ildən 1849-cu ilədək hakimiyyət başında qaldı. Bundan başqa, yeni hökmdar etnik cəhətdən də misirlilərə yabançı idi. Onun özü alban mənşəli, ana dili türk dili idi və o özünü türk hesab edirdi. Məhəmmədəli belə hesab edirdi ki, ərəbləri daima asılı vəziyyətdə saxlamaq la-zımdır. Amma obyektivlik naminə deyilsə onun siyasəti ərəb Misirinin yüksəlişinə səbəb oldu, lakin o özü heç də ərəblərin istiqlalıyyəti tərəfdarı deyildi. Məhəmmədəlinin əhatə dairəsi albanlar, türklər, çərkəzlər, kürdlər və lazlardan ibarət idi. Ölkədə rəsmi dövlət dili türk dili idi.

Məhəmmədəlinin xarici siyasəti

Misirin daxili iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı xarici siyasət sahəsində Məhəmmədəli üçün xeyli imkanlar yaratdı. O, yeni ərəzilər işğal etməyə çalışır və bu məqsədlə də fasilə-siz istilacı müharibələr aparırdı. Bu müharibələr Misirin mə-nafeyinə uyğun deyildi. Qədim dövlətçilik tarixindən artıq bəllidir ki, daxildə stabillik olmasa, xalq hakimiyyətdən na-razi olsa daima hakimiyyət üçün təhlükə mövcud olacaqdır. Çünki xalqın hiddətindən və intiqam hissindən xilas olmadıq üçün daxili stabillik başlıca şərtlərdəndir. Hakimiyyət daxildə öz əhalisinə inam, etibar bəsləməsə gec-tez həmin dövlət xa-rici müdaxiləyə məruz qalır. Misirdə də Məhəmmədəli məm-lükləri, ölkənin ziyalı təbəqələrini təqib etdiyinə, zindanlara saldırdığına görə, ən başlıcası isə mənşəcə misirli olmadığına görə sosial dayağı az idi. Hərbi-siyasi hakimiyyətini, müha-fizəsini yalnız etnik qruplara etibar etmişdir ki, onlar da yerli xalqdan çox az idilər və istənilən vaxt ölkəni tərk edib ona münasib ölkədə məsgunlaşan bilərdilər. Misir qarşısında du-ran yeganə real vəzifə, despotik Osmanlı imperiyasının asılı-lığından qurtarmağa nail olmaq idi. Bu siyasət isə olduqca təhlükəli idi və buna Misir hazır deyildi. Amma sonralar istiqlalıyyət üçün məqam yetişdi və Məhəmmədəli Misiri Tür-kiyə imperiyasının tərkibindən qoparmağa müvəffəq oldu. Lakin hər halda tam istiqlalıyyət qazana bilmədi. O, diqqətini Misirdən xaricdəki yerləri işğal etməyə verib hərbi-iqtisadi qüvvələrini pərakəndə halına saldı.

Beləliklə, Məhəmmədli XIX əsrin əvvəllərində Os-manlıların təhriki ilə Sultan II Mahmud başda olmaqla, ərəb azadlıq hərəkatına ağır zərbələr vurdu. 1819-1823-cü illərdə Misir qoşunları Sudanın xeyli hissəsini fəth etdilər. Yenə də Sultan II Mahmudun tapşırığı ilə Məhəmmədli 1823-1827-ci illərdə üsyan etmiş yunanlara qarşı müharibə apardı. Bu müharibə Navarində Misir donanmasının məhv edilməsi və Misir qoşunlarının Yunanıstandan çıxarılması ilə başa çatdı.

Hərbi uğurlardan sonra Məhəmmədli xeyli arxayınlaşdı və 1831-ci ildə Məhəmmədli Türkiyə sultanı ilə açıq mübarizəyə başladı. İki il yarım vuruşmalardan sonra Məhəmmədli Suriya və Kilikiyanı aldı. Lakin ilhaq edilən əyalətlər Məhəmmədli üçün əbədi səadət deyil, üsyan və kütləvi itaətsizlik mənbəyi oldu. Suriya ərəbləri Məhəmmədlinin oğlu İbrahimi əvvəllər xilaskar kimi qarşılasa da, lakin bir az sonra qoyulan yeni vergilər, orduya səfərbərlik, icbari əmək mükəlləfiyyəti, əhalinin tərksilah edilməsi xalqı Misir hakimlərinədən çəkirdi. Suriyada Misir əleyhinə üsyanlar başlandı. İnqiltərə başda olmaqla Avropa dövlətlərinin yardım etdiyi Türkiyə ilə ikinci müharibə zamanı (1839-1840) suriyalıların güclü üsyanı İbrahimin ordusuna qəti zərbə vurdu və ona böyük tələfat verib Misirə geri çəkilməyə məcbur etdi. 1841-ci ildə Məhəmmədli Sudandan başqa, işğal etdiyi bütün yerlərdə hakimiyyətini bərpa etdi. Amma onun ordusu 18 min nəfərədək azaldıldı. Məhəmmədlinin hərbi məğlubiyyəti hərbi uğurlarından çox oldu. Məhəmmədlinin məğlubiyyətinin ən mühüm səbəblərindən biri başqa ölkələrin ərəbləri ilə kəskin ixtilaf, yerli xalqlara etinasız yanaşma, hədsiz varlanma, tamahkarlıq və yerli xalqa yuxarıdan aşağı baxmaq idi.

Bütün bunların obyektiv nəticəsi idi ki, Məhəmmədli-nin xarici siyasəti müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi və yalnız bircə müsbət nəticəsi oldu ki, 1841-ci ildə Türkiyə Məhəmmədlinin nəslə hakimiyyəti altında Misirin daxili muxtariyyətini tanıdı. Misir üzərində Türkiyənin hakimiyyəti qəti su-rətdə sarsıdı. Lakin Türkiyənin nəzarəti altından çıxan Misir Avropa dövlətlərinin asılılığına düşürdü.

Avropa kapitalının Misirə soxulması qüvvətləndi. Xarici kapitalın sürətlə Misirə soxulması nəticələrindən biri də Misir sə-nayesinin dağılması oldu. Misir yarımüstəmləkəyə, kapita-list dövlətlərin aqrar-xammal bazarına çevrilməsi ilə tərəqqi-nin son mərhələsi, yəni tənəzzül mərhələsinə daxil oldu.

Misir XIX əsrin 50-70-ci illərində

1849-cu ildə Məhəmmədəli vəfat etdi və onun vəfatından sonra onun nəvəsi hakimiyyətə gəldi və I Abbas paşa oldu. Onun hakimiyyəti dövründə islahatlardan əvvəlki qaydalara qayıtmaq təşəbbüsü edildi. Amma Abbas Məhəmmədəlinin siyasətinə zidd hərəkət edirdi. O, 1849-cu ilədək qalmış olan bütün fabrikləri və məktəbləri bağlatdı. I Abbas Məhəmmədəlinin dövründəki vergi və mükəlləfiyyətləri saxladı. Bu da ölkənin xalqın mənafeyi üçün və məhsuldar qüvvələrinin inkişaf etdirilməsinə deyil, öz sarayına və yaxın adamlarına əlverişli şərait yaratmaq üçün atılan addım idi. Səriştəsiz və meyxanapərəst yeni paşa, həmçinin Osmanlı imperiyasına sadıq olduğunu nümayiş etdirirdi. I Abbas 1851-ci ildə Qahi-rə-İsgəndəriyyə dəmir yolu çəkilməsini ingilislərə konsessiya-ya verdi. Bu Misirdə ilk xarici konsessiya idi. Lakin Məhəmmədəlinin ənənələri əsasında tərbiyələnmiş hakim sinfin əksə-riyyəti Abbasın siyasətinə rəğbət göstərmirdi. Onu xarici döv-lətlərə satqınlıqda və rüşvət verərək hakimiyyətini möhkəmləndirməkdə günahlandırır-dılar. Odur ki, 1854-cü ilin yayında I Abbas gecə vaxtı sarayda öldürüldü. Abbasdan sonra Misirin hakimləri Məhəmmədəlinin oğlu və nəvəsi Səid (1854-1863) və İsmayıl (1863-1879) oldular. Onların hakimiyyəti ölkənin iqtisadiyyatının xeyli yüksəliş dövrünə təsadüf edir

SURİYA və LİVAN

Hələ XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində bir çox xalqlar və dövlətlər imperiyaların istilasına məruz qalmışdı. İmperiyaların müstəmləkələr uğrunda qızğın rəqabət apardığı dövrdə 1516-cı ildə Suriya Osmanlı türkləri tərəfindən işğal edilmişdi. O zaman Suriya tərkibinə daxil olan Dağlıq Livan və Fələstin yerli feodal hakimlər köhnə qaydada olduğu üçün vəzifələrində qaldı və onlar türk sultanının vassalları oldu. Suriyanın qalan yerləri isə üç vilayətə bölünüb bilavasitə Osmanlı dövləti tərəfindən idarə edilirdi. Suriya ərəbləri türklərə qarşı dəfələrlə üsyan qaldırdı. XVIII əsrin ortalarında Şimali Fələstin və Cənubi Livan ərəbləri osmanlı işğalçılarına qarşı uzun sürən mübarizə apardılar. XVIII əsrin axırlarında başlanan bu üsyan nəhayət məğlub edildi. Bu mübarizəyə ərəblərin içərisindən çıxmış yerli xalqın nümayəndəsi Dahir Ömər başçılıq edirdi. Üsyana həmçinin ərəb feodalları qoşulsa da, əsas aparıcı qüvvə kəndlilər və bədəvilər idi. Türkiyə 1775-ci ildə Dahir Öməri çox çətinliklə məğlub etdi. Bundan sonra Cənubi Suriyada türk paşası Cəzzarın istibdadçı rejimi yarandı və tam 30 il sürdü. Bu dövr şiddətli feodal irticası dövrü başlandı. 1788-ci ildə Cəzzarın razılığı ilə yerli Şihabilər sülaləsinin nümayəndəsi II Bəşir Dağlıq Livanın əmiri oldu. 1799-cu ildə Cəzzar ingilis donanmasının yardımı ilə Napoleonun Fələstinə yürüşünü dəf etdi. 1804-cü ildə Cəzzar öləndən sonra onun terror və qarətə əsaslanan feodal dövləti parçalandı. 1804-1831-ci illərdə Dəməşq, Trablis və Əkkənin türk paşaları öz qoşunlarına arxalanaraq hökmranlıq etdilər. Livanda II Bəşir digər feodal tayfalarını məhv edərək, onların əmlakını əlinə keçirdi və öz hakimiyyətini möhkəmlətdi. II Bəşir 1825-ci ildə druz feodallarının hərbi koalisiyasını amansızcasına darmadağın etdi. Bundan başqa, həmin dövrdə Avropa kapitalistləri Suriyaya soxulur və burada kapitulyasiya rejimindən istifadə edərək onu öz malları üçün satış bazarına çevirməyə başlayırlar.

XIX əsrin birinci rübündə Misir hakimi Məhəmmədəli-nin oğlu yenidən işğalçılıq həvəsinə düşdü. O, düşünürdü ki, Suriyanın işğalı Misir üçün xeyli mənfəət gətirə bilər. Odur ki, 1831-ci ilin payızında Misir hökmdarı Məhəmmədəlinin

oğlu İbrahim Suriyaya soxuldu. O, 1832-ci ilin mayında Əkkəni aldı, iyunun 13-də isə Dəməşqə daxil oldu. Əhali osmanlı zülmünə qarşı mübarizədə İbrahimi öz xilaskarı hesab edib, onu sevinclə və rəğbətlə qarşıladı. 1832-ci ilin iyulunda Misir ordusu türklər üzərində iki dəfə parlaq qələbə çaldı və bütün Suriyanı işğal etdi. Nəticədə 1833-cü ilin mayında Türkiyə ölkənin idarə edilməsini rəsmən Məhəmmədəliyə həvalə etdi. İbrahim isə Suriyada Məhəmmədəlinin canişini oldu.

İbrahim Suriyada ən vacib sahə olan strateji sahədə inzibati sistemi yenidən qurdu, o möhkəm mərkəzləşdirmə siyasəti yeridərək mütləq hakimlik iddiasında idi. Amma İbrahimin ideyalarının əksinə olan hadisələr baş verdi. Suriya mahallara bölündü və bunlar İbrahimin təyin etdiyi qubernatorlar tərəfindən idarə edilirdi. Eyni zamanda misirlilər tərəfinə keçən II Bəşir Dağlıq Livanda öz hakimiyyətini mühafizə edib saxladı.

Misir canişini obyektiv olaraq mütərəqqi xarakter daşıyan bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Feodal hərəmərcliyi və iğtişaşlarına son qoyuldu. İbrahim türklərin hakimiyyəti dövründə xristianlar üçün qoyulmuş həqarətli məhdudiyyətləri ləğv etdi, ölkədə tolerantlığa şərait yaratdı və onların da qanunun himayəsi altında olmasını təmin etdi. O, ölkənin kənd təsərrüfatını yüksəltməyə çalışır, taxıl əkini sahələrini genişləndirirdi. İbrahim heyvandarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə Antakya yaxınlığında böyük bir nümunəvi maldarlıq ferması təşkil etdi. Bununla yanaşı o, özbaşına cərimə və vergi alınma-sına qarşı mübarizə aparırdı. Bundan başqa o, yoluxucu xəstəliklərə qarşı karantinlər düzəltdi, poçt-rabitə xidmətini qaydaya saldı. Bir çox ibtidai məktəblər, o cümlədən Dəməşqdə 600 şagird üçün, Hələbdə 400 şagird üçün məktəb və Antakyada üç orta məktəb açılmışdı. Canişin, xristian missionerlərinə də icazə verdi ki, məktəblər açsınlar. O, bu yolla xalq maarifi işini yaxşılaşdırmaq ümidində idi. Missionerlər isə Beyrutda qızlar üçün ilk məktəb açdılar və mətbəə təşkil etdilər.

Lakin bu səmərəli tədbirlərin ölkə həyatına dərin təsir göstərməsi üçün vaxt yox idi. Əhali Misir hakimiyyətinin mənfi cəhətlərini daha çox hiss etməkdə idi. Məhəmmədəli daim Türkiyə ilə yeni müharibə təhlükəsi şəraitində idi və buna görə

İbrahim öz silahlı qüvvələrini artırmalı və istehkamlar tikdirməli olurdu. Əlbəttə, bu cür hərbi işlərə çoxlu vəsait xərclənirdi. Əlavə vəsaitlər əldə etmək üçün o, yeni can vergisi qoydu, vergi yığılması işində ellik zəmanət qaydası tətbiq etdi. İnhisarlar sistemi Suriyaya da yayıldı. İpək və pambıq üçün qoyulmuş inhisar əməli surətdə həyata keçirilirdi. Əhalini yol və istehkam tikintisinə cəlb edirdilər və bu işlər mövsümi və icbari idi. Bununla yanaşı, İbrahim ordunun sıralarını artırmaq üçün hərbi xidmətə çağırışa başladı. Bütün əhalinin tərksilah edilməsi haqqında İbrahimin əmri də çox narazılıqla qarşılanırdı.

1834-cü ildə Nəbulusda bunun ardınca nüsəyriyə üsyanı baş verdi. Bu üsyanlar qəddarlıqla yatırıldı və 180 kənd yandırıldı. 1837-ci ilin axırlarında druzlar ayağa qalxdı. Onlar Hauran vilayətində hakimiyyətə qarşı bir ildən artıq mübarizə apardılar. Onlara qarşı vuruşmalarda İbrahim 15 min əsgər itirdi ki, bu da Türkiyə ilə bütün müharibə dövründəki tələfat-dan çox idi. Buna baxmayaraq, İbrahim tam qələbə əldə edə bilmədi, druzların öz qanun-qaydaları əsasında yaşamaq hüquqlarını tanımağa, onları hərbi qulluğa çağırışdan azad etməyə məcbur oldu. Başqa yollarla da müqavimət göstərilirdi. Uzun müddət xalq İbrahimin qəddar rejiminə qarşı çıxdı və altı il ərzində İbrahim orduya 35 mindən artıq adam səfərbərliyə ala bilmədi. Halbuki, 100 minə qədər adam Türkiyəyə və bədəvilərin yanına qaçmış, dağlarda gizlənmişdi. Suriyanın işğalı Məhəmmədəliyə baha başa gəldi. Suriyanın gəlirlərinin olduqca artırılmasına və 70 milyon piastra çatdırılmasına baxmayaraq, hər halda bu gəlirlər azlıq edirdi və Misir xəzinəsi hər il İbrahimə 30-40 milyon piastra əlavə vəsait verməli olurdu.

1833-1840-cı illərdə Məhəmmədəli ilə Türkiyə arasında müharibə getdiyi zaman Suriyada həlledici hərbi əməliyyatlar genişləndi. 1839-cu il iyunun 26-da İbrahim Nəzib yaxınlığında türk qoşunlarını məğlub etdi. Belə bir şəraitdə ingilislər türklərin köməyinə gəldi. 1840-cı ilin payızında ingilis donanması Suriya sahillərinə yan alaraq oranı atəşə tutdular və Beyruta, Trablisə, Əkkəyə, Səydəyə ingilis desantları çıxarıldı. Suriyalılar dərhal ümumxalq üsyanına başladı. Onların zərbələri altında İbrahimin 70 minlik ordusu tamamilə dağı

dıldı. 1840-cı ilin axırlarında misirlilər 40 mindən artıq adam tələfat verərək Suriyanı tərk etməli oldu, əvəzində isə Suriyanı türk qoşunları işğal etdi.

Bununla da Suriya geriyyə, türk əsarəti və feodal hərc-mərcliyi dövründəki vəziyyətə qaytarılmış oldu. Bununla yanaşı, Suriyanın daxili işlərinə İngiltərə və Fransa qarışması yenidən açıq xarakter aldı. İngiltərə druz feodallarından, Fransa isə maronitlərdən istifadə edirdi.

Buna cavab olaraq satqıncılıqda ittiham edilən II Bəşir Türkiyə tərəfindən hakimiyyətdən kənar edildi və druz feodalları 20-ci illərin ortalarında əmirin zorla almış olduğu öz yerlərini geri qaytarmaq uğrunda mübarizəyə başladılar. Livanda şiddətli feodal müharibəsi başladı. Türkiyə bundan istifadə edərək 1841-ci ilin axırlarında Şəhəbilər sülaləsini qəti surətdə məğlub etdi və özünün despotik idarə rejimini Livana da yaymağa və tətbiq etməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin İngiltərə və Fransaın təzyiqi altında Türkiyə hökuməti 1843-cü ildə Livanı qubernator başda olmaqla Şimali və druz qubernatoru başda olmaqla Cənubi Livana böldü. Druz feodalları öz malikanələrinə yiyələndilər. Buna cavab olaraq Cənubi Livan maronitləri onlara qarşı üsyan etdi. Bu üsyan əvvəlcədən qəsdən hazırlanmışdı və üsyançıların şüurunun zəif olması nəticəsində maronitlərin bu çıxışı maronitlərlə druzlar arasında qırğına çevrildi. Təhlükəli antifeodal hərəkətini və milli qırğını yatırmaqda Türkiyə druz feodallarına kömək etdi. Hərəkət silah gücünə yatırıldı.

1858-ci ildə Şimali Livanda yeni, daha böyük antifeodal üsyan başladı. Burada maronit kəndlilər maronit feodallarına qarşı çıxış etdilər. Üsyanın rəhbəri istedadlı təşkilatçı, dəmirçi işləyən Tənyus Şahin idi. O, dərhal silahlı dəstələr yaratdı və onun yaratdığı silahlı dəstələr türk qoşunlarının hücumlarını dəf etdilər. Azad edilmiş vilayətdə 1859-cu ildə Şahin başda olmaqla kəndli respublikası yaradıldı və Türkiyə bunu tanımağa məcbur oldu. Üsyanın müvəffəqiyyətləri bütün feodal sinfində, habelə xarici müstəmləkəçilərdə çox böyük təşvişə səbəb oldu.

Üsyançılara qarşı mübarizə üçün sınaqdan çıxmış təxribat hazırlandı, bu təxribat dini nifaq salmaq metodu idi.

1860-cı ildə Livanda iri müsəlman feodallarının qızıışdırdığı yeni maronit druz qırğını başlandı. Qırğının təşkilində Suriyanın işlərinə müdaxilə etmək üçün bəhanə axtaran fransız imperatoru III Napoleonun və Türkiyə hökumət orqanlarının da əli var idi. Öz həmdinlərinin yardımına gələn Şahin druzlar tərəfindən məğlub edildi və ağır tələfat verdi. Yayadək qırğın Suriyanın başqa rayonlarını da bürüdü. Türkiyə məmurlarının xəbərdarlığı və hətta iştirakı ilə 1860-cı il iyulun 9-da Dəməşqdə xristianların qırğını baş verdi və 5 min adam məhv edildi. Bu hadisələr hər yerdə coşqun qəzəb oyatdı. Nəhayət, ölkədə baş alıb gedən qırğınların dayandırılması məqsədilə İstanbul hökuməti işə qarışmaq qərarına gəldi. Bu problemlə əlaqədar hökumət təsirli tədbirlər gərdü, hətta silaha əl atmalı oldu və ələ keçən müqəssirləri və hətta mü-qəssir olmayanları da edam edərək qırğını dayandırdı. Lakin III Napoleonun da Suriyaya maraqları hələ də qalmaqda idi. O, 1860-cı ilin sentyabrında fransız qoşunlarını Livana yeritdi. Maronit feodalları fransızlardan hərtərəfli yardım aldı və 1861-ci ildə Şahini qəti surətdə məğlub edərək onun hərəkətini məğlubiyətə uğratdılar.

Fransa Livanda möhkəmlənə bilmədi. İngiltərənin təzyiqi altında 1861-ci ilin iyununda Fransa öz qoşunlarını Livandan çıxardı. Türkiyə Livana muxtariyyət vəd etməyə məcbur oldu. 1864-cü ildə elan edilən Üzvi nizamnaməyə əsasən Dağlıq Livanda muxtar sancaq yaradıldı. Bu kiçik mahal (Beyrut buraya daxil deyildi) Türkiyənin təyin və Avropa dövlətlərinin təsdiq etdiyi xristian qubernator tərəfindən idarə olunurdu. Vergilərin yığılması və nizam-intizamın gözlənilməsi onun ixtiyarında idi. Yerli əhalidən toplanan jandarm dəstəsi onun sərəncamında idi. Qubernator nəzdində seçkili inzibati şura yaradılmışdı. Amma Livanda ciddi bir dəyişiklik baş vermədi, əksinə bununla xaricilərin Livana müdaxiləsinə əlverişli şərait yaradırdı. Eyni zamanda bu Nizamnamə Livana nüfuz etmək üçün müstəmləkəçilərə əlavə imkanlar verdi. Lakin Nizamnamə eyni zamanda livanlılar üçün müəyyən dəyişikliklərə səbə oldu və türklərin hakimiyyətini xeyli zəif-

lətdi. Antifeodal mübarizə də öz nəticələrini verdi. Sınıf mübarizənin son həddə çatması nəticəsində nizamnaməyə əsasən feodal imtiyazları və kəndlilərin təhkimli vəziyyəti ləğv edildi. Həmçinin Nizamnamə verilməsinə baxmayaraq xalq hərəkatı dayanmadı. Türkiyə xidmətində olan erməni Davud paşa ilk qubernator təyin edildi. Lakin xalq kütlələri yerli qubernator təyin olunmasını tələb edir və əcnəbiyə vergi verməkdən boyun qaçırırdılar. Maronit zadəganlarının bir hissəsinin də qoşulduğu üsyan baş versə də, lakin Davud bu üsyanı yatırdı. Ölkədə sərəncamlar, əmr və qərarlar verməklə mövcud vəziyyəti düzəltmək mümkün deyildi. Odur ki, ölkədə hələlilik sabillik əldə edilməsi mümkün deyildi.

Ölkədəki gərginliyə baxmayaraq 60-70-ci illərdə Suriyanın iqtisadi həyatında bir qədər yüksəliş oldu. O zaman Suriyada 1,5 milyon əhali yaşayırdı. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı çoxalır, xarici ticarət artır, əlaqələr genişlənməkdə idi.

Ölkədə ictimai-siyasi gərginliklərə baxmayaraq Osmanlı hökuməti erməni qubernatorun vasitəçiliyi ilə bir sıra dəyişikliklərə nail oldu. Ölkədə mədəni dirçəliş prosesi başlandı. Ölkənin mədəni tərəqqisində məşhur maarifçilər Yazıcı və Bustani mühüm rol oynadılar. Nəşif Yazıcının oğlu şair İbrahim Yazıcı öz şeirlərində ərəbləri hər cür əsarətdən xilas olunmağa çağırırdı. O, 70-ci illərin axırlarında yaranan gizli cəmiyyətin rəhbərlərindən biri olmuşdu. Cəmiyyət Beyrutda, Dəməşqdə, Trablisdə və Səydədə eyni vaxtda gizli vərəqələr yayılmasını təşkil etdirdi. Bu vərəqlər Türkiyə əsarətinə qarşı əzilən xalqı üsyana çağırırdı. Vərəqələrdə Suriyaya istiqlaliyyət verilməsi, maarif işlərinin genişləndirilməsi, senzuranın və azad fikri məhdudlaşdıran buxovların ləğv edilməsi tələbləri irəli sürülürdü. Bu vərəqlər ölkədə milli şüur oyatdı, xalqın yaddaşında dərin izlər buraxdı. Lakin ölkədə kütləvi hərəkat üçün şərait hələlilik tam formalaşmamışdı. Osmanlı imperiyasında şiddətli irtica Suriyanın tezliklə azad olacağı ümidindən məhrum edirdi. 1883-cü ildə 100-ə yaxın cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırdı. Osmanlı imperiyasının müs-təmləkəçilik siyasəti daha da gücləndirildi.

İRAQ

Osmanlı imperatorluğu XVI əsrin birinci yarısında Misi-ri və digər ölkələri işğal edəndən sonra digər Ərəb ölkələrinin də işğalını planlaşdırdılar. Nəhayət, XVI əsrin ortalarında Os-manlı imperatorluğu İraqın işğalını reallaşdırdılar. 1534-1538-ci illərdə İraq türklər tərəfindən işğal edildi və sonra da təxminən 300 il ərzində Türkiyə ilə İran arasında nifaq və münaqişə mənbəyinə çevrildi. XVIII əsrin əvvəllərində Tür-kiyə zəiflədiyi bir şəraitdə ucqar İraqda osmanlı canişinlərinin hakimiyyəti möhkəmləndi. Bağdad paşası Həsən 1702-1723-cü illərdə 40 minlik bir ordu yaratmışdı. Bu ordunun yarıdan çoxu yerli ərəblərdən ibarət idi. Həsən bir də gürcü kölələrdən ibarət "küləmə" qvardiyası da yaratmışdı.

XVIII əsrin ortalarından etibarən siyasi vəziyyət dəyiş-məyə başladı və küləmənlər əslində ölkənin imtiyazlı tayfa-larına çevrildilər. 1780-1802-ci illərdə İraqda həttə mənşəcə gürcü Böyük Süleyman hökmranlıq edirdi. O, ingilis Ost-Hind kompaniyasının yardımı ilə hakimiyyət başına gəlmişdi. Süleyman mütərəqqi idarəçilik formalarına görə qüdrətli ha-kim oldu. XIX əsrin əvvəllərində küləmə-hakimlər 1801-ci ildə Kərbəlanı tutan və 1808-ci ildə isə Bağdadı tutmağa ça-lışan vahabilərə qarşı mübarizə aparmalı oldular. Vahabilər geri çəkildikdən sonra Türkiyə sultanı II Mahmud əslində İra-qın əldə etmiş olduğu muxtariyyətinə son qoymağa çalışırdı. 1817-ci ildə şiddətli mübarizə şəraitində Böyük Süleymanın yeznəsi gürcü Davud hakimiyyətə keçdi. O, 1817-ci ildən 1831-ci ilə qədər Bağdadın paşası oldu.

Davudun hakimiyyəti bəzi cəhətdən Misirdə Məhəmmə-dəlinin fəaliyyətinə oxşayırdı. O, küləmənlərin özbaşınalığına son qoydu. Öz nizami ordusunu Avropa qaydasında yenidən qurmaq üçün Davud ingilis təlimatçılarını dəvət etdi. Sipahilər nümunəsində təlim alan və hərbi libas geyinən bir neçə min nəfərlik piyada hissə və güclü topçu dəstəsi yaradıldı. Bundan başqa, Davudun 25 min nəfərlik köhnə tipli piyada və süvari dəstələri, həmçinin müttəfiq ərəb qəbilələrindən təşkil olunan dəstələri var idi.

Davud öz əyalətinin gəlirlərini artırmağa çalışırdı. İra-qın əsas kənd təsərrüfatı məhsulu olan taxıl və xurma ticarəti

inhisara alınmış, İraqın öz xüsusi çay və dəniz donanması ya-radılmışdı. Misirdə olduğu kimi, İraqda da Davud pambıq və şəkərqamışı yetişdirmək istəyirdi, lakin bundan bir nəticə çıx-madı. Sonra, Kərbəla və Nəcəfə gedən şiə zəvvarlar üzərinə vergi qoyuldu. Bu siyasətin özü də dini və siyasi xarakter daşdığına görə gələcəkdə Davud idarəçilik sisteminə qarşı yeni problemlər yarada bilərdi və bu problem gözlənilirdi.

İqtisadi və hərbi cəhətdən qüvvətlənən Davud Türkiyə-dən tədricən ayrılmağa çalışırdı. II Mahmud Ədirnə sülhünə görə təzminat vermək üçün İraqdan vəsait istədikdə Davud rədd cavabı verdi və 1830-cu ildə açıqdan-açığa Türkiyə ilə əlaqəsini kəsdi. Sultan buna cavab olaraq Əli Rzanın koman-danlığı altında İraqa ordu göndərdi. Lakin Əli Rza Mosulu tutduqdan sonra daha irəliləməyə cürət etmədi. Davud öz yaxşı hazırlıqlı qoşunları ilə birlikdə onu cəsərlə Bağdadda gözləyirdi. Lakin 1831-ci ilin martında İraqda dəhşətli taun xəstəliyi baş verdi və bu xəstəlik Davudun ordusunu tələf et-di. Davudun özü isə türklər tərəfindən əsir edildi. Bütün külə-mənlərdən yalnız dörd nəfər, Teylorun təlim vermiş olduğu əsgərlərdən isə bir nəfər sağ qaldı. Taun xəstəliyi yalnız Əli Rzanın qoşunlarının dayandığı dağlıq və şimal rayonlarına sirayət etməmişdi. Taun xəstəliyi təhlükəsi sovuşduqdan son-ra, türk sərkərdəsi asanlıqla Bağdadı işğal etdi. Davud isə 1850-ci ildə Türkiyədə əsirlikdə vəfat etdi. Onun hakimiyyə-tinin süqutundan sonra İraqın nisbi müstəqillik dövrü (1702-1831) başa çatdı.

Viranedicilər yürüşlər nəticəsində ölkə xarabazarlığa çev-rilib dağılmışdı. Bağdadda 150 min əhalidən yalnız 20 min, Bəsrə də isə 80 min əhalidən 5 min adam sağ qalmışdı. Tarla-lar səhraya çevrilmişdi, bellənib becərilməyən xurma bağları məhv olurdu, iqtisadiyyatda köçəri və yarımköçəri qəbilələrin ibtidai təsərrüfatının nisbəti artmışdı. İraq o dərəcədə zəiflə-mişdi ki, bir il sonra, yəni 1832-ci ildə Türkiyənin məğlubiy-yətlərindən bəhrələnmə bilmədi, yəni iqtisadi, hərbi qüdrətini bir yerə cəmləşdirmək imkanından uzaq idi.

Ölkənin müdafiə qüdrətinin bərpası zərurəti meydana çıxdığına görə 1848-ci ildə Bağdadda VI ordu korpusunun qərargahı yaradıldı. İraqlıların bir hissəsi türk ordusunda

xidmətə həvəs göstərirdi və onlar ixtisaslı zabitlər olurdular. Lakin bir müddətdən sonra ərəb mənşəli zabitlərə münasibət dəyişdi. Sonralar türk ordusundakı ərəb zabitlərinin əksəriyyəti İraqdan çıxaraq məcburi mühacirət etməli oldular.

XIX əsrin 60-cı illərində İngiltərənin Şərqi siyasəti daha da fəallaşdı. Artıq 60-cı illərdə ingilis kapitalı İraqda öz mövqeyini möhkəmləndirdi və ingilis kompaniyası Dəclə çayında Bəsrə ilə Bağdad arasında gəmi nəqliyyatını təşkil etdi. Bəs-rədən Hindistana müntəzəm surətdə gəmilər gedib-gəlirdi. İngilislər Ost-Hind teleqraf xəttini İraqdan keçirdilər ki, ope-rativ idarəçilik sistemi yaransın.

1869-1872-ci illərdə İraqın canişini olmuş, Türkiyənin görkəmli dövlət xadimi Midhət paşanın fəaliyyəti və islahatları İraq tarixində görkəmli rol oynadı. Belə ki, ilk əvvəl Midhət paşa inzibati idarələri yeniləşdirdi. O, iraqlıları idarə işlərinə cəlb etmək istəyirdi. Əsas şəhərlərdə şəhər şuraları yaradıldı. Bundan başqa Midhət paşa Türkiyə hüquq islahatını İraqda da həyata keçirərək Avropa nümunəsində yeni məhkəmələr təşkil etdi.

Midhət paşa Bağdadda yun və çit fabrikləri, gön zavodu açdı. VI hərbi korpus İraqın özündə hazırlanan geyimlə təchiz edilməyə başlandı. Bağdadın yaxınlığında ilk buxar dəyirmanını işləməyə başladı, silah-sursat zavodu tikildi. Midhət paşa Süveyş kanalı vasitəsilə Bəsrə, İstanbul və London arasında müntəzəm gəmi nəqliyyatı təşkil etdi və bu məqsədlə Avropadan gəmilər satın aldı. Ticarəti genişləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi ki, iraqlılar üçün yeni iş yerlərinin açılması, xalqın həyat şəraitinin yaxşılaşması nəticəsində xalqın hakimiyyətə münasibətini dəyişdirdi, hakimiyyətə qarşı yerli xalqda əvvəllər mövcud olan antoqonist münasibətin dəyişməsinə şərait yaradıldı.

Midhət paşa daxili büdcəni zənginləşdirmək məqsədilə başqa hakimlərdən fərqli olaraq vergiləri, cərimələri artırma-dı, əksinə xeyli güzəştlər etdi. O, boş qalan, əkilib-biçilməyən torpaqlar haqqında sərəncam verdi. Yeni vəsait əldə etmək və əyalətin büdcəsini artırmaq məqsədilə Midhət paşa boş qalan dövlət torpaqlarını açıq şəkildə hərraca çıxardı. Xurma məhsulunun onda bir hissəsinin alınması daimi pul vergisi ilə

əvəz edildi. Kənd təsərrüfat kreditini inkişaf etdirmək üçün Midhət paşa xüsusi xəzinələr təşkil etdi.

İraqda Avropa nümunəsində ilk mülki və hərbi məktəblər açıldı, çoxlu sənət məktəbləri yaradıldı. Bağdadda ilk qəzet çıxmağa başladı ki, bu da milli mədəniyyətə, milli şüurun formalaşmasına müsbət təsir göstərdi.

Böyük şəhərlərdə hərbi xəstəxanalar, Bağdadda isə həm də mülki vətəndaşlar üçün böyük bir xəstəxana yaradıldı və su kəməri çəkilməsinə başlandı. Bu haqda mətbuatda fasilələrlə məqalələr dərc edilirdi. Odur ki, İraqa su çəkilişi ilə əlaqədar mətbuat yazırdı ki, "Əsrlər boyu su problemi ilə yaşayan İraq xalqı Midhət paşanın xeyirxahlığı nəticəsində ob-razlı şəkildə desək, cənnətə qovuşdu".

Midhət paşanın fəaliyyəti İraqda bəzi orta əsr qalıqlarının aradan qaldırılmasına və ötüb keçməsinə kömək etdi. Lakin bununla bərabər hakim türk millətçisi olan Midhət paşa Türkiyə imperiyasının əsarətdə saxladığı xalqların milli hüquqlarını tanımaq səviyyəsinə yüksəlməyə qadir deyildi. Cənaşinin əsas cəza zərbəsi əvvəllər vergidən və hərbi xidmətə çağırışdan azad olan qəbilələrin üzərinə düşdü. Cənaşin hərbi mükəlləfiyyət məsələsinə çox ciddi münasibətdə olduğuna görə onların üzərinə çoxlu vergi qoydu, fəllahlar kimi bədəvi-ləri də türk ordusunda hərbi mükəlləfiyyət daşımağa məcbur etdi və qəbilələri tərksilah olundu. Midhət paşa bəzi despotik qaydaları tətbiq etməklə özünü nüfuzdan saldı. Bütün bunlara cavab olaraq öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan ərəb qəbilələrinin üsyanları baş verirdi. Midhət paşa tabe olma-yanları güllələyir və sürgün edirdi. O, hətta üsyançı Şəmmar qəbilələrini darmadağın edərək onların şeyxini də edam etdir-di. Bu hadisələrdən sonra İraq ərəbləri Midhət paşaya düşmənçəsinə yanaşırdılar. Bu səbəbdən İraqda Osmanlı despotik idarəçilik sistemində qarşı ümumi narazılıq güclənməkdə və yeni mərhələyə daxil olmaqda idi. Bununla yanaşı, Midhət paşa bəlkə də dərk etmirdi ki, idarəçilik sisteminin ən mütərəqqi yolu ədalətli idarəçiliklə xalqın rəğbətini qazanmaqda. Despotik üsul isə ölkəni tənəzzülə sürüklənməsidir.

SUDAN

Sudan sözünün ərəbcə mənası qaralar, zəncilər ölkəsi deməkdir. Afrikanın şimal-şərqində yerləşən bu dövlət Qırmızı dəniz sahilindədir və Misir, Liviya, Çad, Mərkəzi Afrika res-publikası, Zair, Uqanda, Keniya və Efiopiya ilə həmsərhəddir. Tarixi məlumatlara görə Sudan ərazisində məsgunlaşma daş dövrünə təsadüf edir. Bu ərazidə Xartum mədəniyyətinin əlamətləri mövcuddur.

Sudan ərazisinin xeyli hissəsi qədimdə Kuş ölkəsi e.ə. X əsrdən Nubiya, qədim misirlilərə qohum sami-hami və kuşit tayfaları ilə ittifaq yaratmışdılar. E.ə VIII əsrdə isə bu ərazidə Hapata dövləti yarandı. Amma IV əsrin əvvəllərində Sudana Aksum padşahlığı işğal etdi və VII əsrdən etibarən xristianlıq geniş yayılmağa başladı. Digər ölkələr kimi VII əsrdən etibarən ərəb işğallarının başlanması nəticəsində Sudan da ərəb işğalına məruz qaldı. Bu ölkəyə əvvəlcədən gələn ərəb mühacirləri Sudanda yerli camaatın adət-ənənələrini, psixologiya-sını öyrəndikdən sonra ərəb missionerləri islam dinini yaymağa başladılar. Ərəblərin Sudanda apardığı təbliğat öz bəhrəsini verdi. VII əsrdən XIV əsrə qədər gedən proseslər nəticəsində ərəblər Sudan xalqının nəinki dini-ideoloji dünyə görüşünü, eyni zamanda ictimai-siyasi mövqeyini, həyat tərzini də dəyişdirə bildilər. XIV əsrdən başlayaraq Sudanda inzibati idarəçilik sistemi dəyişdirildi və sultanlıqlar yaradıldı. Bu proses XVI əsrdə başa çatdırıldı. Belə sultanlıqların yaradılması əslində ölkədə mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Bununla yanaşı Sudana qarşı daima işğalçılıq siyasəti yeridən qonşu dövlətlər Sudanın təsir dairəsinə salınmasında maraqlı idilər. Bu qonşu dövlətlərdən Sudana qarşı istilaçılıqda ən çox iddialı olan Misir idi. Eyni zamanda Sudanın şimalında və şərqində gedən daxili siyasi proseslər Sudanın işğalına zəmin hazırlayırdı. Nil çayının qolları hövzəsində yerləşən Sudan coğrafi şəraitinə və torpaqlarının münbitliyinə görə digər regionlardan fərqlənirdi. Qırmızı dənizdən Qvineya körfəzinə qədər ərazini Sudan (Qaralar ölkəsi) adlandıran ərəblər uzun müddət bu ölkəyə sistemli şəkildə mühacirət edərək öz təsir dairəsinə sala bilmişdilər. XIII əsrdən Sudanın istila edilməsi özünün son həddinə çatdı və bu ölkənin istilasında yenə də misirlilər daha çox fəallıq göstərdilər.

Ərəb mənbələrində hələ qədim dövrlərdən etibarən qeyd olunurdu ki, Misirdən cənubda, Qırmızı dənizdən Qvineya körfəzinə qədər olan geniş əraziyə "Sudan" ("Qaralar ölkəsi") deyirdilər. İndiki Sudan dövləti həmin ərazinin şərq hissəsinə-də, əsasən Nil və onun qolları hövzəsində yerləşir.

1275-ci ildə Misir məmlüklərinin istilaçı yürüşləri Şimali Sudana ərəb təsiri üçün şərait yaratdı. XV əsrdə Sudanda Dərfur və Sənnar sultanlıqları meydana çıxdı. XIX əsrin əvvəllərində Dərfur Ağ Nilin qərbində, Sənnar isə Ağ Nil ilə Mavi Nil arasındakı ərazidə yerləşirdi.

1819-1823-cü illərdə Şimali Sudan Misir hökmdarı Məhəmmədəlinin qoşunları tərəfindən işğal olundu və Donqola, Sənnar, Kordofan vilayətləri də Məhəmmədəliyə tabe edildi. 1822-ci ildə Xartumun əsası qoyuldu və bu şəhər Sudanın paytaxtı elan edildi. İşğalçılar tədricən Qırmızı dəniz və Həbəşistan hüduclarına çatdılar və yeni qaydalar tətbiq edildi.

Türk-Misir məmurları Sudana daxil olduqdan sonra əhalini amansızcasına istismar etməyə başladılar. Oturaq qəbilələrə, xüsusilə şiddətli zülm edilirdi.

Bunlar üzərinə çoxlu vergilər qoyuldu. Bu vergilərin yığılması kəndlərə hərbi yürüş xarakteri daşıyır, hər cür fırıldaq, zorakılıq və özbaşınalıqla həyata keçirilirdi. Nəticədə çoxlu sudanlılar qul edildi. Qulları iri ərəb qəbiləsi baqqarlar və onların hərbi dəstələri əldə edirdi. İmtiyazlı vəziyyətdə olan baqqarlar nisbətən az vergi verirdi. Onların şeyxləri ən iri quldar idi.

Təxmini hesablamaya görə artıq 1839-cu ilədək 200 min sudanlı qul edilmişdi. Qullar Misirə göndərilir, buradan da dünya qul bazarlarına, Yaxın Şərqi başqa ölkələrinə satılırdı. Qulun qiyməti çox ucuz idi. Hətta bir qoşa lülə tüfəngə 6-8 qul almaq olurdu.

Bu misilsiz qarət və terror, hüquqsuzluq hər yerdə işğalçılara qarşı ümumi nifrət doğururdu, təsərrüfat həyatını pozurdu. Qul alverçilərindən xilas olmaq üçün qəbilələr başqa yerlərə köçüb gedirdilər.

Misir xədivi İsmayılın dövründə Sudana yeni işğalçı yürüşlər təşkil edildi. Xədivin qulluğunda olan ingilis Bekker 1869-1873-cü illərdə Cənubi Sudan vilayətlərini işğal etdi. Bəhr-əl-Qəzəl və Ekvatoriya adlanan iki yeni əyalət təşkil

edildi. Sudanın ən iri qul alverçisi və torpaq sahibi paşa rütbəsi almış Zübeyrin dəstələri 1874-cü ildə Dərfuru işğal etdi.

Avropa müstəmləkəçilərinin Sudana soxulması 70-ci il-lərdə daha da gücləndi. Onlar Misir məmurları sifətilə, əslin-də isə xədivdən və onun nazirlərindən asılı olmayaraq müstəqil hərəkət edirdilər. Xüsusilə 1876-cı ildə Misir üzərində Avropa dövlətlərinin ikili nəzarəti qoyulduqdan sonra Sudanda yüksək vəzifələrin çox hissəsi onların əlinə keçdi. İngilis Qordon 1877-ci ildə bütün Sudanın general-qubernatoru oldu. O, burada qeyri-məhdud hakimiyyətə və müstəqil büdcəyə malik idi. Avropalı məmurlar, kapitalistlər və tacirlər gündən-günə daha çox axışib Sudana gəlirdi. 1881-ci ildə Sudanda 20 min avropalı var idi və onlar Sudanda məsgunlaşaraq böyük imtiyaz sahiblərinə çevrilirdilər.

XIX əsrin 70-ci illərin ikinci yarısında yerli qəbilə şeyxləri və qul alverçiləri ilə yeni hökumət orqanları arasında ixtilaflar baş verdi. Hökumət orqanları "köləliyə qarşı mübarizə" bayrağı altında çıxış edib Sudanın istismarını öz əlinə keçirməyə çalışırdı. Zübeyr paşa Qahirəyə gəldikdə o, ev həbsinə alındı və yalnız 1900-cü ildə Sudana qayıtdı. Zübeyrin oğlu Süleyman 1878-ci ildə üsyan qaldırdı. Ona qarşı Qordon və Qordonun köməkçisi Cessi mübarizə aparırdılar. 1879-cu ilin yayında Qordon istefaya çıxdı. 1880-ci ilin mayında Cessi üsyançıları məğlub etdi və Süleymanı ələ keçirib güllələdi.

Ölkədə cəhalət hələ də mövcud olduğu üçün Türkiyə-Misir və avropalıların hakimiyyətinə qarşı xalq kütlələrinin narazılığı dini mübarizə forması almaqda idi. Dini təbliğatçı Məhəmməd Əhməd xalq hərəkətinin məfkurəçisi və rəhbəri oldu. O, 1871-ci ildə Ağ Nildəki Əbba adasını özü üçün mərkəz edib Ənsariyyə adlı yeni müsəlman təriqəti yaratdı və təbliğata başladı. Onun tərəfdarları ənsarlar, buradan bütün Sudana yayılaraq əhalini üsyana qaldırırdılar.

Misirin siyasi və iqtisadi böhranı nəticəsində 80-ci illərin əvvəllərində Qahirə hökumətinin Sudanda hakimiyyəti xeyli zəifləmişdi. Avropa müstəmləkəçiləri ilə Sudan şeyxləri və qul alverçiləri arasındakı mübarizə siyasi böhranın dərinləşməsinə səbəb oldu. Bütün bunlar ənsarların işini asanlaşdırırdı. Bununla yanaşı Sudanda istilaçıların rəqabəti gücləndikcə ölkədə istismar artırdı ki, bu da milli-azadlıq hərəkətini sürətləndirməkdə idi.

MƏQRİB (ŞİMALİ AFRİKA)

Afrika qitəsinin Misirdən qərbdə və Böyük səhradan şimalda yerləşən şimal-qərb hissəsinə Avropada "Şimali Afrika" adlandırırlar. Ərəblər isə özləri bu yerlərə Məqrib (Qərb) deyirlər. Məqrib təxminən indiki Mərakeşi, Əlcəzairi, Tunisi və Liviyanı əhatə edir.

İspaniya ilə uzun sürən müstəmləkəçilik uğrunda mübarizədən sonra Osmanlı imperiyası XVI əsrdə Əlcəzair, Tunis və Trablis üzərində öz ali hakimiyyətini möhkəmlətdi. Bu ölkələrin dənizsahili şəhərlərində hakim sinif, Məqribdə məskən salmış türkiyəliyərdən, başlıca olaraq yeniçərilərdən ibarət idi. Daxili rayonlarda yerli ərəb-bərbər feodalları və qəbilə rəhbərləri hökmranlıq edirdilər.

Amma Məqribdə Türkiyənin hakimiyyəti o qədər də möhkəm deyildi. Bu onunla izah olunurdu ki, Osmanlı qoşunları digər ərəb ölkələrində, məsələn, Misirdəki hərbi, iqtisadi siyasəti Məqribdə tətbiq edə bilməmişdilər. Çünki bu regionda Osmanlı dövlətinin mənafeyini qoruyan, ona xidmət edən qüvvələrin əksəriyyəti etnik qruplar idilər. Odur ki, Əlcəzairin hakimi 1671-ci ildən etibarən Dey idi. Onu yeniçər komandirləri ömürlük seçirdilər. Tunisdə 1705-ci ildən etibarən Hüseynilər sülaləsindən olan bəylərin nəslə hakimiyyəti möhkəmlənmişdi. Bunlar yeniçərilər içərisindən çıxmışdılar. Trablisdə 1711-ci ildən etibarən nəslə şəkildə Qaramanlı paşaları hökmranlıq edirdilər. Bunlar da əslində mənşəcə yeniçərilərdən ibarət idilər və Türkiyənin Şimali Afrikada müstəmləkəçilik mənafeələrini onlar, yəni etnik qruplar qoruyurdular. Ona görə də Osmanlı imperatorluğunun bu regionda strateji mövqeləri o qədər də möhkəm deyildi.

Odur ki, mərkəzi hakimiyyətin zəif olması nəticəsində siyasi pərakəndəlik müşahidə olunurdu. Sülalə başçıları sui-istifadə üçün daima məqam gözləyirdilər. Məhz bu səbəbdən burada hakimiyyət uğrunda sülalələr arasında mübarizə yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Bu sülalələrin bəzi nümayəndələri xalqa arxalanmırdı. Onlar ingilislərlə türklər arasında münasibət qurmaqda seçim edirdilər ki, bu siyasət də ikili siyasət idi. Lakin, XVI əsrdə həm Osmanlı imperiyasının, həm də Portu

qaliyanın hücumlarını dəf edərək öz istiqlaliyyətini saxlaya bilmiş Mərakeşin vəziyyəti başqa idi. XVII əsrin ortalarında Mərakeşdə Filalilər (və ya Həsənilər) sülaləsindən sultan-şəriflər hakimiyyətə gəlmişdi.

XVIII əsrin axırları üçün Portuqaliya Mərakeşdə öz da-yaq məntəqələrini, koloniyalarını hələ də saxlaya bilmişdi. İspanlar isə şimal sahillərində iki şəhəri – Seuta və Melilyanı tutmuşdular və burada hələlik müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirirdilər.

XVIII əsrin axırlarında Məqrib yenidən müstəmləkə si-yasəti obyektinə çevrildi. Məqribilərin üz-üzə gəldiyi və isti-laçılığa cəhd göstərən ilk kapitalist dövlətlərindən biri də ABŞ idi. Amerika ticarətinin Aralıq dənizində quldurlardan zərər çəkdiyini bəhanə edən gənc Amerika kapitalizmi Şimali Afri-ka sahillərini öz nəzarətinə tabe etməyə çalışırdı. XVIII əsrin 90-cı illərində ABŞ Tunisə qarşı müharibəyə başladı. Bəy Həmmudə inadla müqavimət göstərirdi. Tunis dənizçiləri isə Amerika donanmasını xeyli tələfat verməyə məcbur etdilər. Bütün bunlara baxmayaraq 1799-cu ilin martında Tunislə Amerika arasında əsarətli müqavilə imzalandı. Tunis Birləş-miş Ştatların ticarət gəmilərinə hücum etməməyi öhdəsinə götürürdü və amerikanlar bunun üçün Tunisə bac-xərac ver-məli idilər. Amerika konsulu İton Tunisdə bundan başqa heç bir güzəşt əldə edə bilməyib, diqqətini Trablisə yönəltdi. Trablis paşası Yusif Qaramanlı tələb etdi ki, amerikalıların öz gəmilərini Trablis dəniz quldurlarının hücumundan qoru-maq üçün ona verdiyi bac-xərac artırılsın. Amerikanlılar rədd cavabı verdikdə, Yusif Birləşmiş Şatlara müharibə elan etdi. Trablislilər Amerikanın onlara qarşı göndərdiyi "Filadelfiya" hərbi gəmisini ələ keçirdilər. Bundan sonra, yəni 1803-cü ildə Trablis sularına Amerika eskadrası göndərildi. Amerika hərbi gəmiləri şəhəri blokadaya aldılar. Türk feodallarının başladığı bu müharibənin bütün ağırlığı ərəb əhalisi üzərinə düşdü. Amerika gəmilərinin kapitanları amansızlıqla hərəkət edir, müdafiəsiz sahilləri bombardman edir, ərəb ticarət gəmilərini batırır, qarətkarlıqla məşğul olurdular. 1804-cü ilin fevralında "Filadelfiya" gəmisini Amerika komandiri Deketor tərəfindən qəsdən məhv edildi. Konsul İton Yusifin qardaşı Həmidin

yardımı və vasitəçiliyi ilə Trablisdə münaqişə salmaq fikrinə düşdü. O, Misirdə muzdlu tutulmuş dəstələr toplayıb, 1805-ci ilin mayında Kirenaikanın mərkəzi Dərnə şəhərini bombardman edərək oranı da tutdu. 1805-ci ilin iyulunda amerikalılar Trablisdə şəhərinə hücum etməyə hazırlaşdılar. Qeyri-bərabər hərbi qüvvənin sonu nə ilə nəticələncəyindən düzgün qərar qəbul edən və hərbi məğlubiyyətin qaçılmaz olduğunu dərk edən Yusif sülh istədi.

Ceffersonun rəhbərlik etdiyi Amerika hökuməti belə bir uzaq müstəmləkənin saxlanılmasının çox mürəkkəb iş olmasını və baha başa gəlməsini nəzərə alaraq İtonun, Deketorun və başqa müstəmləkəçilərin planlarına tərəfdar çıxmadı. ABŞ hökumətinin tərəddüdlərinə baxmayaraq nəticədə tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə Trablisdə Amerika gəmilərinə hücum etməməyi öhdəsinə götürür, hər hansı bir bac-xərac almaqdan imtina edirdi. Amerika ilə bağlanan sülh müqaviləsinin digər şərtlərinə görə Dərnə Yusifə qaytarıldı.

1812-ci ildə İngiltərə ilə ABŞ arasında müharibə başlandıqda Tunis, Trablisdə və Əlcəzair Amerika gəmilərinə yenidən hücum etməyə başladılar. Müharibədən sonra, yəni 1815-ci ildə Şimali Afrikaya Deketorun komandanlığı altında yenidən eskadra göndərildi. Amerika eskadrasına qarşı dəniz vuruşmasında məşhur dəniz qulduru Həmidunun komandanlıq etdiyi Əlcəzair donanması məğlubiyyətə uğradı və Həmidu özü də öldürüldü. 1815-ci il iyulun 7-də Əlcəzair deyilə amerikalılardan bac-xərac almaqdan imtina etməli oldu. Deketor Tunis üzərinə yeni və ağır şərtlərdən ibarət təzminat qoya bildi. Bundan başqa, Əlcəzair, Tunis və Trablisdə müharibə dövründə Amerika ticarətinə vurduqları zərəri ödəməli idilər.

Nəticə etibarilə Birləşmiş Ştatlar Məqribdə müstəmləkə əldə edə bilməsə də, Məqrib dövlətləri xeyli zəiflədi. Bir il sonra İngiltərə onlara qarşı işğalçılıq yürüşünə başladı. Lord Eksmautun komandanlığı altında ingilis-holland eskadrası 1816-cı il avqustun 26-27-də Əlcəzair şəhərini top atəşinə tutdu və bombardman etdi. Əlcəzairilər qeyri-bərabər döyüşdə 7 min adam itirdi, onların donanması yandırıldı və istehkamları dağıdıldı. Eksmautun tələbi ilə deyilə xristianların qul

halına salınmasını ləğv etdi. Avropalı əsirləri geri qaytardı və müharibə xərcini ödəməyi öhdəsinə götürdü. Eksmaut Tunis-dən və Trablisdən də buna bənzər güzəştlər almağa müvəffəq oldu. 1817-ci ildə Mərakeş sultanı ABŞ və Avropa dövlətləri-nin təzyiqi altında dəniz quldurluğunu qadağan etməyə və hətta Mərakeşin hərbi donanmasını ləğv etməyə məcbur oldu. Tunis donanmasına gəlincə, buna axırıncı zərbə Navarində vuruldu. Tunis donanmasını buraya Türkiyə sultanı çağırmış-dı. XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Məqrib dövlətləri dənizdən edilə biləcək hücum qarşısında müdafiəsiz və tama-milə aciz qaldılar.

Məqrib haqqında bir çox Avropa dövlətlərinin, o cüm-lədən Fransanın daha geniş işğalçılıq planı var idi. Nəhayət, 1827-ci ildən etibarən Fransa hökuməti Əlcəzairi blokadaya almağa başladı. 1830-cu il iyunun 14-də Əlcəzair ərazisinə 37 minlik fransız ordusu çıxarıldı. Axırıncı dey Hüseyin başda olmaqla hakim feodal dairələri işğalçı Fransanın qoşunları ilə vuruşmaya davam gətirə bilməyib təslim oldu. Fransızlar iyu-lun 5-də Əlcəzair şəhərini işğal etdi və buradakı dövlət xəzinəsini ələ keçirdilər. Fransızların etirafına görə, Əlcəzair xə-zinəsində 49 milyon franka qədər pul var idi. Qarətdən sonra Dey və 2,5 min türk mənşəli iş adamı Türkiyəyə sürgün edildi ki, burada Əlcəzairi türklərdən təmizləmək məqsədi güdüürdü.

Fransızların hücumu zamanı Şimali Afrika dövlətləri arasında əsla birlik yox idi, bu da fransız qəsbkarlarının iş-ğalçılıq əməliyyatını asanlaşdırdı. Belə bir şəraitdə Mərakeş sultanı Əbdülrəhman hərə-mərclikdən istifadə edərək Tləm-səni tutdu. Onun qoşunları Medeyeyə qədər irəlilədi. Lakin öz qarətləri və ədəbsizlikləri ilə əlcəzairiləri özlərindən çə-kindirdi. 1832-ci ildə Əbdülrəhmanın quldur dəstələrində qi-yam baş verdi. O biri tərəfdən Fransa ilə toqquşma təhlükəsi də var idi və buna görə Əbdülrəhman öz qoşunlarını Əlcə-zairdən çıxardı.

Mərakeşlilər çıxıb getdikdən sonra, Qərbi Əlcəzair qəbi-lələri Əbdülqədiri özlərinə rəhbər seçdilər. Qədim ərəb tayfa-sının nümayəndələrindən olan Əbdülqədir 1807-ci ildə ana-dan olmuşdu. Əbdülqədir klassik müsəlman təhsili almış,

ərəb ədəbiyyatını gözəl bilirdi və özü də istedadlı bir şair idi. O, bir çox ölkələri gəzmiş, Məkkə və Misirdə olmuşdu. Əb-dülqədir bacarıqlı təşkilatçı və qorxmaz döyüşçü kimi dərhal özünü göstərdi. Bununla belə o alicənab və safqəlbli, təvazö-kar bir adam idi və özü də çox sadə həyat tərzi sürürdü. O, 1832-ci ildə komandan oldu və ona əmir titulu verildi. Öz xalqının fransızlar tərəfindən müstəmləkə əsarətinə alınması-nı heç cür qəbul etmək istəməyən Əbdülqədir fransız işğal-çılarına qarşı xalq üsyanına başçılıq etdi. Əlcəzairin istiqlal-liyyətini müdafiə edən Əbdülqədir heç də köhnə rejimi bərpa etmək istəmirdi. O, Əlcəzairdə yeni ərəb dövləti yaratmaq, is-lahatlar keçirmək, feodal və qəbilə pərakəndəliyini ləğv et-mək istəyirdi. Əbdülqədir Əlcəzairin xalq kütlələrinə, kəndli və köçərilərinə arxalanırdı. Kiçik ərəb feodallarının bir hissəsi də ona kömək edirdi. Əbdülqədir Mərakeşlə yaxşı münasibət saxlamağa çalışaraq özünü sultan Əbdülrəhmanın canişini (xə-lifəsi) adalandırırdı və xütbə namazlarında onun adını hörmətlə xatırlamağı tövsiə etdi. Bunun sayəsində Əbdülqədir sultandan dəfələrlə silah, at və pul ala bilmiş, onun etimadını qazanmışdı.

Lakin Fransa Əlcəzairdə öz işğallarını davam etdirirdi. Əlcəzirdən sonra müstəmləkəçilər sahil boyunca başqa şəhər-ləri, o cümlədən Oran, Müstəqənəm, Buji, Bon şəhərlərini də tutdular. Lakin daxili rayonlarda Əbdülqədir onlara şiddətli müqavimət göstərirdi. İki il davam edən vuruşmalardan sonra Fransa, 1834-cü ildə əmirlə müqavilə bağladı. Oran və Müstə-qənəm şəhərlərindən başqa, bütün Qərbi Əlcəzairdə onun, yəni Əbdülqədirin hakimiyyəti tanındı. Əbdülqədir geniş bir ərazinin hakimi oldu və yeddi ilə yaxın buranı öz hakimiyyəti altında saxlayaraq idarə etdi.

Fransa ilə müvəqqəti razılaşma baş tutduqdan sonra Əl-cəzairdə müəyyən quruculuq işlərinə başlandı. Ölkə sənaye-sinin inkişafı ön plana çəkildi. Ən başlıcası ağır sənaye işə salındı və Əbdülqədir metaləritmə emalatxanaları təşkil etdi. Top və barıt hazırlanmasını, strateji məhsullar buraxılmasını qaydaya saldı və toxuculuq manufakturası açdı. Bütün bun-larla yanaşı əmir, könüllülük əsasında nizami ordu yaratdı ki, hərəsində 1.200 nəfər adam olan alaylara bölünürdü. 1839-cu ildə onun 4 belə batalyonu var idi. Ölkə səkkiz vilayətə bö

lünmüşdü, hər vilayətin başında Əbdülqədirin canişini durur-du. Onlar həm hərbi, həm də mülki hakimiyyəti həyata keçirirdi. Əmir türklərin dövründə geniş yayılmış olan və dövlət idarəçiliyinə zərbə vuran vəzifə satılmasını ləğv etdi. Əbdül-qədir vəzifəsindən sui-istifadə edənlər əleyhinə mübarizə aparır və özü də tamamilə təmənnəsizlik nümunəsi göstərirdi. Maraqlı səsənsə də bir çox mənbələrdə göstərilirdi ki, onun demək olar ki, şəxsi əmlakı yox idi və tamamilə təmənnəsiz, tamahsız adam idi, sadə həyat tərzi keçirirdi. Məhz, bu səbəb-dən xalq onu seçirdi.

Əbdülqədirin fəaliyyəti yerli feodalların çoxunun narazılığına və müqavimətinə səbəb oldu. Onların bir çoxu fransız-lara qarşı mübarizə aparsa da, əmirin nüfuzu və hakimiyyəti-nin güclənməsindən qorxurdular, əmirin kəndlilər və sırası köçərilərlə sıx ittifaqı, onların xoşuna gəlmirdi. Feodal və qə-bilə ixtilafları əlcəzairliləri zəiflədir, müstəmləkəçilərə hiylə işlətmək imkanı verirdi.

Əbdülqədirin öz ölkəsində böyük nüfuzu qonşu dövlət-lərə də yayılırdı. 1835-ci ilin yayında fransızlar yenidən Əb-dülqədərə qarşı müharibəyə başladılar. İyunun 28-də Məqdə yaxınlığında əmir Əbdülqədir fransızları məğlub etdi. Amma əlavə qüvvə alan fransızlar 1835-ci ilin dekabrında paytaxt Məsqərəyə soxulub buranı dağıtdılar və dəniz sahilinə tərəf geri çəkildilər. Əbdülqədir Qərbi Əlcəzairdə hakimiyyəti öz əlində saxladı. Şərqi Əlcəzairin hakimi bəy Əhməd 1836-cı ilin noyabrında fransızların Konstantinanı tutmaq cəhdlərini dəf etdi. Elə bir məqam idi ki, fransız generalları, hətta qo-şunlarını Əlcəzairdən çıxarıb aparmaq istəyirdilər. 1837-ci ilin mayında Fransa Əbdülqədirlə yenidən sülh bağlayıb, Mərkəzi Əlcəzairdə də onun hakimiyyətini tanıdı. Bəy Əh-məd təkbəşinə hərəkət edirdi. Fransızlar ora xeyli qüvvə gön-dərib 1837-ci ilin oktyabrında Konstantinanı da aldılar. Avro-pa dövlətlərindən ən çox Fransa Əlcəzairdə müstəmləkəçilik siyasəti yeridirdi. Eyni zamanda Fransaya qarşı həm Avropa dövlətləri, həm də Osmanlı dövləti rəqib idilər. Belə bir şə-raitdə müstəmləkələr uğrunda gedən mübarizədə Fransanın ən güclü rəqibi isə hələ də Türkiyə idi.

1839-cu ilin iyulunda fransızlar yenidən ƏbdülqədİRə qarşı hücum təşkil etdilər. Əlcəzairdə olan fransız qoşunları-nın sayı sürətlə artırdı. Rəsmi məlumata görə 1839-cu ildə burada 54 min, 1847-ci ildə isə 107 min fransız əsgəri var idi. 1840-cı ilin axırlarında bu orduya Byujo komandanlıq edirdi. Fransız ordularının sayca və texnika cəhətdən üstünlüyü Əb-dülqədİRə bir neçə ağır zərbə endirməyə imkan verdi. 1841-ci ilin mayında fransızlar Taqdemti alıb dağıtdılar, sonra Məs-qərəni tutdular, Boxar və Səydəni dağıtdılar. Onlar əkinləri yandırır, xurma bağlarını qırırdılar. Əmirin son qalası Səbdə 1842-ci ildə tutuldu.

Məcburiyyət qarşısında qalan ƏbdülqədİR partizan mü-barizəsi taktikasına keçərək, fransızlara qarşı şiddətli müqavi-mət göstərirdi. Lakin qüvvələr arasındakı fərq çox böyük idi. 1844-cü ildə əmir Mərakeş ərazisinə çəkilməyə məcbur oldu. Sultan Əbdülrəhman fransızların təklifini rədd edərək onu fransızlara təslim etməkdən boyun qaçırdı. Buna cavab olaraq fransızlar dənizdən və qurudan Mərakeşə hücum etdi. Fransız donanması 1844-cü il avqustun 6-da Tanjeri, avqustun 15-də isə Moqadoru bombardman etdi. Avqustun 14-də İslı çayında general Byujo sultanın oğlanlarının komandanlığı altındakı ordunu darmadağın etdi. Belə bir şəraitdə fransız-ingilis mü-naqişəsi də hazırlanmaqda idi. İngiltərə-Fransa ziddiyyətləri yeni mərhələyə daxil oldu.

Nəhayət, Fransa hegemonluğuna qarşı ingilislərin mü-daxiləsi fransızları geri çəkilməyə məcbur etdi. Lakin sultan vəd verdi ki, Mərakeşdə ƏbdülqədİRə fəaliyyət göstərməyə icazə verməyəcək. Lakin əmir mübarizəni dayandıрмаğa razı deyildi. O, 1845-ci ildə Əlcəzairə qayıtdı. Bu zaman burada yeni üsyan başlanmışdı. Bu üsyanın rəhbərlərindən biri Bu Maza idi. ƏbdülqədİR komandanlığı yenidən öz üzərinə gö-türdü. Fransız komandirləri vəhşilik etməkdə bir-birilə yarışa girirdilər. İnsanlığa yaraşmayan hallardan biri də o idi ki, polkovnik Pelisye Nekmari mağaralarında min nəfər ərəbi tüstü ilə boğdu. Byujonun əmrilə 18 xüsusi təqib dəstəsi 1846-cı il ərzində ƏbdülqədİRi tutmaq üçün ezam olunmuşdu. 1847-ci ilin aprelində Bu Maza təslim oldu. ƏbdülqədİR mərakeşlilərin yardımına ümid bağlayırdı. Lakin sultan qorxurdu ki, əmir

onu Fransa ilə yeni müharibəyə sürükləyər və buna görə də açıq xəyanət edərək fransızlarla birlikdə Əlcəzair üsyançılarına qarşı çıxdı. Mərakeş və fransız qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan əmir 1847-ci ilin axırlarında təslim oldu. Fransız komandanı ona azadlıq verməyi vəd etmişdi. Lakin əmir Əbdülqədri 1852-ci ilə qədər əsir saxladılar. Sonra o, Dəməşqə köçdü. 1860-cı ildə xristian qırğını zamanı Əlcəzair qəhrəmanı orada xristianların köməyinə gələrək, min beş yüz adamın həyatını xilas etdi. Əbdülqədir nəhayət 1883-cü ildə vəfat etdi.

1851-1857-ci illərdə müstəmləkəçilər Kabilyyə bərbər-lərinə qarşı müharibə etdilər. Yalnız altı illik mübarizədən sonra bu regionun da müqaviməti qırıldı.

Fransız müstəmləkəçiləri hələ öz istilaçılığının ilk illərindən Əlcəzairi müntəzəm surətdə qarət etməyə başlamışdı-lar. Onlar yerli əhalinin ən yaxşı torpaqlarını əlindən almış-dılar. 1844-cü ildə kabillərə təklif olundu ki, torpaq sahibliyi hüququ verən sənəd təqdim etsinlər. Əlbəttə, onların belə sənədi yox idi. Bundan istifadə edərək fransızlar yüz min hek-tarlarla torpağı müsadirə etdilər. İkinci imperiya dövründə torpaqların qarəti daha da artdı. Misal üçün, 1863-cü ildə ve-rilən qanuna əsasən hər bir tayfanın torpaqları fərdi qaydaya bölünməli idi. Amma bölgü zamanı hökumət orqanları ərəb-lərin 2 milyon hektardan çox torpağını mənimsədi.

Əlcəzairdə geniş torpaq sahibləri meydana çıxandan sonra Əlcəzairə də kütləvi şəkildə fransız kolonistləri gəlmə-yə başladı. Ölkədə kapitalist kompaniyalarının və mülkədar-ların əlində olan çox böyük malikanələr, habelə yeni, daha müasir tipli fermalar yarandı.

İri fransız torpaq sahibləri torpaqdan məhrum edilmiş əlcəzairli kəndliləri, bir qayda olaraq, kapitalist üsullar ilə de-yil, feodal üsulları ilə şiddətli istismar edirdilər. Eyni zaman-da Əlcəzairdə avropalı fəhlə və ziyalılardan ibarət olan müəy-yən təbəqə əmələ gəlirdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, 1848-ci ildən etibarən fransız inqilabçıları müntəzəm surətdə Əlcəzairə sürgün edilirdi. Demokratik fikirli inqilabçıların Fransa imperializmi haqqında xatirələri məhz Əlcəzairdə formalaşdı.

Fransız müstəmləkəçilərinin siyasəti 1871-ci ildə Fransa-da inqilabi böhran olduğu bir şəraitdə yeni, böyük bir üsyana səbəb oldu. Fransadakı inqilabi hadisələr Əlcəzairdəki gəlmə avropalıların demokratları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Bununla yanaşı 1871-ci il martın 14-də iri bərbər feodalı Məhəmməd Məkrani üsyana başladı. Rəhmaniyə Əl-həddad adlı dini cəmiyyət aprelin 8-də cihad elan etdi. Onun çağırışı ilə 150 min nəfər kabil-kəndli ayağa qalxdı. Məkraninin oğlu Əziz isə üsyanda böyük rol oynayır və əsas təşkilatçılardan idi.

Fransız inqilabçıları və Əlcəzair kəndliləri eyni siyasi düşməyə qarşı mübarizə aparırdılar. Lakin onların arasında birlik yox idi, üsyançılar bütün fransızları zülmkar hesab edir-dilər, amma bəzi fransız inqilabçıları isə ərəblərin üsyanını mürtəce, feodal-dini çıxış hesab edərək, müstəmləkələrin məz-lum xalqlarının mübarizəsinə kömək etmək lüzumunu nəzərə almırdılar. Nəticə etibarilə Versal hökuməti Əlcəzairdəki gəl-mə avropalılar içərisində inqilabi hərəkatı asanlıqla yatırıb, sonra da əlcəzairiləri təqib etməyə başladı və 1871-1872-ci illərdə üsyan ocaqlarını qəddarlıqla söndürdü. Fransa hökuməti məğlub edilmiş qəbilələrin çoxlu torpağını müsadirə etdi və əlcəzairiləri on milyon frank təzminat verməyə məcbur etdi.

Növbəti üsyan 1879-cu ildə Auras rayonunda baş verdi. 1881-1882-ci illərdə Bu Əmməmin rəhbərliyi altında Uləd Sidi-Şeyx qəbilələri konfederasiyasının üsyanı oldu. Bunlar son çıxışlar idi. Beləliklə, yarıməsrlük iri müharibələr və üsyanlar dövrü hələlik sona çatdı.

Əlcəzair müharibəsi başlandıqdan sonra, Fransa Tunisə özünün gələcək müstəmləkəsi kimi baxırdı və buna görə Türkiyəni hərbi müdaxilə ilə hədələyərək, 1836-cı ildə məc-bur etdi ki, Tunisə qoşun göndərməkdən əl çəksin. Fransız konsulları hədə-qorxu gəlmək və rüşvət sayəsində bəylərin saray dairələri içərisində böyük nüfuz qazanırdılar.

Belə bir çətin şəraitdə bəy Əhməd (1837-1855) öz möv-qeyini nizami ordu yaratmaqla möhkəmlətmək ümidində idi. Bəy Əhmədin xalqdan gizli heç bir planı yox idi. O. Xalqla səmimi və açıq danışırdı. Nəhayət, o, 10 piyada hərbi hissə, bir süvari hərbi hissə və 4 topçu hissə komplektləşdirdi. Bu

dövrədə Tunisin gəlirinin üçdə iki hissəsi bu ordunun təchizə-tına və silahlanmasına sərf olunurdu, lakin bununla belə ordunun döyüş qabiliyyəti çox aşağı idi. Əhmədin islahatçılıq söyləri vergilərin artmasına səbəb oldu və 1840, 1842 və 1843-cü illərdə xalqın barışmadığı vergi siyasəti və suni bahalaşdırma siyasətinə qarşı kortəbii üsyanlar başlandı.

1857-ci ildə bəy Əhməd belə bir qanun verdi ki, bu da Türkiyənin 1856-cı ildəki xətt-humayununa bənzəyirdi. Lakin vəd edilən islahatlar yalnız yeni vergilər şəklini aldı. Eyni zamanda islahatlar adı altında xaricilərə şərait yaradıldı. Fransızlar teleqraf xətti çəkmək, ingilislər isə dəmir yolu çək-mək konsessiyaları aldılar. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır. İqtisadi böhran içərisində boğulan ölkəyə telefon lazım idi? –Əlbəttə, hələlik yox, lazım deyildi.

İdarəçilik sistemində yanlış siyasətin nəticəsi idi ki, 1862-ci ildə daxili borclar 28 milyon franka çatdı, maliyyə çətinlikləri isə artmaqda davam edirdi. Belə bir vəziyyətdə Tunis hökuməti Avropa bankirlərinə müraciət etdi. 1863-cü ildə 35 milyon frank məbləğində borc almaq üçün müqavilə bağlandı. Bundan yalnız 5,6 milyonu Tunis xəzinəsinə daxil oldu. Bunun müqabilində bəy 15 il ərzində 63 milyon frank qaytaracağını öhdəsinə götürürdü. 1865-ci ildə ikinci dəfə əsarətli borc müqaviləsi imzalandı. Lakin yenə də vəsait ça-tışmırdı. Əhalidən vergiləri toplamaq üçün işgəncə və edam-lara əl atırdılar. Ölkəni aclıq bürümüşdü, vəba xəstəliyi yayıl-mışdı. Maliyyə böhranı təhlükəsi altında bəy 1869-cu il iyu-lun 5-də Tunisin maliyyəsini Fransa, İngiltərə və İtaliya nü-mayəndələrindən ibarət Beynəlxalq maliyyə komisiyonunun nəzarətinə verdi. 1870-ci il 23 mart qanununa əsasən Tunisin "borcu" 125 milyon frank məbləğində müəyyən edildi ki, bu-nun 100 milyon frankı fransız bankirlərinin payına düşürdü. Borc sələmlərini ödəmək üçün Tunis hər il 6,25 milyon frank verməli idi ki, bu da Tunisin gəlirinin yarısını təşkil edirdi.

Nəhayət, Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətinin tam reallaşması onları mürtəce addım atmağa sövq etdi. Nəti-cədə Tunisin də müqəddəratı 1878-ci ildə Berlin konqresində həll edildi. Bu konqresdə İngiltərə və Almaniya Tunisin Fran-sa hakimiyyəti altına keçməsinə razılıq verdilər. Beynəlxalq

qalmaqla səbəb olan bi sövdələşmə ilə əlaqədar olaraq 1881-ci il aprelin 24-də 30 minlik fransız ordusu Əlcəzair-Tunis sərhədini keçdi. Bizertaya 8 min nəfərlik desant çıxarıldı. Bəy əs-Saddok hakimiyyətdən devrilmək təhlükəsi altında qaldığına görə 1881-ci il mayın 12-də Bardo şəhərində müqavilə imzaladı. Bu müqavilə Tunisin Fransa tərəfindən işğalını təsdiq etdi. Yəni Fransanın müstəmləkə ərazilərinə Tunisin təmsalında yeni bir müstəmləkə də əlavə oldu.

Təslimçilik və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı Tunis əhalisi qəsbkarlara qarşı üsyan qaldırdı və 1881-ci ilin iyununda Qəyruan, Sfaks və Qəbəsi də üsyanlar bürüdü. Üsyana Əli ben Xəlifə rəhbərlik edirdi. Tunislilərə qarşı fransız ordu-su və donanması göndərilmişdi. Şiddətli bombardmandan sonra, iyulun 15-də dəniz desantı Sfaksı tutdu. Oktyabrın 26-da Qəyruan süqut etdu. İşğalçılar 1881-ci ilin axırlarında öl-kəni tamamilə zəbt etdilər. Yalnız cənubdakı ən ucqar yerlər tutulmamış qalırdı. Burada vuruşmalar 1883-cü ilə qədər davam etmişdi.

Beynəlxalq miqyasda aparılan profilaktik tədbirlərə görə Türkiyə 1835-ci ildən yenidən Trablisi müstəqil idarə etmə-yə, yəni Avropa dövlətləri ilə razılaşmadan sonra başlamışdı. Burada Qaramanlı sülaləsi hakimiyyətdən devrilmişdi. Lakin türklər planlaşdırdığı kimi hadisələr cərəyan etmədi, burada bir neçə müqavimətə rast gəldilər və ölkənin içərilərinə irəliləyə bilmədilər. Burada Sənusiyyə adlı dini təşkilat gün-gündən qüvvətlənirdi. Bu təşkilatın banisi Məhəmməd ibn Əli əs-Sənusi idi (1791-1859). Onun nəzəriyyəsi vahabilər təliminə yaxın idi. Məhəmməd ibn Əli əs-Sənusi həm türklərə, həm də Avro-pa müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizə aparırdı. Mütərəqqi hal ondan ibarət idi ki, Məhəmməd ibn əs-Sənusunin ideoloji mü-barizəsi ikitərəfli olduğuna görə bu mübarizə müxtəlif istiqamətlərə parçalanırdı. Amma mübarizənin hədəf nöqtəsi müstəmləkəçilik əleyhinə idi.

Sənusi 1855-ci ildə Kirenaikada Cərabub naihəsinə gəl-di və bura təşkilatın mərkəzinə çevrildi. Bu təşkilatın rəhbər-ləri get-gedə patriarxal tipli feodallara çevrildilər. XIX əsrin ikinci yarısında Sənusiyyə təşkilatının təsiri Sudana, Ekvator Afrikasına, Tunisə də yayıldı. Çünki, avropalılar insani key-fiyyətlərdən uzaq zülmkarlığa başlamışdılar.

Vaxtilə qüdrətli bir dövlət olan Mərakeş sultanlığı XIX əsrdə uzun sürən böhrana düşər olmuşdu. Sultan Sliman (1792-1822) tabe olmayan qəbilələrə qarşı fasiləsiz mühari-bələr aparırdı. Slimanın bütün tədbirlərinin müvəffəqiyyətsiz-liyə uğradığı bir şəraitdə, o 1822-ci ildə vəfat etdi. Yeni sul-tan Abdürrəhman da (1822-1859) Mərakeş daxilində üsyanla-ra qarşı arasıkəsilmədən mübarizə aparırdı. Ölkədə qeyri-stabil şərait davam etdiyinə görə Abdürrəhman da Əlcəzair məsələsində bitərəf qalmadı və onun siyasəti Əbdülqədir üzə-rinə xəyanətkarcasına hücum etməsilə nəticələndi. Lakin heç də bu siyasət onu Fransanın güclü zərbələrindən və müstəm-ləkə siyasətindən xilas edə bilmədi. Amma kapitalist dövlət-ləri arasındakı ziddiyyətlər sultana kömək etsə də, lakin bu dövlətlər Mərakeşə qarşı öz təzyiqini dayandırmırdı. ABŞ prezidenti Cekson 1836-cı ildə sultanı yeni bir saziş bağla-mağa məcbur etdi ki, buna görə də amerikalılara Mərakeşdə eksterritorialıq hüququ verilirdi. 1856-cı ildə İngiltərə də Mə-rakeşdən belə güzəşt qopardı. Bundan başqa ingilislər Mə-rakeşlə ticarət müqaviləsi bağladılar və ingilislər üçün çox əl-verişli olan bu sazişə görə, 10 faizdən artıq gömrük rüsumu alınmamalı idi. Beləliklə, XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərin-də Avropa dövlətləri arasında başlanan müstəmləkəçilik rəqa-bəti uzun müddət davam edən müharibələrə səbəb olsa da bu müstəmləkəçilik müharibələrində qalib çıxan Fransa müstəm-ləkə ərazilərinə malik olandan sonra özünün sənayesində, iqtisadiyyatında sürətli inkişafa nail oldu.

Bu haqda zənci tarixçisi E.Dyubba yazırdı ki, Fransa müstəmləkəçiləri Afrikada qarətçiliklə məşğul olarkən bu re-giondan yalnız qızıl, gümüş və digər zinət əşyalarını talayıb aparmışlar. Təqribi hesablamaya görə, Afrikadan Fransaya təkcə 1637-ci ildən etibarən daşınan qızıl XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərinədək 45 tondan çox olmuşdur. Digər zənci mütəfəkkiri P.Lümumba Fransanın Afrikadakı qarətçi-lik fəaliyyətindən bəhs edərək yazırdı ki, "Fransa müstəmlə-kəçilərinin Afrikada tökdükləri qan hesabına topladıqları ləl-cəvahirlə büllur saraylar ucaldılar. Bu sarayların bünövrəsi Afrika xalqlarının qanı bahasına qoyulmuş və ucaldılmışdır. O, dövrdən bir neçə yüzilliklər keçsə də bu büllur saraylardan qan qoxusu gəlir". Bir daha obyektiv nəticəyə gəlmək olur ki,

Avropa dövlətlərinin "sürətli" inkişafının bir çox səbəbləri var idi və bu səbəblərdən biri də soyğunçuluq, talançılıq, ekspansiyaçılıq siyasəti olmuşdur.

Avropa dövlətlərinə müstəmləkələr uğrunda rəqabəti XIX əsrin ikinci yarısında yeni mərhələyə daxil oldu. 1859-cu ilin noyabrında İspaniya Mərakeşə hücum etdi. 44 minlik ispan ordusu Şimali Afrikaya gətirildi. 1860-cı ilin fevralında ispanlar Tətuani aldılar. Martın 23-də mərakeşlilər bir daha yenidən məğlub oldular, lakin İngiltərənin müdaxiləsi nəticə-sində Tanjerə hücum dayandırıldı. 1860-cı il aprelin 26-da bağlanan müqaviləyə əsasən Mərakeş, İfni rayonunda İspani-yaya konsessiya, həmçinin 100 milyon rial təzminat verməyi öhdəsinə götürdü.

Sultan Həsən (1873-1894) Şərif dövlətinin dağılmasının qarşısını almağa çalışırdı. Onun bütün hakimiyyət illəri qi-yamçı feodallara və Atlas bərbərlərinə qarşı müharibələrdə keçmişdi. O, ordunu genişləndirdi, məhzəni (sultan hökumə-ti) yenidən təşkil olundu. Xarici siyasət sahəsində Həsən müstəmləkəçilər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə etməyə çalışırdı. 1880-ci ildə 12 dövlətin Madrid konfransında onun nümayəndəsi xaricilərin Mərakeşdə mülkiyyət əldə etmək hüququnu təsdiq etdi. Lakin rəsmi sənədləşmə olsa da sultan ölkədə onların mühüm və strateji mövqelər tutmasına yol ver-mirdi və bu siyasət mütərəqqi hal idi.

1894-cü ildə Sultan Həsən vəfat edən zaman Mərakeş di-gər dövlətlərlə müqayisədə xeyli inkişaf etmiş, zahirən vahid və müstəqil bir dövlət idi. Lakin hərbi tədbirlər və məharətli diplomatiya ölkənin möhtac olduğu problemlərin həlləlik həll etmək iqtidarında deyildi. Həmçinin keçirilməyən hələ də hə-yata keçirilməyən islahatları heçnə əvəz edə bilməzdi. Odur ki, ölkədə hələ də feodal və qəbilə çəkişmələri aradan qaldırılmamışdı. Mərakeşdə mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi və-ziyyət bir müddətdən sonra yenidən gərginləşdi. Varlanmaq ehtirasları coşduqca sinfi düşmənçilik də artırdı. Ölkədə hələ də tayfa düşmənçiliyi qalmaqda idi və bu mürtəce xüsusiyyət xarici qəsbkarlara qarşı xalqın birləşməsinə imkan vermirdi. Mərakeş yenə də geridə qalmış, orta əsr, feodal ölkəsi idi və tezliklə işğalçıların müstəmləkə əsarətinə düşər oldu.

ÇİN ən yeni dövrdə

Vətəndaş müharibəsi və nəticələri

II dünya müharibəsi və onun sonundan Çinin tarixində misilsiz dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, müharibənin sonunda Honq-Qonq adası istisna olunmaqla Çin bütün ərazilərində dövlət süverenliyinə sahib oldu. Hələ buna qədər 1943-cü ildə müttəfiq dövlətlər: ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və digər ölkələr keçmişdə Çin ilə bağlanmış olduqları qeyri-bərabər müqavilələrin qüvvədən düşdüyünü elan etdilər. 1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yarandıqda isə Çin böyük dövlətlər- ABŞ, Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya və Fransa ilə bir sırada Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən birisi oldu. Dünənki yarım-müstəmləkə vəziyyətində olan ölkə dünyadakı beş

böyük dövlətdən birisi statusuna ucaldı, dünya problemlərinin həllində onun potensial rolu kifayət qədər artdı.

Bəs bu zaman Çinin özünün real durumu necə idi?

Müharibəyə qədərki daxili çəkişmələr, yapon işğalı və onun törətdiyi çətinliklər ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni həyatına böyük zərbələr vurmuş, təsərrüfat həyatının normal gedişini pozmuş və onun geri qalmasına səbəb olmuşdu. Mövcud rəsmi hakimiyyət Çin ərazisinin müəyyən bir hissəsinə nəzarət edə bilirdi və faktik olaraq siyasi baxımdan ölkə parçalanmış halda idi. O, qarşı-qarşıya duran iki əsas hərbi-siyasi qüvvə arasında bölüşdürülmüşdü. Bunlardan birinə lideri Çan Kay-şi olan millətçi Homindan partiyası, o birinə isə lideri Mao Dze-dun olan Çin Kommunist partiyası başçılıq edirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu qüvvələrdən birincisi ABŞ tərəfindən dəstəklənirdisə, ikincisi Sovet İttifaqı və Sov.İKP-nin hər tərəfli maddi və ideoloji yardımından yararlanırdı. Əslində isə ABŞ və SSRİ-nin bu qüvvələrə yardımını onları dəstəkləməkdən daha çox bu iki super gücün Çində möhkəmlənmək uğrunda mübarizəsi idi. Başqa sözlə desək, II dünya müharibəsindən sonra Çinin kifayət qədər zəif olması onun taleyinin həllini ABŞ və SSRİ arasındakı mübarizənin sonrakı nəticəsindən asılı hala salmışdı.

Siyasi həyatda üçüncü bir aralıq qüvvə də var idi. Bunlar əsasən xırda və milli burjuaziyanın müəyyən hissələrindən, ziyalı və tələbələrdən ibarət idi. Onlar həlledici gücə sahib olmasalar da həm Homindan, həm də Kommunist partiyası tərəfindən müəyyən siyasi aksiyalara cəlb olunurdular.

Bəs qarşı-qarşıya dayanan Homindan və Kommunist partiyalarının başçılıq etdiyi hərbi-siyasi qruplaşmalar arasındakı qüvvələr nisbəti nə halda idi ?

Homindan partiyası rəsmi hakimiyyətin başında dururdu və Çini bir dövlət kimi rəsmi olaraq təmsil edirdi. Bununla yanaşı, onun hakimiyyəti bütün Çin hüdudlarını əhatə etmirdi. Belə ki, 1937-1938-ci illərdə hərbi əməliyyatlar nəticəsində yapon orduları homindançıları ölkənin uzaq Cənubi-Qərb və Şimali-Qərb rayonlarına sıxışdırmışdı. Kommunist hərbi qüvvələri isə Şimali və Şərqi Çində, Pekin, Tyanszin, Şanxay, Nankin və s. kimi mühüm mərkəzlərin ətrafında fəaliyyət göstərirdi. Müharibənin sonlarında ölkə ərazisinin dördü biri ÇKP-nin hakimiyyəti altına keçmişdi. Faktik olaraq ölkə iki yerə bölünmüşdü. Doğrudur, hələlik homindan hakimiyyəti kifayət qədər qüvvətli idi: o, yaxşı silahlanmış və çoxsaylı orduya malik idi, ABŞ-dan böyük yardım alırdı, ABŞ ordunu silah və hərbi texnika ilə təchiz edirdi, amerikalı məsləhətçi və təlimatçılar hərbi təlimlərə rəhbərlik edirdilər, homindan orduları ölkənin müxtəlif hüdudlarına getmək üçün ABŞ hərbi gəmiləri və uçaqlarından istifadə edirdilər. ABŞ homindan hakimiyyətini siyasi və diplomatik yollarla dəstəkləyirdi. Demək lazımdır ki, ÇKP də eynilə həmin kömək və yardımları, bəlkə də artıqlaması ilə, Sovet İttifaqından alırdı. Nəzərə alsaq ki, Sovet İttifaqı bütün mümkün olan vasitələrlə ABŞ-ın bu regionda güclənməsinin qarşısını almağa çalışırdı, bu baxımdan ÇKP onun üçün əvəzolunmaz bir müttəfiq idi. Belə bir şəraitdə tərəflərdən hər biri, yəni həm Homindan, həm də ÇKP bütöv Çin hakimiyyətinə yiyələnmək iddiasında idilər və bunun uğrunda aramsız mübarizə aparırdılar. Tərəflərdən hər ikisi də məqsədə çatmağın yeganə yolu kimi hərbi əməliyyatları seçmişdi. Bəs homindançılar və kommunistlər müharibədən sonrakı dövrdə ölkənin birliyi və suverenliyini, onun inkişaf istiqamətlərini necə görürdülər?

Homindançılar belə hesab edirdilər ki, onlar ölkə ərazisini bütövlükdə öz hakimiyyəti altına almalı, burada partiyanın hegemonluğunu bərpa etməli, cəmiyyətə tam nəzarəti öz əllərində cəmləməlidirlər. İqtisadi sahədə bütün iri mülkiyyət sahələri dövlətə məxsus olmalı, xırda mülkiyyət sahələri kooperativləşdirilməlidir və ona da dövlət nəzarəti yaradılmalıdır. Siyasi sahədə-Homindan partiyası tək hakim partiya olaraq qalmalı, hər hansı bir müxalifət qüvvəsinin varlığına imkan verilməməlidir.

Deməli ki, həmin dövrdə homindançıların vəziyyəti hələ kifayət qədər yaxşı idi. Bu səbəbdən Sovet İttifaqı 1945-ci ilin avqustunda Çan Kay-şi hökuməti ilə münasibətləri qaydaya salan bir saziş imzalamışdı.' Sazişə görə Sovet İttifaqı Çan Kay-şi hökumətini Çinin rəsmi hakimiyyəti kimi tanıdığını və Çinin daxili işlərinə qarışmadığını bəyan edirdi. Çan Kay-şi hökuməti isə Monqolustanın istiqlaliyyətini tanıyır, Şərqi Çin dəmir yolu və Cənubi Mancuriya dəmir yolunun sovetlərlə ortaq olaraq işlədilinəsinə, Port Artur və Dairən limanlarını 30 il müddətinə Sovet İttifaqına icarəyə verməyə razı olduğunu bildirirdi. Sovet İttifaqı həm də vəd verirdi ki, Yaponiyanın təslimindən 3 ay sonra Mancuriyanı tamamilə boşaldacaqdır. 1945-ci ilin dekabrında Moskvada keçirilən ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi də «vətəndaş müharibə»sinin kəsilməsi və tərəflərin birgə hökumət təşkil etməsi təklifini verdi. Həm də ABŞ və SSRİ öz hərbi qüvvələrini Çindən çıxarmaq haqqında razılığa gəldilər. Sovet hərbi hissələrinin Mancuriyadan çıxarılması 1946-cı ilin mayınadək başa çatdı. ABŞ hərbi qüvvələrinin Çindən çıxarılması isə isə xeyli ləngidi və 1949-cu ilin mayına qədər uzandı. 3 may 1946-cı ildə homindan hökuməti ABŞ hərbi qüvvələrinin ölkədə qalmasına dair qərar qəbul etdi.Doğrudur, bu zaman ABŞ Çinə kifayət qədər hərbi yardım göstərirdi. İki ölkə arasında geniş işbirliyi var idi. 1946-cı ilin 4 noyabrında Nankin şəhərində bağlanan Çin-ABŞ müqaviləsinin şərtlərinə görə amerikalılar Çində sərbəst şəkildə istehsal sahələri yaratmaq, ticarət aparmaq, dini və maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, torpaq icarə etmək, faydalı qazıntılar axtarışına konsessiya almaq, binalar tikmək haqqına sahib olurdular. Onlar ölkədə yaşamaq, hərəkət etmək, yük daşımaq, daxili sulara üzmək azadlığı qazanırdılar. Çinlilərə də eyni və bərabər hüquqlar ABŞ-da verilirdi.Həmin arada iki dövlət arasındakı münasibətləri daha da möhkəmləndirmək məqsədilə iki başqa müqavilə də: 1947-ci ilin 27 oktyabrında «Çinə kömək göstərilməsi haqqında» saziş və 1947-ci ilin 8 dekabrında «Hərbi-dəniz əməkdaşlığı haqqında» saziş imzalanmışdı.ABŞ Çinə böyük məbləğdə yeni-yeni borclar verirdi. 1947-ci ildə ABŞ-dan alınan borcların ümumi məbləği 5 mid dolları keçirdi. ABŞ burada aerodromlar tikir və hərbi-dəniz bazaları yaradır, kifayət qədər möhkəmlənirdi. Onun məqsədi regionda Çinin timsalında özünə hərbi-siyasi tərəfdaş yaratmaq idi.Qeyd edək ki, ölkənin iqtisadi və siyasi sistemində zamanın tələblərinə uyğun dəyişikliklər aparılması cəhdləri ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələri tərəfindən heç də həmişə rəğbətlə qarşılanmırdı. Yaranan narazılığın mayasında bu dəyişikliklərin feodal rejimindən qalmış ənənələri getdikcə daha çox dağıtması, ən azı sıxışdırması, ölkənin inkişaf istiqamətində kapitalist münasibətlərinin həlledici amilə çevrilməsi dururdu. Bu proses əski feodal qayda-qanunları tərəfdarlarının güclü mənfi reaksiyası ilə qarşılanırdı. Müxtəlif şəhərlərdə və kəndlərdə fəhlələr, qulluqçular, sənətkarlar, kəndlilər, ziyalılar, tələbələr isə iqtisadi və siyasi tələblərlə çıxış edir, bunların da başında vətəndaş müharibəsinin dayandırılması dururdu.Narazılığın artması səbəblərindən birisi də Homindanın milli azlıqlara yönələn siyasətində xan

hegemonluğu siyasətini toxunulmaz saxlaması idi. Bundan da rəqiblər çox məharətlə istifadə edirdilər, yerlərdə milli zəmində baş verən prosesləri riyakarlıqla dəstəkləyirdilər. Hələ 1944-cü ildə Sincanda (Doğu Türkünstanda) uyğurlar, ka-zaxlar, eləcə də şimali-qərbdəki üç əyalətdə olan digər millətlər milli zülmə qarşı mübarizəyə qalxmışdılar. Burada Doğu Türkünstan respublikası yaradılmışdı. 100 minlik Çan Kay-şi orduları bu mübarizəni yatıra bilmədi və Doğu Türkünstan respublikası Çin Xalq Respublikası yarananadək mövcud oldu. ÇKP ordularının işğal etdikləri Daxili Monqolustanın bir hissəsində 1 may 1947-ci ildə muxtar rayon yaradıldı. Həmin ildə Tayvanda da çox güclü çıxış oldu. Tayvan da muxtariyyət tələb edirdi.

Yaranmış vəziyyətdən qarşı tərəf- ÇKP çox məharətlə istifadə etdi. Həm də ÇKP həmin arada, yəni 1946-1947-ci illərdə öz nəzarəti altındakı «azad olunmuş» rayonlarda irəlində haqqında danışılan aqrar islahatları həyata keçirirdi. Nəinki mülkədar və məbəd torpaqları, həm də varlı kəndlilərin artıq torpaqları müsadirə edilir, yoxsul kəndlilərə paylanılırdı. 1947-ci ilin sentyabrında Ümumçin Aqrar Konfransı çağırıldı. Burada yoxsul kəndliləri tam müdafiə edən qərarlar qəbul edildi: mülkədarların, məbəd, monastır, məktəb, müəssisə, təşkilatların torpaq mülkiyyət hüququ, eləcə də kənd yerlərindəki borc öhdəlikləri ləğv olundu; bütün müsadirə edilən mülkədar və ictimai torpaqlar kəndlilər arasında «cinsindən və yaşından asılı olmayaraq bölünməli» idi. Təbiidir ki, bütün bunları etməkdə ÇKP bir məqsəd güdüdü; çoxsaylı yoxsul kütləni öz tərəfinə çəkmək. Buna da nail olundu. Lakin bu islahatın mənfi tərəfləri də az olmadı: 1) təkcə iri mülkədarlar və varlı kəndlilər yox, elə ortabab kəndlilər islahat nəticəsində böyük zərər gördülər və ÇKP hakimiyyətindən olduqca narazı qaldılar; 2) ümumiyyətlə isə islahat nəticəsində kənd təsərrüfatının normal fəaliyyəti pozuldu, məhsul istehsalı xeyli aşağı düşdü. Bir sözlə, islahat iqtisadi yararlığı baxımından iflasa uğradı, elə buna görə də 1948-ci ilin əvvəllərində faktik olaraq islahatın həyata keçirilməsi prosesi dayandırıldı. Bununla yanaşı, torpaqların müsadirə edilərək yoxsullara paylanması onların arasında inqilabi əhval-ruhiyyəni kifayət qədər qaldıra bilmişdi, bunun hətta Homindən hakimiyyəti altındakı ərazilərdə yaşayan kəndlilərə də güclü təsiri olmuşdu. Təbiidir ki, bu zəmində ÇKP-nin nüfuzu artmaya bilməzdi. Eyni zamanda geriyə çəkilməmiş ÇKP orduları öz sıralarını yeni qüvvələr hesabına artırır, Sovet İttifaqından birbaşa aldığı silah və hərbi ləvazimatdan əlavə sovetlərin maddi-texniki köməyi və yardımını ilq «azad olunmuş» rayonlarda tikilən hərbi zavodlar və müəssisələrin istehsalı hesabına yüksək səviyyədə silahlanırdı. ÇKP orduları kəmiyyət və keyfiyyətcə xeyli möhkəmlənirdi, qüvvələr nisbəti onun xeyrinə dəyişirdi.

Elə bu səbəbdən də ÇKP orduları 1947-ci ilin yazında Şimal- Şərqi Çində hücum əməliyyatlarına başladı. Əməliyyatlar payızda və qışda da davam etdirildi. İlin sonlarında isə Xalq-Azadlıq ordusu irimiqyaslı əks hücumlara başladı, üç böyük birləşmə Şimali Çindən Yansız çayına doğru irəlilədi. Ümumiyyətlə döyüşlər ÇKP orduları üçün uğurlu oldu, Homindən orduları çox böyük canlı və texniki itki verdi. Təkcə 1947-ci ilin iyulundan 1948-ci ilin iyununadək olan bir il müddətində bir milyon əskər və zabit əsir alındı, yarım milyon isə məhv edildi. Bu qələbələrdən ruhlanan ÇKP belə bir şəraitdə yeni şüarlar irəli sürdü: 1) inqilabi qələbə ilə başa çatdırmaq, 2) Çan Kay-şi hökumətini devirmək, 3) koalisiyon hökumət yaratmaq. Bu şüarlar Sinxay inqilabının (1911-ci il) ildönümü günündə - 1947-ci ilin 10 oktyabrında Xalq Azadlıq Ordusunun qəbul etdiyi Bəyannamə ilə xalqa çatdırıldı.

ÇKP bir sıra taktiki gedişlər də edirdi. Əsas diqqət verdiyi məsələ burjuva təbəqələrini Homindən hakimiyyəti və ABŞ-a qarşı mübarizəyə cəlb etmək idi. Deməli ki, milli burjuaziya və ona yaxın olan qüvvələr (xırda burjuaziyanın üst təbəqələri və burjuva ziyalıları) həm Homindən dikturasını, həm də Kommunist avto- ritarizmini rədd edir, gedən prosesləri ölkədə parlamentar, həqiqi demokratik rejim yaratmaq yoluna yönəltməyə çalışırdı. Bu inkişaf istiqaməti Çində «üçüncü yol» adı ilə tanınırdı. Təəssüf ki, həmin dövrdə milli burjuaziyanın gücü və imkanları müqabil tərəflərlə müqaisədə kifayət qədər zəif idi. O, nəinki müstəqil hərəkət etmək, heç hərəkətdə aparıcı mövqe tutmaq imkanına da malik deyildi. Bu baxımdan da milli burjuaziyanın demokratik rejim yaratmaq cəhdlərinin perspektivi görünmürdü. Ümumiyyətlə isə Çin cəmiyyəti bütövlükdə istər sosial-iqtisadi, istərsə sosial-kültür baxımından demokratiyaya hazır deyildi, xalqın böyük çoxluğu demokratik normalar haqqında heç bir təsəvvürə belə malik deyildi. Belə bir şəraitdə Homindən rejiminə qarşı müxalifətdə duran demokratik qüvvələr koalisiyon hökumət yaratmağa çağıran ÇKP şüarlarına inandı və ÇKP-nin tərəfinə keçməyə başladı. Çan Kay-şiyə qarşı homindən- çıların öz içərisindən müxalifət gücləndi. Onlar hətta Çan Kay-şi rejiminə alternativ olaraq 1948-ci ilin 1 yanvarında Honq-Qonqda Homindən İnkilabi Komitəsinin yaradıldığını elan etdilər. Komitə Çan Kay-şi dikturası və ABŞ ekspansiyasına qarşı çıxdığını bildirirdi.

Sessiya paytaxtın Nankindən Pekinə (Baypinə) köçürülməsinə qərar verdi, dövlət bayrağı və dövlət himnini təsdiq etdi. 1949-cu ilin 1 oktyabrında Pekinin Tyananmen meydanında Mao Dze-dun Çin Xalq respublikasının yaradıldığını elan etdi. Sovet İttifaqı ÇXR-i tanıyan ilk dövlət oldu. Artıq oktyabrın 2-də iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Bununla da 1912-ci ildə mancur sülaləsinin və imperator- luğun yıxılması ilə başlayan proseslər Çində bir kommunist rejiminin qurulması ilə başa çatdı. Siyasi və iqtisadi sahələrdə ÇXR bütünlüklə Sovet İttifaqı başda olmaqla sosializm cəbhəsi ölkələrinə üz tutmuşdu. Yuxarıda Sovet İttifaqının ÇXR-i yarandığı günün ardınca ilk tanıyan dövlət olduğunu qeyd etmişdik. 1950-ci ilin 14 fevralında isə Moskvada iki dövlət arasında dostluq, ittifaq və qarşılıqlı yardım haqqında 30 il müddəti üçün nəzərdə tutulan müqavilə imzalandı. Hər cür iqtisadi- texniki, mədəni və siyasi-hərbi əməkdaşlığı nəzərdə tutan bu müqavilənin digər şərtləri də var idi: 1) Sovet hökuməti Çançun dəmir yolunu birgə istifadə etmək hüququnu ÇXR-ə verirdi; 2) Port-Arturdan sovet hərbi qüvvələri çıxarılır və buradakı qurğular Çinə verildi; 3) ÇXR-ə uzun müddətə əlverişli şərtlərlə (ildə 1% hesabla) 300 mln dollar həcmində borc verilirdi ki, iqtisadiyyatın bərpası və inkişafı üçün Sovet İttifaqından alınacaq avadanlıq və materialların dəyəri ödənilsin; 4) hər iki dövlət Monqolustan Xalq Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunmasına təminat verirdi. Bu müqavilə Uzaq Şərqdə Sovet İttifaqının möhkəmlənməsi yolunda ciddi hadisə oldu. Sovet İttifaqı dəmir yolu ilə bağlı hüququnu 1952-ci ilin sonlarında Çinə verdi, 1955-ci ilin mayında isə Port- Arturla bağlı öhdəliklərini yerinə yetirdi.

ÇXR-in bir dövlət olaraq regionda nüfuzu yüksəlsin, «üçüncü dünya» ölkələri sırasında önəmli yerlərdən birini tutsun, o, Asiya və Afrikanın, eləcə də Qərbin bir sıra kapitalist ölkələri tərəfindən tanınsın. Artıq 1954-cü ildə Cenevrədə Koreya məsələsinin tənzim olunması və Hind-Çində sülhün bərqərar olunması məsələlərini müzakirə etmək üçün çağırılan müşavirələrdə ABŞ, SSRİ, İngiltərə və Fransa kimi dövlətlərlə birlikdə ÇXR da iştirak edirdi. Yenə də 1954-cü ildə ÇXR Hindistanla birlikdə dinc yanaşı yaşamağın

beş prinsipini elan etdi: 1) ərazi bütövlüyü və süverenliyinə qarşılıqlı hörmət; 2) hücum etməmək; 3) bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq; 4) bərabərlik və qarşılıqlı fayda; 5) dinc yanaşı yaşamaq. 1955-ci ildə Banduqda Asiya və Afrikanın 29 dövlətinin iştirak etdiyi konfransın iştirakçılarından biri də ÇXR idi.

XX əsrin sonunda «dörd modernləşdirilmə»: 1) kənd təsərrüfatı; 2) sənaye; 3) müdafiə; 4) elm və texnika sahələrində) yolu ilə Çini qüdrətli sosialist dövlətinə çevirmək vəzifəsi bir daha elan olunurdu. Qurultayın gedişi və qəbul olunmuş sənədlərin ruhunda bir barışıq istəyi var idi, hakimiyyətdə müxtəlif qrupların birliyinə, onların da xalqla birliyinə yönəli bir xətt hakim idi. Bir sözlə, ÇKP-dəki əsas qruplaşmaların bir araya gəlməsini təşkil etmək qurultayın ən başlıca yekunu oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin mövcud durumu həyatın digər sahələrində də dəyişikliklər yolunun labüdlüyünü tələb edirdi. Bu da, nəinki yeni inkişaf kursunun müəyyənləşməsinə tərəflərin müxtəlif şəkildə yanaşmasını üzə çıxardı, həm də tərəflərdən hər birinin haqlı olmasını sübut etmək üçün mübarizəni kəskinləşdirdi. Əsas mübahisə Mao Dze-dunun fəaliyyətinin necə qiymətləndirilməsi, onun görüşləri və müddəalarına necə münasibət göstərilməsi ətrafında baş verdi. 1978-ci ilin əvvəllərində partiya mətbuatında Den Syao pin və onun tərəfdarlarının mövqeyini əks etdirən «Təcrübə həqiqətin yeganə meyarıdır» adlı məqalə dərc olundu. Onun mahiyyəti bundan ibarət idi ki, hər şeyə, o cümlədən Mao Dze-duna da, onun müddəalarına da təcrübədən çıxış edərək qiymət vermək

lazımdır, 1979-cu ilin fevral-mart aylarında Vyetnam Sosialist Respublikası ilə baş verən silahlı münaqişə də buna xidmət edirdi, daha doğrusu, bu münaqişə daxili ziddiyyətləri zəiflətmək məqsədilə edilmişdi. Bəlli olduğu kimi, silahlı müdaxilənin başlanmasına Vyetnam qoşunlarının Kambocyağa girməsi bəhanə olmuşdu. ÇXR də öz növbəsində Vyetnama «öz yerini göstərmək» cəhdlərində bulunmuş və ona qarşı hərbi əməliyyatlara başlamışdı. Bir ay davam edən və hər iki tərəfdən xeyli canlı qüvvənin məhvinə gətirən bu əməliyyatlar çin qoşunlarının Şimali Vyetnam ərazilərindən geri çəkilməsi ilə başa çatdı. 1979-cu ilin iyun-iyul aylarında Ümümçin Xalq Nümayəndələri Şurası yaxın üç il (1979-1981-ci illər) üçün ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsinə nail olmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bununla bərabər siyasi sahədə Xua Qofenə qarşı yönəli kurs da davam etdirilirdi. Artıq bir sıra mətbuat orqanlarında «mədəni inqilab» kursu tənqid edilməyə başlanılmışdı. 1979-cu ilin 30 sentyabrında ÇXR-in otuz illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda E Tszyan inin məruzəsində «mədəni inqilab» «ölkəni sarsıdan bir fəlakət», «parçalanma, xaos və qanlı terror» yaradan bir aksiya kimi qiymətləndirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin məruzə ÇKP MK-nın Plenumunda təsdiq edilmişdi. ÇKP-nin siyasi xəttinin müəyyən edilməsi sahəsində ən mühüm hadisələrdən birisi də 1980-ci ilin yanvar-fevral aylarında keçirilən partiya işçilərinin müşavirəsi və MK-nın növbəti plenumunla qəbul edilən qərarlar oldu. Plenum partiya nizamnaməsində dəyişikliklər aparmaq, «Mao Dze-dunun ideyaları» və «mədəni inqilab»ın qiymətləndirilməsini yekunlaşdırmaq, Konstitusiyada dəyişikliklər etmək və s. üçün növbəti XII qurultayın çağırılmasına qərar verdi. Sənaye sahəsində islahatlara isə bəzi yerlərdə 1982-ci ildən, bütün ölkə üzrə isə 1984-cü ilin oktyabrında keçirilən partiya plenumunun qərarı ilə keçildi. İslahata görə ciddi mərkəzləşdirilmiş idarə sistemine son qoyulur, təsərrüfatların özünüidarə hüquqları genişləndirilirdi. Ən başlıcası isə direktiv planlaşdırmanın hüdudları kifayət qədər daraldılırdı. O, 1986-cı ilin sonlarında istehsalın yalnız üçdə bir hissəsini əhatə edirdi və bu istehsal əsasən də

dövlət ehtiyatları hesabına fəaliyyət göstərirdi. Qalan istehsal sahələri maddi ehtiyaclarını özü təmin edirdi, dövlət məhsulun müəyyən edilmiş qiymətlərlə satışını öz üzərinə götürürdü. Çoxlu istehsal sahələri də var idi ki, yalnız bazar üçün işləyirdi. Bu müəssisələr məhsulun texniki göstəricilərinə nəzarəti özləri edir və rəqabətə dözümlü olmağı başlıca fəaliyyət prinsipinə çevirirdilər. İqtisadiyyatın yüksəldilməsi üçün xarici kapitalın cəlb olunmasına da xüsusi önəm verilirdi. Bu məqsədlə hətta dənizsahili rayonlarda xarici iş adamlarının çalışması üçün əlverişli xüsusi iqtisadi zonalar yaradıldı. Cənubi Çində dörd belə iqtisadi zonada xarici kapitalistlərin vəsaiti hesabına sənaye müəssisələri, xüsusilə də qeyri- istehsal müəssisələri inşa olunmuşdu. Buradakı dövlət müəssisələrində Çin qayda-qanunları, xaricilərə məxsus müəssisələrdə kredit verən ölkənin qaydaları, (ancaq Çin qanunları əsas tutulmaqla-müəl.) hakim idi. Qarışıq müəssisələr isə qarışıq qayda-qanunlar əsasında fəaliyyət göstərirdi, ancaq müəssisənin başında Çin nümayəndəsi dayanırdı. Təbiidir ki, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasında əsas məqsəd istehsalın təşkilində xarici təcrübəni mənimsəmək və qabaqcıl texnika əldə etmək idi. Bunu Çində «açıq siyasət» adlandırırdılar. «Açıq siyasət»in əsasında isə «bir ölkə-iki sistem» prinsipi dayanırdı. Bu prinsip Honq-Qonq (Syanqam) və Makao (Aomenya) ərazilərinin ÇXR-ə birləşdirilməsi, Tayvanın kontinental Çinlə bütövləşməsinə asanlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatlar kifayət qədər uğurlu oldu, adam başına düşən illik gəlir iki dəfə artdı, bir sıra məhsul istehsalına (polad, sement, daş gömür, neft, elektrik avadanlıqları və s.) görə Çin dünyada ilk sıralara çıxdı.

Çin 90-cı illərdə

Daxili siyasət. 1991-ci ilin avqustunda Sovetlər İttifaqının dağılması Çinin kommunist rəhbərliyini xeyli narahat etdi. Doğrudur, rəsmi sənədlərdə qeyd olunurdu ki, Çin başqa dövlətlərin daxili işinə qarışmır, baş vermiş hadisə sovet xalqının seçimidir və bu seçimə hörmət edilməlidir və s. və i.a. Lakin ÇKP-nin gizli sənədlərində Sov.İKP-nin siyasəti tənqid olunur, «yeni düşüncə» siyasəti sosializmin «dinc yolla» kapitalizmə keçməsi kimi qiymətləndirilirdi. Bu zəmində yenidən ideya- siyasi iş önə çəkildi, «burjua liberalizmi»nə hücumlar başladı, proletariat diktaturasını möhkəmləndirmək haqqında daha çox danışıldı. Çin rəhbərliyinin narahatlığı təkcə siyasi sahədə deyil, iqtisadi sahədə də özünü göstərirdi. Mühafizəkarların fəallaş- ması nəzərə çarpacaq dərəcədə artdı. Xüsusilə 1991-ci ilin sonlarından növbəti partiya qurultayına hazırlıq dövründə bu hal daha ciddi şəkil almışdı. 1992-ci ilin yanvarında yeni il məclisində ÇKP MK-nın baş katibi Tszyan Tsze min bəyan etdi ki, Çin nə Şərqi Avropanın, nə də Sovet İttifaqının arxasınca getməyəcəkdir və iqtisadi islahatları daha da dərinləşdirmək, iqtisadiyyatın «sosialist bazar tə-sərrüfatı»na keçirilməsi kursunu davam etdirəcəkdir. Bu kursun zəruriliyi oktyabrda keçirilən ÇKP XIV qurultayının sənədlərində başlıca xətt oldu. Belə bir ideyanın irəli sürülməsinə iqtisadiyyatın tənzim edilməsinə dair üçillik planın optimist nəticələri də güclü təsir etmişdir. 1992-ci ildə Çində ümumi məhsul istehsalı 12,8% yüksəlmişdi. Bu göstərici sənaye üzrə 20,8%, kənd təsərrüfatı üzrə 24,2%, qeyri-istehsal sahələri üzrə 24,8% idi. Xarici ticarət dövriyyəsi 22% artmışdı. Açıq xarici iqtisadi siyasətin tətbiqində fəallıq var idi. 1992- ci ildə daxili rayonlardakı bir sıra şəhərlərə «açıq şəhərlər» statusu verildi. Xeyxe, Xunçun, Sunfenxe, Mancuriya kimi əyalətlər sərhədyanı iqtisadi əməkdaşlıq rayonları elan

edildi. Höngq-Qonq və Tayvanın iqtisadi təcrübəsi və imkanlarından istifadə üçün onların sahil və sərhəd rayonları ilə əməkdaşlığına hərtərəfli şərait yaradılırdı.

Xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi istiqamətində yeni addımlar atıldı. həyata keçiriləcəyini söyləmək mümkün olmayacaqdır.

Xarici siyasət. 90-cı illərdə ÇXR-in xarici siyasəti üçün xarakter cəhətlər partiya və dövlət sənədlərində əsasən aşağıdakı kimi ifadə olunur: ÇXR öz istiqlaliliyyəti və müstəqilliyinə heç bir xələl gətirmədən bütün cəhdlərini sülhün təmin edilməsinə yönəldir; heç bir ittifaqa və bloka qoşulmur; həmsərhəd dövlətlərlə mehriban dostluq əlaqələrinə çalışır; hər bir ölkənin və hər bir xalqın öz daxili quruluşunu azad şəkildə seçməsinin tərəfdarıdır; dinc yanaşı yaşamağın beş prinsipini rəhbər tutur; hegemonluğun bütün formalarına qarşıdır və qəti şəkildə bildirir ki, özü də heç zaman hegemonluq yolunu tutmayacaqdır.

Bütün bunlardan əlavə ÇXR güc tətbiqinə əsaslanan siyasəti rədd etdiyini bildirir, ədalətli beynəlxalq iqtisadi və siyasi qanun- qaydalar uğrunda çıxış edir, silahların azadılması prosesində feal qəstədir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrlə birlik və əməkdaşlıq ÇXR-in xarici siyasətinin məhkəmə daşı olaraq qalmaqdadır, «Cənub-Cənub» xəttinə əməkdaşlığın inkişafı üçün mümkün olan hər şeyi etməyə çalışır.

Uzunmüddətli beynəlxalq sülh şəraitinin, xüsusilə isə əlverişli çevrənin təmin edilməsini ÇXR özünün xarici siyasətinin baş xətti elan etmişdir. Bu baxımdan misal gətirilə biləcək nümunələrin ən xarakteri Cənubi-Çin dənizindəki Nanşa (Spratli) adası ətrafında yaranmış ovqatdır. ÇXR bu məsələni olduqca təhlükəli və tez alovlanma biləcək bir hal kimi dəyərləndirir. Bəlli olduğu kimi, Asiya-Sakit okean rayonunun bu hissəsi enerji ehtiyatları baxımından çox zəngindir və bu ehtiyatlara sahib olmaq üçün oradakı adalar uğrunda bölgə ölkələri arasında güclü mübarizə gedir. ÇXR bu məsələdə bir-birinə zidd iki prinsipə önəm verir: birincisi, ərazi bütövlüyünün qorunması, öz cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyinin, dəniz hüquq və maraqlarının təmin edilməsi; ikincisi, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə mehriban qonşuluq və dostluq münasibətlərinin qorunub saxlanması. ÇXR partiya və dövlət rəhbərliyi dəfələrlə bildirmişdir ki, bu rayonda neft- qaz ehtiyatlarının axtarılması və çıxarılması məsələsində bölgə dövlətlərinin heç biri ilə münaqişəyə girməyəcəkdir.

ÇXR Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə daimi dialoqlara və məsləhətləşmələrə önəm verməkdədir. Bölgədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ASEAN-ın imkanlarından geniş istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ASEAN-ın təhlükəsizlik üzrə regional forumunun iki sədrindən biri ÇXR-dir (digəri isə Filippindir). Ümumiyyətlə isə ASEAN və onun müxtəlif qayəli təşkilatları bölgədə qarşılıqlı anlaşma şəraiti yaradılmasında faydalı vasitə rolunu oynayır.

ÇXR qonşu dövlətlərlə normal münasibətlərin inkişaf etdirilməsini də diqqət mərkəzində saxlamaqdadır. O, iki Koreya dövlətinin birləşdirilməsi prosesində vasitəçi rolunu öz üzərinə götürmüşdür. 1996-cı ildən hər iki Koreya dövləti ilə münasibətlərini qaydaya salmış, həmin ilin mayında KXDR ilə iqtisadi və texnoloji əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır.

ÇXR-in xarici siyasətinin ən böyük uğurlarından biri kimi Hindistanla keçmişdə daimi gərginliklə müşayiət olunan münasibətlərin normal qaydaya salınmasıdır. 1996-cı ilin sonlarında ÇXR sədri Tszyan Tsze min Hindistana və Pakistana səfər etmişdir. Bu zaman ÇXR və Hindistan arasında hərbi sahədə və Çin-Hindistan sərhəd rayonlarında

etimad tədbirləri haqqında saziş imzalandı, münasibətlərin normal axara düşdüyünə inam yarandı. Lakin 1998-ci ilin avqustunda Hindistanda nüvə sınaqlarının keçirilməsi münasibətlərin yenidən gərginləşməsinə və pisləşməsinə səbəb oldu.

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra ÇXR-in şimal qonşularının sa

YAPONİYA

Amerika işğal rejimi və nəticələri

Bəlli olduğu kimi 1945-ci ilin fevral ayında Yaltada keçirilən konfransda üç müttəfiq dövlət - Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya və Sovet İttifaqı arasında bağlanan sazişin şərtlərinə görə Almaniyanın təslimindən və Avropada müharibənin başa çatmasından sonra SSRİ Asiyada gedən hərbi əməliyyatlara qoşulmalı və Yaponiyaya qarşı müharibəyə girməli idi. Əvəzində ona Cənubi Saxalının və Kuril adalarının qaytarılması vəd olunurdu. Buna görə də Sovet hökuməti aprel ayının 5-də əvvəllər Yaponiya ilə imzaladığı bitərəflik haqqında sazişin qüvvədən düşdüyünü bəyan etdi. Bəyanatda bildirilirdi ki, Yaponiya SSRİ-yə qarşı müharibədə Almaniyaya kömək göstərmiş və SSRİ-nin müttəfiqləri olan ABŞ və Böyük Britaniya ilə müharibə aparır. Bu səbəbdən iki dövlət arasında mövcud olan «bitərəflik haqqında pakt» öz əhəmiyyətini itirmişdir. Almaniyanın təslimindən bir qədər sonra 1945-ci ilin iyulunda Potsdamda keçirilən konfransda müttəfiqlərin imzaladığı Bəyannamədə isə Yaponiyadan tələb olunurdu ki, qeydsiz-şərtsiz təslim olsun. Lakin Yaponiya bu ultimatumu rədd etdi. Yapon hökuməti mümkün olan bütün vasitələrlə müharibəni davam etdirməkdə qərarlı idi və həlledici döyüşlər üçün geniş səfərbərlik tədbirlərinə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiya bu zaman kifayət qədər güclü idi. 1945-ci ilin yayında təkcə yapon quru qüvvələri 4 milyon nəfərdən çox idi. Məhz bu ordu da əsas zərbə qüvvəsi sayılırdı. Amerika hərbiçilərinin hesablamasına görə Yaponiyayı yalnız 1947-ci ildə təslim etmək mümkün ola bilərdi və bu da ABŞ-a ən azı bir milyon hərbi itirmək bahasına başa gələrdi. Belə bir şəraitdə yapon generallarının ABŞ ordusunun haradan hücum edə biləcəyi variantları üzərində düşündükləri və baş sındırıqları vaxtda nəinki Yaponiyayı, bütün dünyanı lərzəyə salan müdhiş bir hadisə baş verdi: avqustun 6-da amerikalılar tərəfindən dünyanın ilk atom bombası Xirosima limanı üzərinə atıldı və bu şəhər əhalisi ilə birlikdə bir anda yox oldu. Bu müdhiş hadisə avqustun 9-da Naqasakidə təkrar edildi. Xalq və hökumət dünya hərbi tarixində indi- yəcən görünməyən bu dəhşətli ölüm silahının sınağının törətmiş olduğu kütləvi insan qırğını və dağıntılardan bir anda sarsıldı və özünü itirmiş oldu. Belə bir bombanın Tokio üzərinə atılması fikrinin ölkədə yaradacağı qorxu və dəhşət hissini təsəvvür etmək çətin deyildi. O biri tərəfdən isə avqustun 8-də Moskvadakı yapon səfirinə Sovet hökumətinin bəyanatı təqdim edildi. Orada bildirilirdi ki, Sovet İttifaqı bir müttəfiq dövlət kimi ABŞ, Böyük Britaniya və Çinin yapon hərbi qüvvələrinin danışıqsız təslim olması tələbinə qoşulur, əgər qarşı tərəf bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina edərsə, o özünü 1945-ci il avqustun 9-dan etibarən Yaponiya ilə müharibə vəziyyətində hesab edəcək. Beləliklə, Sovet İttifaqı Yaponiyaya qarşı müharibəyə başladı, sovet ordusu Mancuriyaya girdi. Buradakı yapon silahlı qüvvələri elə bir müqavimət göstərə bilmədilər. Qısa bir arada Mancuriya və Şimali Koreya sovet orduları tərəfindən işğal edildi, Mancur dövlətinin imperatoru və bütün yapon orduları əsir alındı.

Yaponiya çıxılmaz bir vəziyyətə düşdü. Avqustun 14-də imperator radio ilə yapon xalqına müraciət etdi və Yaponiyanın tamamilə təslim olduğunu bildirdi. 1945-ci il sentyabrın 2-də isə Yaponiyanın təslim olması haqqında aktın imzalanması mərasimi oldu. Aktla bildirilirdi ki, Yaponiya Potsdam Bəyannaməsinin şərtlərini qəbul edir və yapon silahlı qüvvələrinin apardığı bütün hərbi əməliyyatların dayandırılmasını təmin edir. Beləliklə, Yaponiyanın təslim olması haqqında aktın imzalanması ilə Uzaq Şərqdə və Sakit okean hövzəsində hərbi əməliyyatlara son qoyuldu və ikinci dünya müharibəsi başa çatdı. Bundan iki həftə sonra isə Yaponiya ərazisi heç bir müqavimət göstərmədən amerika hərbi qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Tarixdə ilk dəfə idi ki, yapon adaları düşmən tərəfindən işğala məruz qalırdı. Beləliklə də, Yaponiya 1945-ci ildən amerika işğal rejimi altına keçdi. İşğal rejimi 1952-ci ilə qədər davam etmişdir. Bundan sonra gələcək inkişaf baxımından ölkənin həyatında yeni bir dövr başladı. Onun da əsasında yapon xalqının militarist rejimdən xilas olması və ölkədə demokratik təməllərin yenidən qurulması vəzifələrini həll etmək dururdu, sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq, pozitiv siyasi dəyişikliklər aparmaq məqsədləri dururdu. Bütün bunlar, qeyd etmək lazımdır ki, amerika hərbi idarəsi tərəfindən istiqamətləndirilir və dəstəklənirdi. Doğrudur, Potsdam konfransının qərarlarına əsasən ölkənin gələcək ümumi siyasi xəttini müəyyənləşdirmək üçün Yaponiya ilə müharibə edən ölkələrdən ibarət Uzaq Şərq Komissiyası, eləcə də ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Çinin iştirak etdiyi yalnız məsləhət funksiyası olan İttifaq Şurası da yaradılmışdı. Ancaq onların mövcudluğu və fəaliyyəti formal xarakter daşımaqdan o yana getmirdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, Yaponiya yalnız amerika orduları tərəfindən işğal olunmuşdu və buna görə də ölkə ilə bağlı bütün məsələlərin həllində ABŞ hərbi idarəsi başlıca rol oynayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ hərbi idarəsinə də general Mak Artur rəhbərlik edirdi. Tarixçilər onu hətta bəzən «Yaponiyanın tacsız imperatoru» da adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, hansı dövlətin və ya hansı beynəlxalq təşkilatın rolunun necəliyindən asılı olmayaraq Yaponiyada keçirilməsi nəzərdə tutulan hər bir tədbir Potsdam Bəyannaməsinin şərtlərinə uyğun həyata keçirilirdi. Potsdam Bəyannaməsində isə elan edilirdi ki, 1) Yaponiyada militarizmin həmişəlik və kökündən məhv edilməsi zəruridir; 2) yapon cəmiyyətində demokratik ənənələrin yaranmasına və möhkəmlənməsinə mane olan bütün əngəllər aradan götürülməlidir; 3) söz, etiqad və düşüncə azadlığı təmin olunmalıdır və nəhayət, 4) başlıca insan haqlarına hörmət edilməlidir. Məhz bunlar ölkədə qeyri-militarist və demokratik bir cəmiyyətin yaranmasına zəmin ola bilərdi. İşğal rejimi dövründə görülmüş ən mühüm tədbirlərdən birisi də inhisarçı konsernlərin (dzaybatsu) ləğv edilməsi idi. Belə ki, yapon iqtisadiyyatına diqtə edən Mitsui, Mitsubisi, Sumitomo və Yasuda kimi dörd böyük şirkətin səhmləri satışa qoyuldu. Alıcılar da əsasən şirkətlərin öz işçiləri oldu. 1947-ci ildə isə ümumiyyətlə inhisarların qadağan edilməsinə yönəldilən qanunlar qəbul edildi. 1946-cı ilin apreliyində parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə Liberal və Mütərəqqi-Demokrat partiyaları üstünlük qazandılar. Parlament 1947-ci il 3 mayda ölkənin yeni konstitusiyasını qəbul etdi, Konstitusiyaya görə monarxiya rejimi saxlanılırdı. Lakin imperator əvvəlki mütləq hakimiyyətindən məhrum edilir, «millətin birlik sim'i» kimi qəbul edilirdi. Ali hakimiyyət ümumi səsvermə yolu ilə seçilən iki palatlı parlamentə məxsus oldu. Parlament hökuməti formalaşdırır, hökumət onun qarşısında məsuliyyət daşıyırdı.

Konstitusiyanın 9-cu maddəsində bu da deyilirdi ki, «yapon xalqı beynəlxalq mübahisələrin həllində bir vasitə kimi millətin suveren hüququ olan müharibədən, həmçinin təhdid etməkdən və silahlı qüvvə tətbiqindən həmişəlik imtina edir». Ölkədə demokratik rejim yarandı. 1947-ci il apreldə parlamentə yeni seçkilər keçirildi. Seçkilərdə Sosialist partiyası, az fərqlə də olsa, birinci yerə çıxdı. Onun lideri T.Katayama koalisiyon hökumət təşkil etdi. Partiyalar arası ziddiyyətlər T.Katayama kabinetinin 10 aydan sonra istefaya getməsinə səbəb oldu.

Amerika hərbi işğal idarəsinin Yaponiyada bu cür geniş demokratik və qeyri-militarist tədbirlər planını həyata keçirdiyi bir vaxtda Sovet İttifaqının Uzaq Şərqdə, xüsusilə də Çində fəallaşması, zorakı yollarla «kommunizm» yaymaq cəhdləri başlamışdı. Çində gedən vətəndaş müharibəsində kommunistlərin Sovetlər tərəfindən hər cür hərbi, maddi və mənəvi dəstək alması ABŞ-m Uzaq Şərq siyasətinə yenidən baxmasına və bu siyasətə müəyyən düzəlişlər etməsinə gətirib çıxardı. Artıq 1948-ci ildən Yaponiyanın özündə ABŞ-m siyasətindəki dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlayır. Əslində bu, iki super güc mərkəzinin: başda Sovet İttifaqı olmaqla sosializm düşərgəsinin və ABŞ olmaqla demokratik düşərgənin bölgədə nüfuz uğrunda mübarizəsinin keyfiyyətə yeni bir dövrəsi idi, sovet-çin yaxınlaşmasına amerika-yapon yaxınlaşması ilə cavab verilməsi idi. Onun da məğzində amerika-yapon hərbi-siyasi ittifaqı dururdu. Bu da öz ifadəsini onda tapırdı ki, 1948-ci ildən etibarən ABŞ bir müttəfiqi kimi Yaponiyanın hərbi potensialının dirçəldilməsi siyasətinə dəstək verir, bu məqsədlə iri yapon kapitalının öz fəaliyyətini bərpa etməsinə imkan yaradılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Uzaq Şərqdə Yaponiyanın istər iqtisadi, istərsə də siyasi qüdrətinin artmasına 1950-1953-cü illər Koreya müharibəsinin də çox böyük təsiri olmuşdur. Bu dövrdə Yaponiyanın müharibədən sonrakı tarixindəki ən mühüm hadisələrdən biri də 1951-ci ilin 8 sentyabrında sülh müqaviləsinin bağlanması oldu. İmzalandığı yerin adı ilə tanınan San-Fransisko sülh müqaviləsinin müzakirə və bağlanması üçün çağırılan konfransda əksəriyyəti formal olaraq Yaponiya ilə müharibə vəziyyətində olan 52 ölkə iştirak etmişdir. Müqavilənin şərtlərinə görə Yaponiya: 1) Koreyanın istiqlaliyyətini tanıyır və Mikroneziya adalarının BMT-nin himayəsinə verilməsini qəbul edirdi; 2) Kuril adalarına, Cənubi Saxalinə, həmçinin Tayvana, Penxuledao adalarına və bir sıra kiçik adalara hər cür iddialardan əl çəkirdi. Müqavilə Yaponiya və onun bu sənədi imzalayan rəqibləri arasındakı müharibə vəziyyətinə son qoyurdu. Lakin Sovet İttifaqı və onun təsiri altında olan Polşa və Çexoslovakiya müqaviləni imzalamadı. Sovetlər belə bəhanə gətirdilər ki, guya bu sənəddə yapon təcavüzündən zərər çəkən ölkələrin təhlükəsizliyinin təminatı məsələsi Yalta və Potsdam konfranslarının müvafiq qərarlarına uyğun həllini tapmamışdır. Müqavilə həm də amerika qoşunlarının Yaponiyada qalmasını daha da möhkəmləndirirdi. Sonuncu məsələnin hüququ əsası isə sülh müqaviləsinin imzalanmasından bir neçə saat sonra ABŞ və Yaponiya arasında bağlanan «Təhlükəsizlik müqaviləsi»ndə öz həllini tapdı. Qoşunların yerləşdirilməsi şərtləri 1952-ci ilin 28 fevral tarixli sazişi ilə müəyyənləşdirildi. Sülh müqaviləsi və ona əlavə edilmiş sənədlər 1952-ci il 28 apreldən qüvvəyə mindi. Bunun ardınca ABŞ Uzaq Şərq komissiyasının və İttifaq Şurasının buraxıldığını elan etdi. Beləliklə də işğal rejiminə son verildi və yapon hökuməti üzərində amerika nəzarəti götürülmüş oldu. Sülh müqaviləsinin ən böyük əhəmiyyəti məhz bu idi.

San-Fransisko sülh müqaviləsi ölkənin normal və sabit iqtisadi, siyasi və sosial təməllər yaradılması istiqamətində inkişafına yol açdı. Həqiqətən də həmin dövrdən etibarən

həyatın bütün sahələrində çox ciddi tərəqqi baş vermişdir. Lakin xarici siyasət sahəsində, hələ də bir məsələ gərginlik mənbəyi olaraq qalırdı. Bu da Sovet İttifaqı ilə münasibətlərin tənzim edilməməsi idi. Belə ki, Sovet İttifaqı, yuxarıda deyildiyi kimi, sülh müqaviləsini imzalamadı. Gətirdiyi bəhanələr isə əsas səbəb kimi qiymətləndirilə bilməz.

1956-cı ilin oktyabrında yapon nümayəndə heyəti Moskvaya gəldi. Tərəflər birgə Bəyannamə imzaladılar və elan etdilər ki, bundan sonra SSRİ ilə Yaponiya arasındakı müharibə vəziyyəti dayandırılır, diplomatik və konsul münasibətləri bərpa edilir. Tərəflər bundan sonra hər hansı mübahisəli məsələni sülh yolu ilə həll etməyə hazırdırlar, bir-birinin daxili işlərinə qarışmayacaqlar, tərəflər özünümüdafiə haqqını qarşılıqlı olaraq tanıyırlar, müharibə vəziyyətindən doğan qarşılıqlı iddialardan əl çəkirlər. SSRİ Yaponiyanın BMT-yə daxil olmaq xahişinə dəstək verdi. 1956-cı ilin dekabrında BMT-nin Baş Məclisində bu məsələ öz müsbət həllini tapdı. 1957-ci ildə isə yapon-sovet ticarət müqaviləsi bağlandı. ABŞ ilə münasibətlər isə hərtərəfli inkişaf edirdi. Əsaslı hələ işğal rejimi dövründə qoyulan bu münasibətlər iki dövlətin hərbi- siyasi birliyinin daha da möhkəmlənməsinə böyük imkanlar açırdı. Bir tərəfdən ABŞ Yaponiyada öz hərbi bazalarını yaratmaqla Uzaq Şərq və Cənub-Şərqi Asiya regionunda siyasi-hərbi sabitliyin təminatçısına çevrilirdisə, o biri tərəfdən region ölkələri, ilk olaraq isə Yaponiya bu əlaqələrdən öz iqtisadi və siyasi mövqeyini daha da möhkəmləndirmək, dünya miqyasında həlledici qüvvəsi olan dövlətə çevrilmək məqsədində kifayət qədər yararlına bildi. Hər şeydən əvvəl Yaponiyanın iqtisadiyyatı misli görünməmiş bir inkişaf tempinə girdi. 1957-ci ildə isə bir sıra mühüm istehsal sahələri, məsələn, gəmiqayırma üzrə dünyada birinci yerə çıxmışdı. 60-cı illərdə yapon sənayesinin illik artımı 20%-ə yaxın idi.

Bəs bu sürətli iqtisadi yüksəlişin təməlinə nə dayanırdı? Bu baxımdan aşağıdakı bir sıra xarici və daxili amilləri sadalamaq olar. Birincisi, Yaponiyanın xaricdən yüksək texnologiya idxal etməsidir. Belə ki, o, xarici şirkətlərlə bağladığı texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlərə uyğun olaraq onlardan hər cür lazımlı patentlər, lisenziyalar və müxtəlif elmi-texniki məlumatlar alır və istifadə edirdi. Xarici texnologiya alınması və xarici təcrübədən istifadə isə Yaponiyaya bir sıra mənfəətlər gətirdi: vaxt udulur və vəsaitlərə qənaət edilirdi ki, bunun da dünya bazarındakı rəqabət mübarizəsində rolu kifayət qədər böyükdür; xarici texnologiyanın mənimsənilməsi ölkənin ümumi elmi-texniki tərəqqisinə yardımçı oldu. İkincisi, daxili amillərdən əsas kapitalın kütləvi yeniləşdirilməsi, torpaq islahatı nəticəsində daxili bazarın genişlənməsi (sahibkar kəndlilərin kənd təsərrüfatı texnikasına və ximikatlara ehtiyacının artması), Qərb ölkələri ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının yüksək və əmək haqqının isə nisbətən aşağı olması, hərbi xərclərin nisbətən çox az olması. Xərclər 1970-ci ildə büdcənin 1,2%-ni təşkil edirdi və s. göstərmək olar. Bütün bunlar imkan verdi ki, 60-cı illərin ortalarında Yaponiya sənaye məhsulları istehsalının həcminə görə nəinki İngiltərə, İtaliya, Fransa və AFR kimi ölkələrə çatdı, həm də onları ötüb keçdi və kapitalist dünyasında ABŞ-dan sonra ikinci yerə çıxdı.

1965-ci ildə Tokioda Yaponiya və Cənubi Koreya dövlətləri arasında əsas münasibətlər haqqında müqavilə imzalandı. İki dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsi Yaponiyanın xarici siyasətində çox böyük hadisə oldu. Çünki, məhz bu siyasi nailiyyət yapon kapitalının Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə ayaq açmasında mühüm addım oldu. Cənubi Koreya iqtisadiyyatının qapıları yapon kapitalı və mallarının üzünə açıldı. 1969-cu ildə ABŞ-Yaponiya «Təhlükəsizlik müqaviləsi»sinin müddəti yenidən qeyri-müəyyən müddətə uzadıldı. Müqavilə regionda təhlükəsizliyin təminatçısı kimi ABŞ-a bir

sıra hüquqlar verirdi. Belə ki, o, müqavilənin şərtlərinə görə Yaponiyada quru, hərbi-hava və hərbi-dəniz qüvvələri yerləşdirmək və hərbi bazalar yaratmaq hüququnu saxlayırdı. Müqavilədə nəzərdə tutulurdu ki, Yaponiya da «fövqəladə hallarda» Uzaq Şərq regionunda hərbi əməliyyatlarda iştirak edə bilər. Bundan bir bəhanə kimi istifadə edən Sovet İttifaqı bildirdi ki, iki Kuril adasının Yaponiyaya verilməsi yalnız bütün xarici qoşunların ölkədən çıxarılmasından sonra mümkün ola bilər.

Qeyd etmək istərdik ki, ölkədəki bir sıra solçu qüvvələr də ABŞ-Yaponiya müqaviləsinin təzələnməsindən hakim kursa qarşı çıxmaq məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd göstərdilər ki, onların da önündə Sosialist və Kommunist partiyaları gedirdi. Bütün bunlara baxmayaraq yapon-amerika əməkdaşlığı və yaxınlaşması daha da qüvvətlənirdi. 1971-ci ildə Yaponiya və ABŞ arasında Okinavaya dair bağlanmış saziş də məhz bunun nəticəsi idi. Sazişə görə Okinava ilə bağlı inzibati hüquqlar Yaponiyaya qaytarılırdı. «Təhlükəsizlik» müqaviləsinə görə Yaponiyada ABŞ-m malik olduğu status Okinavaya da şamil edilirdi. Bir sıra xırda-para narazılıq aksiyalarına baxmayaraq saziş parlamentdə təsdiq olundu və 1972-ci il mayın 15-dən qüvvəyə mindi. Yaponiyanın Çin Xalq Respublikası ilə münasibətlərində də yaxşılaşmağa doğru meyillər güclənirdi. Bu da, hər şeydən əvvəl, istər Yaponiya və Çinin özündə, istərsə də beynəlxalq aləmdə baş verən bir sıra dəyişikliklərlə bağlı idi. Xarici siyasət sahəsində Yaponiyanın çox önəm verdiyi istiqamətlərdən birisi də Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə geniş əlaqələr şəbəkəsi yaratmaqdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu ölkələr yapon malları üçün böyük satış bazarıdır, bu ölkələrin zəngin xammal imkanları var və onlar çox ucuz işçi qüvvəsinə malikdir. Sadalanan şərtlər Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin yapon kapitalının əlverişli və faydalı əlavəsinə çevrilməsinə inamlı ümidlər yaradırdı. O biri tərəfdən Cənub-Şərqi Asiya ölkələri coğrafi baxımdan Yaponiyanı Avstraliya, Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Afrika və Latın Amerikasını ölkələri ilə birləşdirən kommunikasiya xətləri üzərində yerləşmişdir. Cənub-Şərqi Asiya ilə sıx əlaqələr adını çəkdiyimiz ölkələrə təkidlə can atan yapon kapitalının hərəkətini asanlaşdırır və yüngülləşdirirdi. 1977-ci ildən Filippinlər, Tayland, Malayziya, Sinqapur və İndoneziya kimi ASEAN ölkələri ilə əlaqələr yaratmağa və inkişaf etdirməyə xüsusi diqqət verilməyə başlanmışdır. Məqsəd də ondan ibarət idi ki, bu ölkələrin vasitəsi ilə Cənub-Şərqi Asiyada Yaponiyanın sabit nüfuz zonası yaradılsın. Həm də bu zaman Yaponiya münasibətlərin inkişafına əngəl törədən bir vəziyyətlə qarşılaşmalı və tədricən onun aradan qaldırılması zorunda olmuşdur. Bu da yapon kapitalının həmin ölkələrdə özünə geniş yer tapmasının yerlərdə ciddi narahatçılıq doğurması idi. Onun da kökündə II dünya müharibəsi dövründə həmin ölkələrdə Yaponiyaya qarşı yaranan inamsızlıq və ehtiyatlılıq ovqatı dayanırdı. Bütün bu tədbirlər yapon iqtisadiyyatının misli görünməmiş inkişafına imkan yaratdı. Bir neçə faktı nəzərə çarpdırmaq istərdik. 1970-ci ildə Yaponiyanın ümumi milli məhsulunun səviyyəsi 1960-cı ildəkinin 4,5 mislinə bərabər idi. Yaponiya dünyanın ən iri sənaye dövlətlərindən biri idi. Gəmiqayırma, yarımkeçiricilər, radioqəbuledici, optik cihazlar, kino avadanlığı, fotoaparatar istehsalı üzrə dünyada birinci yerdə gedirdi. Elekttronika, avtomatın istehsalı, məişət elek- trocihazları, sintetik liflər üzrə ikinci, polad əridilməsi üzrə isə üçüncü yerə çıxmışdı. Yaponiyanın iqtisadiyyatından danışarkən aşağıdakı üç cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bunlar həm iqtisadi inkişafın göstəriciləri, həm də amilləridir : 1) iri şirkətlərin çoxsahəli struktura malik olması imkan verirdi ki, müəssisənin kapital, xammal və işçi qüvvəsi ehtiyatlarından xarici bazarın dəyişən tələbatına uyğun

istifadə edilsin. Məsələn, aparıcı sənaye sahələrindən birisi olan gəmiqayırma sahəsində 1957- ci ildə böhran təzahürləri hiss olunan kimi həmin şirkətlər maşınqayırma, kimya sənayesi avadanlıqları, turbinlər və s. məhsullar istehsal etməyə başladılar [Ehtiyac yaranan kimi işə istehsal öz tə'yinatına yönəldildi. Beləliklə də gəmiqayırma şirkətlərinin fəaliyyətində nəinki boş dayanmalar oldu, heç istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsinə yol verilmədi.

2) Yapon iqtisadçılarının «planlaşdırma» adlandırdığı, əslində işə proqramlaşdırma və proqnozlaşdırılma sisteminin yaradılması iqtisadiyyat üzərində dövlət inhisarı ənənələrini gücləndirdi. Nazirlər kabinetinin nəzdində yaradılmış İqtisadi Planlaşdırma Komitəsi xarici və daxili bazarın ehtiyaclarını öyrənir, nəinki hökumət strukturları, həm də özəl şirkətlər üçün operativ elmi-texniki məlumatlar hazırlayır, sənayenin ən mühüm sahələrinin inkişafı üçün dövlət tərəfindən kapital qoyuluşunu tənzim edir və yeni sənaye sahələrində (atom sənayesi, raketqayırma və s.) elmi-tədqiqat işlərini maliyyələşdirilməsini planlaşdırırdı.3) Yaponiyada elmi-texniki fəaliyyət 60-cı illərin əvvəlinə qədər əsasən «başqalarının ideyasını rəqabətə dözümlü mala çevirmək!» prinsipinə əsaslanırdı. 70-80-ci illərdə xarici siyasət sahəsində bir tərəfdən ABŞ-la əməkdaşlığın və birgə fəaliyyətin güclənməsi ənənəsi özünü göstərir, o biri tərəfdən Sovet İttifaqı ilə qarşıdurma yoluna keçilməsi müşahidə olunur, faktik olaraq əvvəllər əldə edilmiş ikitərəfli nailiyyətlər öz əhəmiyyətini itirməyə başlayır. Belə bir siyasət digər sosialist ölkələri ilə münasibətlərə də şamil edilirdi. Bununla yanaşı, hələ 70-ci illərdə Sibirin və Uzaq Şərqi təbii sərvətlərindən birgə istifadə etmək haqqında əvvəllər bağlanmış sazişlərə əməl olunurdu. Hətta Sovet İttifaqı 1978-ci ildə ikitərəfli münasibətləri daha da inkişaf etdirmək haqqında təkliflər də irəli sürmüşdü. Lakin 80-ci illərin əvvəllərindən, xüsusilə ABŞ-da Reyqanın hakimiyyətə gəlməsindən etibarən yapon-sovet münasibətləri hiss olunacaq dərəcədə korlanmağa başladı. Əgər əvvəllər Yaponiya ABŞ-ın Sovet İttifaqına qarşı yeritdiyi siyasətə açıq qoşulmaqdan çəkinirdisə, indi bu işə açıq və aşkar şəkildə gedilirdi. Bu barədə 1982-ci il 8 mayda baş nazir Sudzuki və ABŞ prezidenti Reyqan arasında gedən danışıqların yekunu haqqında imzalanmış bəyanatda da bir mənalı formada yazılmışdır. Yaponiya da ABŞ kimi Sovet İttifaqına qarşı bir sıra iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməyə başladı. Əvvəllər bağlanmış müqavilə və sazişlərin yerinə yetirilməsini ləngidir, bunun üçün ayrılacaq kreditlərin buraxılmasını dayandırır. «Sovet hərbi təhlükəsi» haqqında açıq danışılmağa başlandı. 1981-ci ilin yanvarında nazirlər kabineti hər il fevralın 7-nin «Şimal əraziləri günü» kimi qeyd edilməsinə qərar verdi. Sovet İttifaqının dağılmasına kimi bu siyasət davam etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı ildən Yaponiya Sovet İttifaqına qarşı kursunu dəyişdi. Bu məsələdə M. S. Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsindən sonra SSRİ-nin daxili və xarici siyasətində demokratik təmayüllərin təzahür etməsi az rol oynamamışdır. ABŞ-m SSRİ münasibətlərində yaranan pozitiv dəyişmələrin də Yaponiyanın mövqeyinə təsiri əhəmiyyətli idi. 1990-cı il yanvarın 15-də Yaponiya Liberal-Demokrat partiyasının nümayəndə heyəti M.S.Qorbaçov tərəfindən qəbul olundu. SSRİ-nin Tikinti və Arxitektura məsələləri üzrə Komitə sədri B.N Yeltsin yanvarın 14-də, SSRİ xarici işlər nazirinin müavini V.Petrovski Yaponiyaya rəsmi səfərlər etdilər və yapon rəsmiləri ilə danışıqlar apardılar. Artıq sentyabrda Yaponiyaya gələn SSRİ xarici işlər naziri E.A.Şevardnadzenin səfəri SSRİ dövlət başçısının buraya gəlişinə hazırlıq kimi

qiymətləndirilə bilər. Münasibətlərdə irəliyə doğru dəyişikliklərin baş verməsinə inam artdı. Təsadüfi deyildir ki, Yaponiyanın baş naziri T.Kayfu iki dövlət arasında mövcud münasibətlərin gələcəyinə optimal baxdığını bəyan edir, digər rəsmilər mövcud problemlərin, ilk növbədə ərazi münasibətlərinin həllinin mümkünlüyünü söyləyir, siyasi məqsədlərlə yanaşı iqtisadi yaxınlaşmanın zəruriyyətini qeyd edirdilər. Bu sahədə əməli addımlarda atıldı. İqtisadi əməkdaşlıq üzrə ikitərəfli komitə çərçivəsində danışıqlar aparılmağa başlandı. Yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər intensiv xarakter alır və nəhayət, 1991-ci il aprelin 16-da M.S.Qorbaçov Yaponiyaya rəsmi səfər edir. O, Yaponiya imperatoru Akaxito' və baş nazir T.Kayfu ilə rəsmi görüşlər keçirildi. Tərəflər nəzərdə tutulan 15 sənəddən 12-ni imzaladılar. 1992-ci ildə T. Kay- funun SSRİ-yə gəlməsi qərarlaşdırıldı. Lakin əsas məsələlər: sülh müqaviləsi və ərazilər məsələsinin həllinə olan optimist ümidlər reallaşmadı. Bu səbəbdən tərəflər arasında müəyyən gərginliklər özünü göstərirdi. Ümumiyyətlə 90-cı illər Yaponiyanın həyatında istər hadisələrin dinamikası, istərsə də xarakteri baxımından zəngin olmuşdur. Bir sıra faktları sadalamaq istərdik : birincisi, uzun illərdən bəri siyasi həyatda liberal-demokratların şəriksiz liderliyinə son qoyulması ən ciddi hadisə kimi qeyd edilməlidir. İkincisi, iqtisadi inkişafın ən mühüm göstəricisi kimi isə 1990-cı ilin ortalarında Yaponiyanın Dünya Bankına o vaxta qədər olan borclarını bütünlüklə ödəməsini və rəsmi inkişaf edən ölkə e'lan olunmasını söyləmək olar. Üçüncüsü, elmi- texniki inkişafın nəticəsi idi ki, 1990-cı ilin əvvəlində Milli Aerokosmik Agentlik Yaponiyanın 2005-ci ildə ay səthinin praktik mənimsənilməsi haqqında planını açıqladı, açıq fəzaya orbital stansiya buraxıldı. Dördüncüsü, sosial həyat şərtlərinin yüksək səviyyədə olmasıdır ki, yapon insanının orta ömürlük həddi 79 yaşdır. Bu da yüksək inkişaf etmiş dövlətlərdə mövcud olan həddə bərabərdir. 90-cı illərdə Yaponiyanın xarici siyasətində də keyfiyyətcə yeni meyllər baş vermişdir. O, beynəlxalq integrasiya prosesində həlledici qüvvəyə çevrilmək kursu götürmüş, həm də bu zaman iqtisadi təsir vasitələrindən siyasi təsirə keçmək imkanlarına önəm verməyə cəhd etmiş və etməkdədir. Yaponiya BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olmaq istiqamətində söylər göstərir, üçüncü dünya ölkələrinə daha çox investisiya qoyur, beynəlxalq sülhyaratma proseslərində fəal iştirak etməyə can atır. O, ilk dəfə olaraq 1990-cı ilin aprelinde Brüsseldə NATO-nun yüksək səviyyəli seminarında iştirak etmişdir. Həmin ildən etibarən Şimali Koreya ilə münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır. İki dövlət arasında mövcud olan mübahisəli məsələlərin həlli yolları haqqında tərəflər arasında müzakirələr aparılmağa başlanmışdır. Bütün bu deyilənləri nəzərə alan tarixçilər artıq belə bir qənaəti tez-tez dilə gətirirlər ki, XXI əsrdə dünyanın güc qütbləri ABŞ və Yaponiya arasında paylanacaqdır

KOREYA

Koreyanın istiqlal qazanması, ikiyə bölünməsi və vətəndaş müharibəsi

1945-ci il avqustun 15-də Yaponiyanın təslimi ilə Koreya öz bağımsızlığına qovuşmuş oldu. Həmin tarix ölkənin bağımsızlıq günüdür, təəssüflər ki, həm də Koreyanın ikiyə parçalanması günüdür. Belə ki, 1945-ci ilin mayında Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet İttifaqı arasında əldə olunan sazişə görə Koreya müharibə bitdikdən sonra ABŞ, SSRİ, İngiltərə və Çinin himayəsi altına keçməli idi. 1945-ci ilin iyulunda Potsdam konfransında SSRİ-nin Uzaq Şərqdəki hərbi əməliyyatlarda iştirakına qərar verildikdən sonra hərbi əməliyyatların aparılması baxımından Koreya ərazisi 38-ci en dairəsi ilə ikiyə bölündü.

Həm də tərəflər bu en dairəsindən şimala olan torpaqları Sovet İttifaqının, cənuba olan torpaqları isə Birləşmiş Ştatların hərbi əməliyyatlar sahəsi kimi qəbul etdilər. Məhz bu qərar da Koreyanı günümüzə kimi ikiyə bölünmüş halda qalmasının təməlini qoymuş oldu. Koreyanın gələcəyi haqqında məsələ 1945-ci ilin dekabrında Moskvada ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən konfransda müzakirəyə çıxarıldı. ABŞ nümayəndə heyəti təklif etdi ki, Koreya himayə edilən əraziyə çevrilsin və buranın idarə edilməsi şimalda sovet, cənubda isə amerika hərbi komandanlığı tərəfindən həyata keçirilsin. Bu rejimin 10 ilə qədər müddətdə mövcud olması nəzərdə tutulurdu. Sovet İttifaqı bu təklifi qəbul etmədi. Uzun müzakirələrdən sonra qərara alındı ki, Koreya müstəqil bir dövlət kimi yenidən bərpa olunsun, müvəqqəti ümumkoreya demokratik hökuməti yaradılsın, onun tərkibi hər iki hissənin-həm cənubun, həm də şimalın nümayəndələrindən ibarət olsun və bütün bu prosesə amerika-sovet birgə komissiyası nəzarət etsin. Müvəqqəti hökumətə tapşırırdı ki, amerika-sovet birgə komissiyasının köməyi ilə yaxın beş il üçün Koreyanın siyasi, iqtisadi və ictimai sahələrdə inkişafı haqqında tədbirlər planı hazırlasın. Təbiidir ki, bu kompromis milli hökumət yaradılması və ölkənin birləşməsinə yol açar bilərdi- Lakin az keçmədən bəlli oldu ki, Koreyanın gələcəyi məsələsində ABŞ-ın və Sovet İttifaqının plan və məqsədləri tamamilə bir biri ilə ziddiyyət təşkil edir, tərəflərdən hər biri yaranmış vəziyyətdən öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün istifadə etməyə çalışır. Bu səbəbdən də başlanmış iş 1946-cı ilin mayından etibarən pozuldu və ölkə birdəfəlik olaraq iki yerə bölündü. Ölkənin şimalında sovet işğal rejiminin yaranmasından sonra sovet ordusunun kapitanı Kim İr Senin başçılıq etdiyi kommunistlər fəallaşdılar və Kommunist partiyasını yenidən dirçəldilər. 1946-cı ilin avqustundan onlar Yeni Xalq partiyası ilə birləşir və Əmək Partiyasını təsis edirlər. Buna qədər Vahid Demokratik Milli Cəbhə adlı təşkilat da yaradılmışdı. Sovet İttifaqından hər cür maddi və mənəvi dəstək alan Koreya Əmək Partiyası cəmiyyətə rəhbərliyi öz əlinə keçirdi. Xalq komitələri adlanan bir sistem yaradıldı. 1947-ci ilin fevralında xalq komitələrinin I qurultayı çağırıldı və burada Xalq məclisi seçildi. Xalq məclisi Kim İr Senin başçılığı ilə ali icra hakimiyyəti formalaşdırdı. Bundan sonra şimalda sosializm cəmiyyəti qurulmasını nəzərdə tutan bir sıra tədbirlər görüldü. İlk olaraq aqrar islahat keçirildi. 1946-cı ilin sonlarında Qanunvericilik palatası təsis olundu. Bu palatanın üzvlərinin yarısı hakimiyyət orqanları tərəfindən təyin olunmuş, qalan yarısı isə seçkilər yolu ilə müəyyənləşmişdi. İcraedici hakimiyyət kimi Koreya Mülki İdarəsi təsisatı da yaradıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin arada Koreyanın birləşdirilməsi məsələsində tərəflərin bir araya gəlməsinin mümkünsüzlüyü real fakta çevrildiyi səbəbindən ABŞ məsələnin həllini BMT Baş Məclisinin müzakirəsinə çıxarmışdı. BMT Baş Məclisinin 2-ci sessiyası da BMT komissiyasının nəzarəti altında ölkədə demokratik seçkilər keçirilməsinə qərar vermişdi. 1947-ci ilin mayında Cənubi Koreyanın Milli Məclisinə demokratik seçkilər keçirildi, keçid hökuməti yaradıldı. Cənubi Koreyada dövlət quruculuğu sahəsində ən mühüm tədbir 1948-ci ilin avqustunda Koreya respublikası yaradılmasının elan edilməsi oldu. Liberal partiyasının lideri Li Sm Man Koreya Respublikasının ilk prezidenti seçildi. Buna cavab olaraq Şimalda da 1948-ci ilin 25 avqustunda Koreya Ali Xalq Məclisi yaradıldı. Məclis 1948-ci ilin 9 sentyabrında Koreya Xalq Demokratik Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Nazirlər Kabinetinə başçılıq Kim İr Senə tapşırıldı. O, eyni zamanda Koreya Əmək Partiyasının sədri də seçildi. Beləliklə də Koreyanın iki yerə bölünməsi hüquqi baxımdan da təsbit olundu. Tərəflərdən

hər biri özünü qanuni hesab edir, digərinin varlığı fikrini yaxına buraxmırdı. Təbiidir ki, belə bir vəziyyətin yaranması bir tərəfdən regionda iki supergücün- Sovet İttifaqı və ABŞ-ın üstünlük uğrunda mübarizəsindən irəli gəlirdisə, o biri tərəfdən qarşıdurmanın daha da kəskinləşməsinə, silahlı münaqişənin qaçılmaz olmasına zəmin olaraq qalırdı. Doğrudur, formal olaraq sovet qoşunları 1948-ci ilin sonunda, amerika qoşunları isə 1949-cu ilin əvvəlində yarımadadan çıxmışdılar. Əslində isə hər iki tərəf müəyyən adlar altında burada yetərincə hərbi qüvvələr saxlamışdı və faktik olaraq Koreyanı ikiye bölən 38-ci en dairəsi qarşı-qarşıya dayanmış iki dünya sistemini ayıran cəbhə xətti idi. Silaha əl atılacağı ehtimalının hər gün reallaşdığını hər iki tərəf əvvəlcədən hiss edirmiş kimi öz qüvvələrini daha da möhkəmlətmək və yaxşı təşkil etmək haqqında düşünürdü. Bu baxımdan 1949-cu ilin 19 martında Moskvada SSRİ və KXDR arasında iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması, həmin qəbildən olan saziş və müqavilələrin ABŞ və Koreya Respublikası arasında bağlanması faktiki olaraq Şimalın Sovet İttifaqının, Cənubun isə Birləşmiş Ştatların hərbi-strateji bazasına çevrilməsi məqsədinə xidmət edirdi. Bütün bunlar da ondan irəli gəlirdi ki, Koreya yarımadası olduqca strateji əhəmiyyətli bir bölgədir. Oraya sahib olmaq Asiyada sərbəst hərəkət etmək imkanı qazanmaq deməkdir. ABŞ-ın Cənubi Koreya və Yaponiyada hərbi qüvvələrinin mövcudluğu onun strateji baxımdan qüvvətli bir durumda olduğuna dəlalət edirdi. Şimali Koreya ordusunun silaha və hərbi texnikaya olan bütün ehtiyacı da Sovet İttifaqı tərəfindən təmin edilirdi. Tərəflər ağır hərbi əməliyyatlar nəticəsində cəbhə xəttini 1951-ci ilin yazında 38-ci en dairəsi boyunca sabitləşdirə bildilər. Lakin hərbi əməliyyatlar bundan sonra iki il də davam etdirilmişdir. Bu üç illik müddət ərzində tərəflərdən heç biri qəti üstünlük göstərib qələbə qazana bilmədi. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə Sovet İttifaqı və Çin, nə də ABŞ bu müharibənin Koreya sərhədlərindən kənara çıxarılmasında maraqlı olmamış və bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Çünki yanlış bir hərəkət daha böyük müharibəyə gətirə bilərdi. Hərbi əməliyyatların getdiyi bir zamanda 1951-ci ilin iyun ayından atəşin kəsilməsi və barış danışıqlarına başlamaq haqqında razılaşma əldə edildi. Danışıqlar təklifi Şimali Koreyadan, təbiidir ki, Sovet İttifaqının təşəbbüsü və razılığı ilə gəlmişdi. Danışıqların getdiyi dövrdə hərbi əməliyyatlar hələ də davam etdirilirdi. Nəhayət, sovet lideri İ.V. Stalinin 1953-cü ilin martında ölməsi, bunun ardınca ali siyasi hakimiyyət daxilində mübarizənin güclənməsi və kəskinləşməsi səbəbindən Sovet İttifaqı təqdim olunan şərtlərə razı oldu. 1953-cü ilin iyulunda Phanmuncom kəndində (Keson şəhərinin yaxınlığında) tərəflər arasında barışıq haqqında saziş imzalandı. Qeyd edək ki, istər danışıqlarda, istərsə də barışıq haqqında sazişin imzalanması prosesində Çin də «kənüllülər» adından iştirak edirdi. Sazişin şərtlərinə görə Şimali Koreya və Cənubi Koreya arasındakı sərhəd yenə də 38-ci en dairəsindən keçirdi. İki Koreyanın durumunda heç bir dəyişiklik olmadı. Yalnız Sovet İttifaqı və ABŞ-ın Koreyadan çıxmayacaqları gerçəkləşdi. Halbuki, sazişin şərtlərinə görə xarici qoşunlar 90 gün ərzində Koreyadan çıxmalı idi. Koreyanın birləşdirilməsi və bərpası üzrə BMT-nin Komissiyası ölkənin gələcəyi haqqında tədbirlər hazırlamalı və həyata keçirməli idi. 1953-cü ilin 1 oktyabrında ABŞ ilə Cənubi Koreya arasında bağlanan müqavilənin şərtləri ilə ölkədə amerika hərbi qüvvələrinin saxlanılmasına hüquqi əsas verilmiş oldu. Bu müharibə Koreya xalqına böyük bəlalar gətirdi. Çox böyük əksəriyyəti Şimaldan olmaqla milyonlarla dinc əhali və əsgər məhv edildi və yaralandı. 1 mln-a yaxın çinli əsgər öldürüldü və şikəst edildi. BMT qoşunlarının itkisi 54 min nəfər olmuş, ölkənin iqtisadiyyatına güclü zərər dəymişdir.

Koreya Respublikası 1953-1980-ci illərdə

Müharibəni dayandırılmasından sonra Koreya respublikası da hələ başlanğıcı istiqlalyyətin əldə edilməsi ilə qoyulmuş iqtisadi quruculuq işlərini davam etdirməyə, hərbi əməliyyatlar nəticəsində məruz qaldığı dağıntıları bərpa etməyə başladı. 1953-cü ildə ABŞ-la imzalanan «qarşılıqlı təhlükəsizlik» haqqında saziş tərəflər arasında iqtisadi əməkdaşlığı da möhkəmləndirdi.

Koreyanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə

Bütün Koreya xalqının bir məqsədi vardır: ikiyə bölünmüş vətənin bütövləşməsi. Lakin bu problem bu günə kimi həll olunmamış olaraq qalır. Səbəbi də odur ki, II dünya müharibəsindən sonra iki güc mərkəzinin- Sovet İttifaqı və ABŞ-ın arasında olan ziddiyyətlər eyni ilə onların nəzarəti altında olan Şimal və Cənub ərazilərinə keçirilmişdir. Belə ki, Şimal sosializm qurmaqla məşğuldur, Cənub demokratik inkişaf yolu seçmişdir. Şimal sosializm «ixracı» haqqında düşünür, Cənub «kommunizm təhlükəsi»nə qarşı mübarizə aparır. Şimal «planlı» təsərrüfat yaradır, Cənub azad iqtisadi inkişafdadır. Şimal «fəhlə və kəndli hakimiyyəti» ideyaları təbliğindədir, Cənub milli demokratik rejimlə idarə olunur və s.və i.a. Bütün bunlar yarımadaın iki dövləti arasında ciddi və kəskin qarşıdurma yaratmışdır. 1950- 1953-cü illər müharibəsi məhz bu qarşıdurmanın törəməsi idi. Onun nəticələrini hər iki tərəf unutmur və hər biri öz marağı baxımından dəyərləndirir. Bu sahədə ilk dəfə ciddi təşəbbüs 1960-cı ildə məqsədinin və marağının necəliyindən asılı olmayaraq KXDR tərəfindən göstərilmişdir. Həmin ilin avqust ayında istiqlalyyətin 15-ci ildönümü ərəfəsində KXDR bir keçid tədbiri kimi Şimali və Cənubi Koreya konfederasiyasının yaradılması ideyasını irəli sürdü. Bu zaman nəzərdə tutulurdu ki, hər tərəfin öz hökuməti saxlanılmaqla Konfederasiya bu iki dövlətin iqtisadi və mədəni inkişafını tənzim edə bilər. Təklif olunurdu ki, qarşılıqlı ticarət əlaqələri yaradılsın və inkişaf etdirilsin, elm, mədəniyyət, incəsənət, idman sahələrində qarşılıqlı mübadilə olsun, Şimal və Cənub əhalisinin azad yerdəyişmə imkanı təmin edilsin, tərəflərdən hər biri öz ordusunu 100 min nəfərə qədər ixtisar etsin, bir- birinə qarşı hərbi qüvvə işlətməyəcəyi haqqında təəhhüd götürsünlər. Bütün bunlardan sonra Konfederasiyanın yaradılması üçün bir şərt qoyulurdu: ABŞ hərbi qüvvələri Koreyadan çıxarılmalıdır. Hər iki tərəfin söyləri nəticəsində 70-ci illərdə tərəflər arasında birbaşa danışıqlar intensivləşdi. Nəhayət, 1972-ci ilin 4 iyulunda «Şimalın və Cənubun birgə bəyanatı» qəbul edildi. Burada sülh və qarşılıqlı anlaşma zəminində ölkənin hər iki hissəsi arasında gərginliyin yumşaldılması və onların tədrici yaxınlaşması yolu ilə gələcəkdə Koreyanın dinc və demokratik formada birləşdirilməsi prinsipləri bəyan olunurdu. Sonrakı dövrlərdə tərəflərin göstərdiyi cəhdlər artıq 80-ci illərdə öz bəhrəsini verir. 1984-cü ilin noyabrında Şimal və Cənub arasında iqtisadi məsələlərə dair birbaşa danışıqlar başladı. 1985-ci ilin oktyabrında isə Cenevrədə «Sülhün təmin edilməsi və Koreyanın birləşdirilməsi üzrə konfrans» keçirildi. Koreya respublikası, KXDR, Sovet İttifaqı və ABŞ münasibətlərinin yaranması hər iki Koreya dövlətinin 1991-ci ildə BMT üzvlüyünə daxil olmasına imkan verdi.

HİNDİSTAN

İstiqlalyyətin qazanılması və onu məhkəmlətmək tədbirləri

II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Hindistanın tarixində ən böyük hadisə ölkənin istiqlalyyət qazanması ilə eyni gündə onun iki yerə bölünməsidir: mövcud hüduklar daxilində Hindistan və Pakistan dövlətləri yarandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu parçalanma prosesi daxili və xarici amillərlə bağlı bir sıra səbəblər üzündən yaranmışdı və Hindistan cəmiyyəti xeyli vaxt idi ki, həmin prosesin məntiqi bir nəticəsini gözləyirdi. Buna görə də parçalanma baş verdikdə xeyli qanlı-qadali hadisələrin törəməsinə səbəb olsa da, ona qarşı qəti müqavimət göstərilmədi.

Hadisələrin bu istiqamətdə necə cərəyan etməsini bir-iki cümlə ilə yada salmaq istərdik. Birincisi, hələ II dünya müharibəsinə qədər olan dövrdə ölkənin istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan qüvvələr iki yerə bölünmüşdü və bu bölünmənin də əsasında konfessional mənsubiyyət dayanırdı. Hinduslar Milli Konqress partiyasında birləşmişdilər və onların lideri Mahatma Qandi idi. Müsəlmanlar isə Müsəlman Liqasında birləşmişdilər və onların da lideri Məhəmməd Əli Cinnə idi. Xalqın artan mübarizəsi nəticəsində Böyük Britaniya hökumətinin Hindistanın idarəçiliyində yerli xalqın təmsilçiliyi sahəsində etdiyi güzəştlər lap əvvəldən konfessiyaların maraqlarına əsaslanırdı. Bu siyasətin arxasında Böyük Britaniyanın hansı məqsədi güdməsindən asılı olmayaraq həmin dövrdən ölkənin idarəçiliyi konfessiyalar arasında bölüşdürməyə başlamışdır, ikincisi, bütün Asiyada olduğu kimi, II dünya müharibəsinin gedişi dövründə Hindistan xalqının da istiqlal istəyi və əzmi qətiləşdi. Bəzi siyasi qüvvələr bu istəyi gerçəkləşdirmək üçün Yaponiya ilə əməkdaşlığa belə üstünlük verir, onun regiondakı siyasətini dəstəkləyirdilər. Hətta Hindistan Milli Ordusu adı altında müəyyən hərbi birləşmələr yaponlarla bərabər döyüşlərdə iştirak etmişdi. Vəziyyətin ciddiliyini görən Böyük Britaniya 1942-ci ildə Hindistan üzərindəki nəzarəti bir qədər də azaldaraq ölkədə yerli xalqın nümayəndələrindən ibarət hökumətin yaradılmasının təməlini qoydu. Yalnız müdafiə və xarici siyasət məsələlərini öz əlində saxladı. Böyük Britaniya həm də elan etdi ki, müharibə qurtardıqdan sonra Hindistana istiqlaliyyət veriləcəkdir. Lakin bir müddətdən sonra müharibə başa çatsa da istiqlaliyyətin verilməsi vədinin gerçəkləşməsi ləngiyirdi. Məhz bu da bir güclü xarici amil kimi Hindistan xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsinə güclü təkan vermişdi. O biri yandan, ölkənin daxilində mövcud olan ağır sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət də ingilis müstəmləkə rejiminə qarşı aramsız çıxışları qaçılmaz edirdi. Belə ki, dünya müharibəsi illərində Hindistanda milli özünü dərk prosesinin artması və daha da möhkəmlənməsi zəmnində milliyyətçi qüvvələr yenə də ölkənin ingilis müstəmləkə hakimiyyəti altında qalması ilə razılaşmır, bu hakimiyyəti ölkənin milli inkişafına mane olan başlıca səbəb kimi dəyərləndirir və yaranmış ağır iqtisadi vəziyyətə görə müstəmləkə hakimiyyətini günahlandırırdılar. 1945-ci ildə Bombay və Mədrəs əyalətlərində, Heydərabad və Maysur knyazlıqlarında, Mərkəzi Hindistan və Benqalda taxıl qıtlığının yaranması, əhalinin aqlıqla üzbəüz qalması, müharibənin qurtarması ilə bir sıra hərbi məhsullar istehsal edən müəssisələrin bağlanması və hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş 2 milyondan çox əsgərin hərbi xidmətdən tərxis edilməsi nəticəsində işsizlərin daha da artması, ərzaq və sənaye məhsullarının azalması zəminində qiymətlərin qalxması və s. hallar ölkədə böhranlı vəziyyət yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalqın bu antimüstəmləkə kampaniyasının başında Hindistan Milli Konqresi və Müsəlman Liqası dururdu. Onların çağırışı ilə 25 oktyabr Cənub-Şərqi Asiya günü elan edildi və bütün ölkə miqyasında etiraz aksiyaları keçirildi.

Antimüstəmləkə hərəkətinin güclənməsində xüsusi rol oynayan hadisələrdən birisi də II dünya müharibəsi illərində yaponların tərəfində hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş zabidlərə qarşı məhkəmə işinin aparılması oldu. Hindistan Milli Ordusu adlandırılan bu hərbi birləşmələr xalqın müəyyən hissəsi tərəfindən Böyük Britaniyaya qarşı çıxan

patriotik təşkilat kimi dəyərləndirilirdi və indi də ingilis müstəmləkə rejiminin həmin ordu zabitlərini ağır cəzalara məhkum etməsi güclü etiraz kampaniyası ilə qarşılandı. 1945-ci ilin noyabr-1946-cı ilin fevralında aramsız olaraq müxtəlif yerlərdə etiraz çıxışları, tətillər, nümayişlər, mitinqlər keçirilirdi. Kəlküttə, Bombay və digər iri şəhərlərdə nümayişçilərlə ordu və polis qüvvələri arasında toqquşmalar baş verdi, çox sayda insan həlak oldu və yaralandı. Etiraz kampaniyasının əhatə dairəsi daha da genişləndi. 1946-cı ilin yanvar-fevral aylarında ingilis-hind hərbi silahlı qüvvələri və donanmasının qulluqçuları da antimüstəmləkə hərəkatına qoşuldular.

Tətil üsyana çevrildi. Komandanlığın köməyə çağırdığı hərbi hissələrdəki hindli əskərlər üsyançılara atəş açmaqdan imtina etdilər. Üsyançılar hərbi kazarmaları ələ keçirməyə başladılar. Vəziyyətin isə kifayət qədər gərginləşdiyini gören komandanlıq ingilis hərbi qüvvələrini hadisəyə qatmaq zorunda qaldı. İngilis hərbi qüvvələri dənizçiləri gülləbaran tutdu və donanma komandanı admiral Qodfri üsyançılara təslim olmaq təklif etdi. Üsyançılar isə öz növbəsində komandanlığa qarşı bir sıra tələblər irəli sürdülər: 1) hindli hərbi qulluqçulara yönəli ayrı- seçkiliyin qadağan edilməsi və onların ingilislərlə eyni hüquqlu olması; 2) ingilis zabitlərin hindlilərlə əvəz olunması; 3) verilən qidanın yaxşılaşdırılması (tətil məhz bu səbəbdən başlanmışdı- müəl.); 4) əsgər ailələrinə verilən təqaüd və yardımların artırılması; 5) tərxis olunan hərbi qüvvələrin işlə təmin edilməsi; 6) siyasi məhbusların, o cümlədən Hindistan Milli Ordusunun zabitlərinin azad edilməsi; 7) hind hərbi qüvvələrinin İndoneziyadan çıxarılması. Bu tələblərin e'lan olunmasından az sonra üsyançılara qoşulanların sayı çox sürətlə artdı: limandakı e'malətxanaların işçiləri, dokerlər, radistlər və digər xidmət işçiləri tətilə başladılar. İki gün sonra isə Hindistanın Kəlküttə, Karaçi, Vizaqapatam, Mədiəs və s. kimi iri şəhərlərinin limanlarında üsyançılarla həmrəylik tətiləri və nümayişləri keçirildi. Bombeydə hərbi təyyarəçilər üsyançıları dəstəklədilər, şəhər əhalisi ümumi tətilə başladı. Vəziyyət son dərəcə mürəkkəbləşməyə doğru gedirdi. Qorxuya düşən hakimiyyət qüvvələri polisin köməyi ilə üsyançıları silahlı toqquşmaya təhrik edə bildi və bunu bəhanə gətirərək onlara qarşı hərbi hissələr göndərildi. Bombeydə, Kəlküttədə, Karaçidə, Mədrəsdə və s. yerlərdə polis və hərbi hissələrlə üsyançılar arasında qanlı döyüşlər oldu. Üsyançılar xeyli tələfat verdilər. Hadisələrin bu məcrada inkişafı Hindistan Milli Konqres Partiyası və Müsəlman Liqası liderlərini ciddi narahat etdi. Onlar üsyanın daha böyük tələfətlərə səbəb olacağından çəkinərək onun dayandırılmasını istədilər. Beş gün davam etmiş üsyan bu çağırışdan sonra fevralın 23-də dayandırıldı. Milli Konqress və Müsəlman Liqası liderlərinə hakimiyyət orqanlarının üsyançılara toxunmayacağı haqqında verdikləri sözlə baxmayaraq xeyli adam həbsə alındı və yüzlərlə dənizçi konslagerlərə göndərildi.

Üsyan yatırıldısa da onun çox böyük əhəmiyyəti oldu. O, ölkədə Böyük Britaniya hakimiyyətinə qarşı etirazın nə qədər güclü olduğunu göstərdi, bu etirazın bildirilməsində xalqın din, milli, sosial və siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yekdilliyini göstərdi və bu zəmində müstəmləkə hakimiyyətinin öz dayaqlarını itirdiyini və xeyli zəiflədiyini göstərdi. Təsadüfi deyildir ki, bu üsyanın ardınca ölkənin bir sıra şəhərləri və əyalətlərində xalqın müxtəlif sosial təbəqələri öz haqlarına sahib olmaq uğrunda mübarizəyə qalxmışdılar. Bu mübarizə 1945-1947-ci illərdə aramsız olaraq davam etdi. Biz irəlidə Bombay və Kəlküttə şəhərlərində dənizçilərin üsyanı ilə həmrəylik çıxışları haqqında danışmışdıq. Ölkənin digər şəhərlərində də güclü narazılıqlar özünü bu və digər formada göstərirdi. Benqal, Pencəb, Bombay, Maxaraşatra və digər əyalətlərdə kəndlilər

icarə haqlarının çoxluğuna qarşı çıxırdılar. Həm də bu çıxışlar getdikcə daha mütəşəkkil forma alır və kəndli ittifaqlarının yaranmasına təkan verirdi. Ümumiyyətlə, tarixçilərin müşahidəsinə görə 1945-1947-ci illərdə Hindistan kəndlilərinin siyasi şüuru da xeyli artmış və kəndli hərəkatı milli- azadlıq hərəkatının tərkib hissələrindən birinə çevrilməyə başlamışdır. 1946-cı ilin 15 martında Böyük Britaniyanın baş naziri Etlinin Hindistana dominion hüququnun verilməsinə öz hökumətinin hazır olması haqqında bəyanatı da məhz bu baxımdan irəli gəlmişdi. Hindistana xüsusi bir komissiya da göndərildi ki, ölkəyə dominion hüququ verilməsi üçün konstitusiya islahatları layihəsini hazırlasın. Eyni zamanda vitse-kral Ueyvell təklif etdi ki, Hindistanın müvəqqəti hökuməti təşkil olunsun və oradakı yerlərin 40%-i hinduslara, 40%-i müsəlmanlara və 20%-i isə qalan dini qurumlara verilsin. Lakin bu təklif Milli Konqres tərəfindən qəbul edilmədi. O, hökumətin təşkil olunma prinsiplərinə etiraz edirdi. Belə olduqda müstəmləkə hakimiyyət orqanları bir qədər geri çəkildi, güzəşt olaraq nazir vəzifələrinə namizədlərin Milli Konqres sədri tərəfindən irəli sürülməsi və vitse-kralın həmin namizədlərlə mütləq razı olması prinsipi qəbul edildi. Buna isə Müsəlman Liqası etiraz etdi və 1946-cı ilin avqustunda Cəvahərləl Nehrunun təşkil etdiyi hökumətə girmədi. Müsəlman Liqası həmin vaxtdan Pakistan dövləti yaradılması uğrunda «bilavasitə mübarizəyə» başladığını bildirdi. Beləliklə də hindus-müsəlman münasibətləri kəskin şəkil aldı. Avqustun. 16-da Kəlküttədə hindus- müsəlman toqquşmaları qanlı qırğına çevrildi. Dini zəmində baş verən çaxnaşmalar ölkənin bir sıra rayonlarına yayıldı. Bunların nəticəsində çox sayda adam məhv oldu, çoxlu yaşayış məskənləri və məhəllələr dağıdıldı. Vəziyyət son dərəcə gərginləşdi. İstiqlal hərəkatının M.Qandi, C.Nehru və s. kimi liderləri bu qırğınlara qarşı çıxaraq xalqı sakitləşməyə çağırırdılar. O biri tərəfdən Böyük Britaniya hökuməti də məsələni yoluna qoymaq cəhdlərində bulundu və nəhayət, 1947-ci ilin 20 fevralında baş nazir Etlə yeni bir bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda bildirilirdi ki, Böyük Britaniya Hindistanın hakimiyyətini «hindlilərə» verməyə, daha doğrusu, ölkənin dini əlamətə görə iki yerə- Hindistan İttifaqı və Pakistana bölünməsi zəminində onlara dominion hüququ verməyə hazırdır. Bunun ardınca yazda lord Maunbetten Hindistana yeni vitse-kral təyin olundu. O, iyunda «Hindistan hakimiyyətinin təhvil verilməsi» planını e'lan etdi. Plana görə ölkə Hindistan İttifaqı və Pakistana bölünürdü, yeni yaranmış dövlətlər dominion hüququ alırdılar və knyazlıqlara hüquq verilirdi ki, hansı dövlətin tərkibinə daxil olmağı özləri müəyyənləşdirsinlər. Həm Milli Konqress, həm də Müsəlman Liqası bəzi əlavələrlə Maunbetten planı ilə razılaşdılar. Ölkənin bölüşdürülməsi prosesinin gedişində yenidən siyasi münaqişələr və hindus-müsəlman toqquşmaları qızışıdı, bir sıra qanlı-qadali hadisələr, xüsusilə Pəncab və Benqalda, baş verdi, çoxlu köçkünlər ordusu yarandı. Bütün bunlara baxmayaraq, avqustun ortalarında Hindistan hüdudları daxilində iki dominionun yaradılması prosesi başa çatdırıldı. 1947-ci ilin 14 avqustunda əhalisinin əsasən müsəlman olduğu Benqaliya, Pəncab, Sind, Şimal-Qərbi sərhəd vilayətlərinin birləşməsi zəminində Pakistan dominionunun, 15 avqust isə Hindistan İttifaqı dominionunun yaradıldığı elan olundu. Knyazlıqların çox böyük hissəsi Hindistan İttifaqı tərkibinə qatıldı. Bunların içərisində əhalisinin böyük çoxluğu müsəlman olan Kəşmir də var idi. Bu, Kəşmir müsəlmanlarının ciddi etirazına səbəb oldu və tərəflər arasında silahlı toqquşmalar yaratdı. Doğrudur, Hindistan ordularının daxil olduğu Kəşmir ərazisinin müəyyən hissəsi Pakistan orduları tərəfindən tutulsa da, məsələ həll olunmamış qaldı. Bu gün də Kəşmir problemi iki qonşu dövlət arasında daimi davam edən münaqişələr

obyektidir. 1948-ci ilin 30 yanvarında yetmiş yaşlı M.Qandini qətlə yetirdilər. Qatil Hindu Mahasabha adlı dini-millətçi təşkilatın üzvü idi.

Bütün bunlara baxmayaraq Hindsitan xalqlarının müstəmləkə əsarətindən xilas olaraq istiqlala qovuşmaları çox böyük tarixi hadisə idi. Bu hadisənin əhəmiyyəti təkcə Hindsitan hüdudlarında Böyük Britaniya müstəmləkə rejiminin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmır. Ümumiyyətlə regionda müstəmləkə sisteminin birdəfəlik ləğv edilməsinin başlanğıcı oldu, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya xalqlarının ingilis, fransız, holland və amerika müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizəsinə təkan verdi və həmin mübarizənin uğurlu sonluğu üçün bir nümunə oldu. Ən başlıcası isə Hindistan iki dövlətə parçalansa da, burada yaşayan xalqlar öz tarixi inkişafında keyfiyyətə yeni olan bir mərhələyə qədəm qoydular. Hindistan müstəqil bir dövlət kimi mövcud olduğu ilk günlərdən Milli Konqres partiyası başda olmaqla ölkənin əsas siyasi qüvvələri gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi, daxili və xarici siyasi məsələlərin həlli istiqamətində bir sıra vəzifələrin icrasına başladılar. Bu vəzifələrin ən ümumi siyasi istiqlalıyyəti möhkəmləndirmək zərurəti idi. İlk addım olaraq Böyük Britaniyanın buradakı təmsilçisi vitse-kral lord Maunbetten yerli xalqın nümayəndəsi Milli Konqresin liderlərindən Racaqopalaçarya ilə əvəz olundu. 1948-ci ilin fevralında Böyük Britaniya hərbi qüvvələrinin sonuncu hissələri Hindistandan çıxdı. İstiqlalıyyətin ilk aylarında ingilis generalı Okinlek hind ordusunun baş komandanı olaraq qalırdı. Yeri gəlmişkən, general Okinlek «əvəzçiliklə» həm də Pakistan ordusuna komandanlıq edirdi. C.Nehru hökumətinin gördüyü ilk işlərdən birisi ordu komandanlığına hindli hərbiçilərin gətirilməsi idi. Bunun ardınca isə dövlət aparatı işçiləri bütünlüklə hindlilərdən ibarət oldu. 1948-ci ilin sonları ölkənin inzibati bölgüsünə yenidən baxılması uğrunda hərəkətin yüksəlməsi ilə xarakterdir, Bu hərəkətin əsas məqsədi o idi ki, inzibati-ərazi vahidləri dil ümumiliyi əsasında yaradılsın. Məsələn, Mədrəs əyalətində yaşayan telequ xalqı tələb edirdi ki, Heydərabad knyazlığında Teliqana ərazisi də qatılmaqla onlar üçün Aidxra ştatı təsis edilsin. Travankur və Koçin knyazlıqlarında yaşayan malayali xalqı vahid Kerala ştatında birləşmək istəyirdi. Maratxlar Maxaraştra, qucaratlılar Qucarat əyalətlərinin yaradılması uğrunda mübarizə edirdilər. Bu sahədə 1948-1949-cu illərdə aparılan islahatlar onunla nəticələndi ki, əyalətlərdə mövcud olan xırda knyazlıqlar ləğv edildi və onların ərazisi əyalətin ərazisinə qatıldı. Lakin knyazlar öz xüsusi torpaqlarının mülkiyyətçisi olaraq qalırdı və həm də hökumət tərəfindən lazımı təqaüdlə təmin edilirdilər. Kompakt şəkildə mövcud olan knyazlıqlar isə knyazlıqlar ittifaqı şəklində birləşdirilir, iri knyazlıqlar və əyalətlər isə ştatlara çevrilirdilər. Bu inzibati-ərazi vahidlərinin idarə edilməsi də tənzipləndi. Onların əvvəllər mövcud olan hakimiyyət hüququ mərkəzi hökumətə verildi, bəzi knyazlar qubernator vəzifəsinə təyin olundu. Ancaq bununla yanaşı knyazlıqlarda qanunvericilik məclislərinin də yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bunlar isə imkan verdi ki, Hindistanın bütün ərazisinə nəzarət edə biləcək mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət yaradılsın. Süverenliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində görülən ən mühüm tədbirlərdən birisi 1948-1949-cu illərdə yeni konstitusiya layihəsinin hazırlanması və onun müzakirəsində bütün siyasi partiya və qrupların yaxından və fəal iştirakı oldu. Bu layihə müstəmləkə rejimi dövründəki konstitusiyadan köklü şəkildə fərqlənirdi. Layihəyə görə Hindistan süveren demokratik respublika elan olunur, vətəndaşlar öz düşüncələrini açıq şəkildə bildirmək, ittifaqlar, təşkilatlar və cəmiyyətlər yaratmaq, ölkədə sərbəst hərəkət etmək hüququ alırdılar. Ali qanunvericilik orqanı

Ümumhindistan parlamenti olurdu. Parlament Xalq Palatası (Lok sabha) və Ştatlar Sovetindən (Rac sabha) ibarət idi. Yeni inzibati quruluş tətbiq olunurdu. Xalq Palatasına və Ştatlar Sovetinə seçkilər ümumi, birbaşa və bərabər hüquq əsasında keçirilirdi. Ştatlar Soveti ştatların nümayəndələri və prezidentin siyasətçilər, elm və mədəniyyət xadimləri sırasından təyin etdiyi əlavə 12 nəfərdən təşkil olunurdu. Prezident parlamentin hər iki palatası üzvlərindən və ştatların qanunvericilik məclislərinin üzvlərindən təşkil olunmuş seçki kollegiyasında seçilir və bir sıra mühüm səlahiyyətlərə malik olurdu: o, ali baş komandandır, qanunlar vermək və ya onları ləğv etmək hüququ var, parlamentin sessiyasının vaxtını təyin edir, konstitusiyanın fəaliyyətini dayandıra bilir, baş naziri və onun təqdimatı ilə hökuməti təyin edir, ştatların qanunvericilik məclislərinin təqdim etdiyi namizədlər sırasından qubernatorları təyin edir. Hindistanın yeni konstitusiyası 1950-ci ilin 26 yanvarında qüvvəyə mindi. Bəlli olduğu kimi həmin gün Milli Konqresin əhalini vətəndaş itaətsizliyinə çağırmasının 20-ci ildönümü idi. Yeni konstitusiyanın qəbulu təkcə Asiyanın yox, ümumiyyətlə dünyanın ən böyük ölkələrindən biri olan Hindistanın siyasi müstəqilliyinə bir tamamlanma xarakteri verirdi. Yeni konstitusiyaya görə dövlətin rəsmi adı Hindistan Respublikası oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Hindistan respublikası tam istiqlala qovuşduqdan sonra da Britaniya Millətlər Birliyinin üzvü olaraq qalırdı. Başqa sözlə desək, metropoliya ilə öz əvvəlki münasibətlərini qoruyub saxlayırdı. Konstitusiyanın qəbulundan sonra ölkədə 1951-ci ilin sonu və 1952-ci ilin əvvəllərində həm mərkəzi parlamentə, həm də ştatların qanunvericilik məclislərinə seçkilər keçirildi. Seçkilərdə ölkənin istiqlal qazanmasında liderlik etmiş Hindistan Milli Konqress partiyası qalib gəldi və yerlərin dördə üçünə sahib oldu. Partiyanın lideri C.Nehrunun başçılığı altında hökumət təşkil olundu. Hindistan respublikası yarandığı ilk gündən ölkənin liberal iqtisadi inkişaf xətti siyasi-hüquqi həyatda liberal dəyərlərə əsaslanan təməl prinsiplərinin yaranması və fəaliyyəti ilə həmahəng olmuşdur. Tarixçilər bu inkişafın köklərini ölkədə iki yüz ilə qədər sürmüş ingilis müstəmləkə rejimi dövründə klassik ingilis parlament- demokratik sisteminin tətbiqi ilə bağlayırlar və belə söyləyirlər ki, hakimiyyətdə olan siyasi qüvvələrin özləri də məhz həmin ühdə böyümüşdülər. Bu baxımdan idi ki, 1950-ci il konstitusiyası klassik Avropa standartlarına uyğun tərtib olunmuşdu. Ölkədə ali icra hakimiyyəti, qanunvericilik hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti istər mərkəzdə, istərsə də yerlərdə kifayət qədər müstəqil idi. Siyasi proseslər, partiyaların fəaliyyəti və seçkilər dövründə onların ayrılıqda və ya koalisiyalar şəklində tam azad mübarizəsi zəmnində tənzimlənir. 1964-cü ildə C.Nehrunun ölümündən sonra Milli Konqresin sədrliyinə onun qızı İndira Qandi gətirilmişdi. İstiqlaliyyətin ilk illərində Hindistanın xarici siyasət kursunun gedişi ümumiyyətlə regiondakı qüvvələrin geosiyasi düzümündən asılı olmuşdur. ÇXR ilə qarşıdurma, Pakistanla münaqişələr və maraqlı böyük dövlətlərin regionda baş verən hadisələrə münasibəti bu məsələdə çox təsirli olmuşdur. 1954-cü ildə Hind-Çində böhranın tənzimlənməsində müəyyən rol oynamışdı. Elə həmin dövrdən də Hindistan ilə Çinin Tibet rayonu arasında əlaqələr və ticarət haqqında hind-çin sazişi bağlanmışdır. Ümumiyyətlə ÇXR ilə bağlanan sazişlərdə və müxtəlif xarakterli əlaqələrdə sonralar beynəlxalq aləm tərəfindən bəyənilən dövlətlərarası münasibətlərin əsas prinsiplərinin təməli qoyulmuşdur. Tarixi ədəbiyyatda pəncəşila adı ilə tanınan beş prinsip bunlardır: 1) ərazi bütövlüyünə və suverenliyə qarşılıqlı hörmət; 2) hücum etməmək; 3) bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq; 4) bərabərlik və qarşılıqlı fayda; 5) dinc yanaşı yaşamaq. Bəlli olduğu kimi bir il sonra, yəni

1955-ci ildə Hindistanın baş naziri C.Nehru və ÇXR-in baş naziri Çjou En layırı imzaladıqları Bəyanatda bu prinsiplər iki dövlət arasındakı münasibətlərin təməl prinsipləri elan olunurdu. Xarici siyasətdə mühüm yer tutan hadisələrdən birisi də Hindistanın hərbi bloklara girməkdən çəkinməsi və gənc müstəqil dövlətlərin birliyinə qoşulmağa cəhd göstərməsidir. Bəlli olduğu kimi, Hindistan «Cənub-Şərqi Asiyanın müdafiəsi haqqında» müqaviləyə-SEATO-ya qoşulmadı. O, 1955-ci ilin aprelində Bandung- da Asiya və Afrikanın 29 dövlətinin iştirak etdiyi konfransın çağırılması təşəbbüskarlarından və iştirakçılarından biri oldu. Ölkənin bu daxili problemləri içərisində bəlkə də ən başda gələnini milli-dini müxtəliflikdir. Daha doğrusu, bu zəmində yaranmış ziddiyyətlərin bəzi hallarda düşmənçilik həddinə çatmasıdır. Doğrudur, 1947-ci ildə ölkənin bölünməsindən sonra müsəlmanların böyük çoxluğu Pakistan dövlətində cəmləşsə də Hindistanda yüz milyon civarında müsəlman qalmışdı. Bundan əlavə, olduqca böyük və nüfuzlu bir sikh icması vardır. Ölkənin müxtəlif rayonlarında hindus-müsəlman toqquşmalarının artması Hindistan həyatının reallığı xarakteri almışdır.

Ümumiyyətlə Hindistan çoxmillətli dövlətdir və əhali 14 dildə danışır, bundan əlavə çoxlu ləhcə və dialektlər də var. Geniş yayılmış hinduizm və islamla yanaşı xristianlıq, sikhizm və digər etiqadlar mövcuddur. Bir sıra ştatlarda dini-kommunist və hətta separatist qüvvələr yetərinə güclüdür. Ümumiyyətlə isə Hindistanda gedən milli proseslərdə iki ənənə müşahidə olunur. Birinci ənənə ondan ibarətdir ki, müxtəlif millətləri təmsil edən müəyyən qüvvələr obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən millətlərarası inteqrasiyaya meyillidirlər, demokratik zəmində siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə çalışırlar. Lakin bu ənənənin özü bir sıra hallarda dövlət aparatının daha çox bürokratik-mərkəzləşdirmə siyasətinin törətdiyi əngəllərlə qarşılaşır. Təbiidir ki, daha çox mərkəzləşdirmə siyasəti ştatların və buradakı əhalinin qanuni maraqlarının yetərinə nəzərə alınmaması, onlara etinasız münasibət deməkdir.

daxili siyasi gərginliklər, kasta problemi və dini- milli münaqişələr istiqlalıyyət qazanıldıqdan sonra müxtəlif maraqların daşıyıcıları olan ayrı-ayrı sosial-siyasi qüvvələrin öz məqsədləri uğrunda mübarizəsində istinad etdikləri amillər idi. 1980-ci il seçkilərində qalib çıxan Milli Konqres (İ) partiyası İ.Qandinin başçılığı altında yenidən hakimiyyətə sahib oldu. Təbiidir ki, onun qarşısında bir sıra məsələləri təxirə salmadan həll etmək vəzifəsi dayanırdı. İqtisadi müstəqilliyi möhkəmləndirməklə yanaşı sosial münaqişələri bir qədər yumşaltmaq, milli-dini çəkişmələri aradan qaldırmaq, müxtəlif sosial təbəqələr, mərkəzi hakimiyyətlə ştatlar, ümummilli və yerli maraqlar, inteqrasiya məqsədləri və mərkəzdən qaçma qüvvələri arasında mövcud olan əkslikləri tənzim etmək böyük səy və enerji tələb edirdi. 1984-cü ilin 31 oktyabrında baş nazir İ.Qandinin qətlə yetirilməsi oldu. Bu sui-qəsdədən sonra isə hindus-sikh qırğınları zəncirvari reaksiya halında bir sıra ştatlara yayıldı. Hinddilli ştatlarda hinduslar sikhlərə qarşı, Dehli və Pəncabda isə əksinə, sikhlər hinduslara qarşı qırğınlar törədir, terror aktları təşkil edirdilər. Anasından sonra baş nazir olmuş Raci Qandi bütün gücünü bu qırğınların qarşısını almağa yönəltdi və müəyyən qədər də məqsədinə nail ola bildi.

O, Pəncab məsələsinin siyasi yolla çözülməsi kursuna önəm verəcəyini e'lan etdi, hətta 1985-ci ilin iyulunda,- Amritsar hadisələrindən bir il sonra, - «Akali dal» partiyasının lideri S.Lonqoval ilə saziş də imzalaya bildi. Sazişin şərtlərinə görə tərəflər qarşılıqlı güzəştlər zəmnində problemin həll edilməsini mümkün hesab edirdilər. Lakin bu saziş bir mənalı qarşılanmadı. Terror aktları yenə də davam etdirildi. Bir sıra hind siyasi

xadimləri, o cümlədən S.Lonqoval da bu terrorların qurbanı oldular. 1986-cı ilin aprelinde isə müəyyən sikh siyasi qüvvələri Xalistan dövlətinin yaradıldığını elan etdilər. Məsələnin həlli üçün hökumətlə danışıqlar aparmağa hazır olduqlarını bildirən «Qızıl məbəd»in baş xadimi və sikh məbədlərini idarə edən komitənin katibi 1988-ci ilin iyununda öldürüldülər. Qeyd etmək lazımdır ki, Xalistan dövləti yaratmaq istəyən siyasi qüvvələrin sərəncamında kifayət sayda silahlı dəstələr vardır. Bu dəstələrin də hər birində minlərlə döyüşçü toplaşmışdır və onlar lazım bilinən bütün tədbirlərin yerinə yetirilməsində fəal iştirak edirlər. Xalistan tərəfdarları maddi baxımdan istər Hindistanın daxilindəki zəngin sikhlər tərəfindən, istərsə də xaricdə yaşayanlar tərəfindən maliyyələşdirilirlər. Müşahidəçilər onların Pakistandan da dəstək aldığı qənaətindədirlər. Bununla yanaşı Ümumhindistan sikh təşkilatı da vardır və bu təşkilatın şöbələri ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada və s. kimi ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər. İkinci nüfuzlu və güclü təşkilat Sikh gənclər təşkilatlarının beynəlxalq federasiyasıdır. Onun da bir sıra ölkələrdə şöbələri vardır. Bu təşkilatlar Xalistan tərəfdarlarına hər cür yardım göstərirlər. O ki qaldı Xalistan tərəfdarlarının mübarizə üsullarına, bu, əsasən Pəncabda yaşayan hindli azlığın oradan qovulması və bu zəmində əyalətdə milli-dini təmizləmə aparılması üçün müxtəlif aksiyalardan ibarətdir. Həm də bu aksiyalar zamanı çoxlu insan tələfatı olur. Əgər 1987-ci ildə qətlə yetirilənlərin sayı yüzlərlə hesablanırdısa, bu rəqəm 1988-ci ildə minlərə çatmışdı. 1990-cı ildə Cammu və Kəşmir ştatında da yenidən vəziyyət kəskinləşdi. Bir qədər irəlidə dediyimiz kimi, əhalisinin əsasən müsəlmanlardan ibarət olmasına baxmayaraq ştat Hindistanın tərkibində qalmışdır və Pakistan bu faktla heç zaman razılaşmamışdır. Eyni zamanda Cammu və Kəşmirin özündə də kifayət qədər güclü siyasi qüvvələr vardır ki, onlar da Hindistanın tərkibində olmaq faktını qəbul etmir və ona qarşı çıxırlar. Bu qüvvələrin böyük hissəsi Cammu və Kəşmirin Azadlığı Cəbhəsində birləşmişlər. Bu təşkilatın əsas məqsədi müstəqil Cammu və Kəşmir dövləti yaratmaqdır. Hindistan da öz növbəsində bu ştatın onun tərkibində qalması üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etmişdir. Hələ 1952-ci ildə Hindistan hökuməti və maxaraca (knyaz) arasında bağlanan sazişə görə Kəşmirin Hindistanın tərkibinə girməsi elan olunub, 1956-cı ildə isə ştatın qanunvericilik məclisinin qəbul etdiyi Konstitusiyaya görə «Kəşmir Hindistan İttifaqının tərkib hissəsi» adlandırılıbdır. Nə Pakistan, nə də Cəmmu və Kəşmirin özündə olan çoxlu siyasi qruplar bu aktları tanımırırlar və əyalətin Pakistana birləşməsi və ya da müstəqil dövlətə çevrilməsi tələbindən çəkinmirlər. Cammu və Kəşmirin Azadlığı Cəbhəsi isə müstəqil dövlət yaratmaq istiqamətində əməli addımlarını kifayət qədər çoxaltmışdır. Bütün bunların nəticəsində 1987-ci ildə ştatda vəziyyət son dərəcə kəskinləşdi. Terror aktları çoxaldı, istər hindlilər, istərsə də müsəlmanlar arasından qətlə yetirilənlərin sayı yüzlərlə idi, insanlar girov götürülür, müxtəlif təyinatlı ev və binalar partladılırdı. Əyalətin istiqlalına nail olmaq üçün silahlı dəstələr təşkil olunur və müəyyən hərbi düşərgələrdə təlim keçən döyüşçülər bu dəstələrə cəlb olunurdular. Vəziyyətin tədricən nəzarətdən çıxdığını görən hökumət ciddi cavab tədbirlərinə əl atdı. Ştatda komendant saati tətbiq edilməsi, müxalifət təşkilatları və qazetlərin fəaliyyətinin dayandırılması, şübhə doğuran şəxslərin yoxlanılması, evlərin axtarılması, nümayişçilərin atəşə tutulması və s.kimi. tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, yerli hakimiyyət orqanları vəziyyətə nəzarəti bərpa edə bilmədilər. Hindistanın xarici siyasətinə gəlincə, onun əsasən qonşularla dinc yanaşı yaşamaq xəttinə üstünlük vermək cəhdlərini qeyd etmək lazımdır. Hindistan dünyada

üçüncü blok kimi meydana gələn tərəfsiz dövlətlər hərəkatının ilk gündən nüfuzlu liderlərindən biri olmuşdur. Bununla yanaşı, irəlidə dediyimiz kimi, Hindistan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi gündən zəmanəmizədək həlli problem olaraq qalan bir sıra məsələlərlə üz-üzə qalmışdır. Bunlardan birisi kimi Cammu və Kəşmir əyaləti ilə bağlı bəzi cəhətlərə toxunmuşuq. Məhz Cəmmu və Kəşmirə bağlı olaraq Hindistanın çoxəsrlik ortaq tarix və mədəniyyətə malik olduğu qonşu Pakistanla münasibətləri hələ də gərgin olaraq qalır. Cəmmu və Kəşmir üstündə iki dövlət arasında 1947-1948-ci, 1965-ci, 1971-ci illərdə hərbi münaqişələr baş vermişdir. Doğrudur, Hindistan 1988-ci ildə Pakistanda hərbi rejimin süqutundan sonra iki dövlət arasında münasibətlərin normal axarına düşəcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin 1990-cı ildə Kəşmirdəki müxalifət qüvvələrinin fəallaşması münasibətləri daha da pisləşdirdi. Hindistanın xarici siyasətdə önəm verdiyi xətlərdən birisi Sovet İttifaqı ilə geniş münasibətlər qurmaq idi. Bu iki dövlət arasında daha bir mühüm hadisə 1986-cı ilin noyabrında nüvə silahından və zorakılıqdan azad dünya prinsipləri haqqında Dehli bəyanatının imzalanması oldu. Bəyanatda aşağıdakı prinsiplər öz əksini tapmışdı: 1) dinc yanaşı yaşamaq beynəlxalq münasibətlərin universal norması olmalıdır; 2) insan həyatı ən yüksək sərvət kimi dəyərləndirilməlidir; 3) qeyri-zorakılıq bəşər həyatının əsası olmalıdır; 4) qarşılıqlı anlaşma və etimad qorxu və şübhəni əvəz etməlidir; 5) hər bir dövlətin siyasi və iqtisadi müstəqillik hüququ tanınmalı və hörmət edilməlidir; 6) silahlanmaya sərf olunan ehtiyatlar sosial və iqtisadi inkişafa yönəldilməlidir; 7) şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün bütün şərtlər təmin olunmalıdır; 8) bəşəriyyətin maddi və intellektual imkanları global problemlərin həllinə xidmət etməlidir; 9) «qorxu tarazlığı» yerini ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik tutmalıdır; 10) nüvə silahından və zorakılıqdan azad dünya tərəfdaşlığı istiqamətində konkret və təxirəsalınmaz tədbirlər tələb edir.

Daxili siyasi həyata baxsaq Hindistan Milli Konqres (İ) partiyası ilə ona müxalifətdə olan qüvvələrin mübarizəsində bir qayda olaraq konqresçilərin uduzduğunu görə bilərik. Milli Konqres (I) partiyası 1990-cı ilin fevralında yerli özünüidarə məclislərinə seçkilərdə də növbəti dəfə məğlubiyyətə uğradı. Lakin bununla yanaşı hökuməti təşkil edən Milli Cəbhə daxilindəki qüvvələr arasında münasibətlərin heç də hər zaman möhkəm olmaması V.P. Sinqh iqtidarının sonunu tezləşdirirdi. Elə bu səbəbdən idi ki, V.P. Sinqh hökuməti 11 aydan sonra 1990-cı ilin 7 noyabrında istefa verdi. Çandra Şekaranın başçılıq etdiyi növbəti hökumət isə cəmisi dörd ay işləyə bildi. O da 1991-ci ilin martında istefaya getdi. Ölkədə yaranmış bu siyasi istiqrarsızlıqdan çıxmaq üçün prezident may ayının üçüncü ongünlüyünə seçkilər təyin etməyə məcbur oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, seçkilərin birinci mərhələsinin başa çatdığı 20 mayda Şri Perambudur şəhərində Hindistan Milli Konqres partiyasının lideri R. Qandi qızıışan siyasi ehtirasların qurbanı oldu. O, terror nəticəsində öldürüldü. Buna baxmayaraq konqresçilər seçkilərdə uğur qazana bildilər və müşahidəçilərin rəyinə görə bu qələbənin əldə edilməsində R. Qandinin öldürülməsi faktı az rol oynamamışdır. Partiyanın yeni sədri V.P. Narasimha Rao baş nazir oldu və onun başçılıq etdiyi hökumət 1996-cı ilin martına kimi fəaliyyət göstərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, parlament seçkilərinin arxasınca 1992-ci ilin iyulunda prezident seçkiləri keçirildi və bu vəzifəni Şankar Dayal Şarma tutdu. 90-cı illərdə Hindistan təkcə iqtisadi siyasət sahəsində deyil, eyni zamanda xarici siyasətdə də müəyyən dəyişikliklər etməyə cəhdlər göstərmişdir. Başqa sözlə desək, bu dövrdə Hindistan dövlətinin xarici siyasəti daha çevik, daha təşəbbüskar və daha pragmatik xarakter daşımağa meylli olmuşdur. Bu

baxımdan 1996-97-ci illər üçün Hindistan xarici işlər nazirliyinin hesabatından aşağıdakı fikirlərə diqqəti cəlb etmək istərdik: «Dünyanın siyasi və iqtisadi düzenində daimi dəyişikliklər keçirildiyi dövrdə təhlükəsizlik sahəsində daimi monitoring və yaranmış şəraiti Hindistanın həyatı maraqlarının müdafiəsi baxımından qiymətləndirmək lazımdır». Bir qədər sonralar baş verən dünya hadisələrini dəyərləndirən Hindistan prezidenti K.R. Narayanan 1999-cü ilin 15 avqustunda İstiqlaliyyət günü münasibətilə xalqa müraciətində açıq-aşkar şəkildə bildirdi ki, «silahlı qüvvələrin daha da möhkəmləndirilməsi və onun ən müasir silahlarla təchiz edilməsi» zərurətdir. 1990-cı ilin əvvəli Hindistan-Pakistan sərhədində yeni silahlı toqquşmaların başlanması ilə xarakterdir. Hindistan sərhədçilərinin Cammu və Kəşmir ştatına keçmək istəyən adamlara atəş açması nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlər yenidən gərginləşdi. Hindistan Pakistanı Cammu və Kəşmir ştatındakı müxalifət qüvvələrini dəstəkləməkdə və onlara yardım göstərməkdə ittiham etdi. Pakistanın baş naziri B.Bhutto isə rəsmi şəkildə bəyan etdi ki, Cammu və Kəşmir ştatında baş verən proseslərdə onun dövlətinin heç bir iştirakı yoxdur. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək istərdik ki, Pakistan ümumiyyətlə Cammu və Kəşmir vilayətinin taleyinə heç vaxt biganə olmamışdır və iki dövlət arasında bütün ziddiyyətlərin başlıca qaynağı olan bu problemin ədalətli həllində maraqlıdır. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, tək-cə Pakistan yox, digər müsəlman ölkələri də həmin mövqedən çıxış edirlər. Banqladeş prezidenti Mucibir Rəhmanın öldürülməsindən sonra iki dövlət arasındakı münasibətlər xeyli dərəcədə sərin xarakter almışdır. Hindistan-Banqladeş münasibətlərinə neqativ təsir edən digər məsələlər isə Hindistanda Farakka bəndinin tikilməsi ilə yaranmış Qanq çayının suyunu bölüşdürmək üstündə mübahisə, dəniz sərhədlərinin düzgün tə'yin edilməməsi, banqladeşlilərin gizlin olaraq Hindistana köçməsi, qaçaqmalçılıq və s.dir. Hindistanın qonşu Şri-Lanka ilə ziddiyyətlərinin kökündə isə adanın şimalında hind əsilli tamillərin separatist fəaliyyəti dayanır. Hindistanın Himalay dövlətləri olan Nepal və Butanla da problemləri vardır. Bu da hər şeydən əvvəl Nepal və Butanın Çinə meyilli siyasəti ilə bağlıdır. Təbiidir ki, bütün bunlar və eyni zamanda ÇXR ilə münasibətlərin heç də hər zaman normal olmaması Hindistanı narahat etməyə və düşündürməyə bilməzdi. Odur ki, soyuq müharibənin bitməsi ilə bütün dünyada, eləcə də Cənubi Asiyada siyasi iqlimin kifayət qədər yaxşılaşması Hindistanın da xarici siyasətinə bir yenilik gətirməsinə səbəb oldu. Tarixi ədəbiyyatda bir müddət ölkənin baş naziri olmuş İ.K.Qucaralın adı ilə «Qucaral doktrinası» kimi tanınan kursun e'lan olunması ilə məhz həmin yeni siyasətin əsası qoyulmuş oldu. Bu «doktrina»da əsas önəm verilən cəhət Hindistanın qonşu ölkələrlə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq istəyidir.

PAKİSTAN

Pakistan dövlətinin yaranması, onu möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə» və siyasi ixtilafların kəskinləşməsi

Pakistanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsində öz yerini tapması 1947-ci ilin 14 avqustunda baş vermişdir. Belə ki, həmin tarixdə Britaniya Hindistanının daha çox müsəlmanlar yaşayan Qərbi Pəncab, Sind, Şimali-Qərb sərhəd vilayəti və Belucistan rayonları Qərbi Pakistan, Şimali Benqaliya isə Şərqi Pakistan adı ilə dominion statuslu bir dövlət halında birləşdirdilər. Yeni yaranan dövlət Pakistan adlandırıldı. Dövlətin ərazisi bir-birindən 1700 km aralı olan Qərbi Pakistan və Şərqi Pakistan kimi iki hissədən ibarət idi. Bir qədər irəli gedərək söyləmək istərdik ki, bu birlik 1971-ci ilə qədər davam etmişdir.

Həmin ildə Şərqi Pakistan ayrıldı və Banqladeş Xalq Respublikası adı ilə müstəqil dövlətə çevrildi. Pakistan dövlətinin yaranması Müsəlman Liqasının uzun illər apardığı mübarizənin nəticəsində mümkün olmuşdur. Elə buna görə idi ki, ölkənin ilk Müəssislər Məclisində (1947-1954-cü illər) həmin partiyanın təmsilçiləri tam üstünlük təşkil etdilər. Müsəlman Liqasının lideri və tarixi ədəbiyyatda «millətin atası» adlanan Əli Cinnə isə Pakistanın ilk general-qubernatoru və Müəssislər Məclisinin sədri oldu. Əli Cinnənin 1948-ci ilin 11 sentyabrında ölümündən sonra Müəssisə Məclisinin sədri vəzifəsini Əli Xan tutdu, general-qubernator vəzifəsinə isə Xacə Nizaməddin gətirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Pakistan dövləti yarandığı gündən böyük problemlərlə üzləşməli olmuşdur. Bunlardan birincisi, bəlkə də ən ağır o idi ki, Hindistanın istiqlaliyyəti aktına uyğun olaraq müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi vilayətlər bir dövlət halında birləşmək haqqına sahib olduğu kimi, knyazlıqlar da Hindistana və ya Pakistana birləşə bilərdilər. İstiqlaliyyət aktının verdiyi bu imkandan istifadə edərək Heydərabad knyazlığı öz müstəqilliyini və Cammu və Kəşmir knyazlığı isə Pakistanla birləşmək istəyini bildirən kimi Hindistan öz ordularını həmin knyazlıqlara yeritdi. Cammu və Kəşmirin istəyini dəstəkləyən Pakistanla Hindistan arasında hərbi əməliyyatlar başladı. Doğrudur, 1949-cu ildə BMT-nin qətnaməsinə uyğun olaraq hərbi əməliyyatlar dayandırıldı və hər iki dövlət öz nəzarətləri altına almış olduqları Cammu və Kəşmir ərazisində qaldılar. Lakin həmin problem bugünə kimi öz həllini tapmamışdır və iki dövlət arasındakı münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirən başlıca amil olaraq qalmaqda davam edir. Başqa bir problem Cammu və Kəşmir münaqişəsinin nəticəsi kimi meydana çıxmış qaçqınlar məsələsi idi. Belə ki, Pakistan-Hindistan hərbi münaqişələri hər iki ölkədə müsəlman-hindus qarşıdurmaları, daha doğrusu, toqquşmaları ilə müşayiət olunmağa başladı. Bunun nəticəsində 7 mln nəfərə yaxın müsəlman Pakistana, 6 mln hindus isə Hindistana qaçmağa məcbur oldu. Təbiidir ki, bu toqquşmalar və köçmələr heç də qansız-qədasız və ölümsüz-itkisiz ötüşmədi. Hər iki tərəf kifayət qədər insan itkisinə və digər məhrumiyyətlərə məruz qaldı. Günahsız qanlar axındı.

Müstəmləkə dövründən miras qalrıuş ağır iqtisadi şərtlərin tənzimlənməsi prosesinin ağırlığı yeni yaranmış dövlətin qarşılaşdığı problemləri daha da çətinləşdirirdi. Ölkə iqtisadiyyatının başlıca sahəsi kənd təsərrüfatı idi. Sənaye çox zəif inkişaf etmişdi. Mövcud sənaye müəssisələri isə əsasən xammalın hasil edilməsi və onun e'malı ilə məşğul idi. Bu müəssisələr də bir qayda olaraq xaricilərə, təbiidir ki, daha çox ingilislərə məxsus idi. Ümumiyyətlə isə, ölkə iqtisadiyyatında xarici kapitalın mövqeyi güclü idi. Çay plantasiyalarının çox böyük hissəsi, duz, daş kömür və neft mədənləri xarici kapitalın əlində idi, xarici banklar ölkənin maliyyə sisteminə nəzarəti öz əllərində saxlayırdılar. Əhəlinin sosial durumu son dərəcə aşağı idi.

Təbiidir ki, bunların həlli Pakistan hakimiyyətinin qarşısında duran vəzifələr idi. Odu ki, hakimiyyət bütün çətinliklərə baxmayaraq bir sıra tədbirlər gördü. Bunlardan ən mühümü kimi aqrar islahatı göstərmək olar. 1950-1952-ci illərdə aqrar islahat haqqında verilən qanunlara görə iri torpaq sahibliyi məhdudlaşdırılır, artıq torpaqlar dövlət tərəfindən dəyəri ödənilməklə alınır və icarədarlara satılırdı, kəndlilər biyar mükəlləfiyyətindən azad olunurdular. İcarədarlardan alınan torpaq haqqının hədləri xeyli məhdudlaşdırılırdı və s. Aqrar islahat haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin tətbiqi heç də hər yerdə və hər zaman uğurlu olmurdu. Xüsusilə, Qərbi Pakistanda imtiyazlı qüvvələr islahata müqavimət göstərirdilər. Şərqi Pakistanda da vəziyyət istənilən səviyyədə deyildi. Bunlara baxmayaraq aqrar sahədə müəyyən irəliləyişlər özünü göstərdi. Bunu hər şeydən əvvəl, kənd təsərrüfatı

məhsullarının illik artım sürətinin yüksəlməsi də təsdiq edirdi. 1952-1954-cü illərdə kəndli iğtişaları xeyli səngimişdi. Ancaq vəziyyətin tam yaxşılaşdığını da söyləmək olmazdı. Təsadüfi deyildir ki, artıq 1956-cı ildə kəndlilər öz narazılıqlarını yenidən bildirməyə başlamışdılar. İyul ayında kəndlilərin Lahora kütləvi yürüşü bu baxımdan ciddi hadisə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Pakistan hakimiyyəti sənaye sahəsində də bir sıra uğurlu tədbirlər həyata keçirmişdi. Bu da sənaye məhsulları istehsalının artım sürətinin qalxmasına səbəb olmuşdu. Bir sıra sənaye müəssisələri tikilməklə yanaşı yeni istehsal sahələri yaradıldı. Bu baxımdan cut məhsulları istehsalı sahəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə isə sənayenin inkişafı əsasən yüngül sənaye sahələrində daha çox nəzərə çarpırdı. Sənaye işçilərinin say artımı digər tədbirlər görülməsini zəruri edirdi. Bu baxımdan əmək və əmək haqqına dair bir sıra qanunların qəbul olunması, həmkarlar təşkilatlarının yaranması, işçilərin sosial hüquqlarının qorunmasına yönəli qanunların fəaliyyətə başlaması və s. ni qeyd etmək olar. Pakistan dövləti tarixinin ilk illərində milli məsələ də kifayət qədər özünü göstərirdi. Hətta bu məsələ get-gedə kəskinləşirdi deyilsə, daha doğru olardı. Ölkənin müxtəlif əyalətlərində: Şərqi Pakistanda, Sinddə, Belucistanda, Şimali-Qərb sərhəd rayonlarında 1948-ci ildən başlayaraq ölkənin inzibati-ərazi quruluşunun milli-dil zəminində yenidən təşkili və əyalətlərin muxtar hüquqlarının artırılması uğrunda hərəkət genişləndi. Həmin əyalətlərin siyasi cəhətdən fəal qüvvələri dövlət aparatında və ölkənin silahlı qüvvələrində daha çox təmsil olunmağa çalışırdılar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətin bir sıra tədbirləri də subyektiv olaraq əyalətlərarası münasibətlərin pisləşməsinə təkan verirdi. Məsələn, Kəraçi, Lahor, Layalpur və s. kimi Pəncab şəhərlərində əvvəlcədən mövcud olan infrastrukturların məhz bu şəhərlərdə sənaye müəssisələrinin yaradılmasına və inkişafına real imkan verməsi, əsasən aqrar istehsal mərkəzləri olan Belucistan, Sind və Şərqi Pakistanın narazılığına səbəb olurdu. Bu narazılıq xüsusilə Şərqi Pakistanda daha geniş miqyas almışdı. Buradakı narazı qüvvələr Şərqi Pakistana daha geniş müxtəriyyət verilməsini də tələb kimi irəli sürürdülər. Hakimiyyət Şərqi Pakistandakı bu narazılığa xüsusi diqqət verməli oldu və bir sıra tədbirlər gördü. Bunlardan birisi 1954-cü ildə benqal dilinin urdu dili ilə yanaşı dövlət dili e'lan olunması idi. 1955- ci ildə isə Pəncab, Sind, Belucistan və Şimali-Qərb sərhəd əyalətləri Qərbi Pakistan adı ilə birləşdirildi və vahid bir əyalət oldu. Pakistan hakimiyyəti ilk illərdən xarici aləmlə də ciddi əlaqələr yaratmaq kursunu götürmüşdü. Birincisi, dövlət iqtisadi sahədə islahatların keçirilməsi və yaradılması üçün lazım olan maliyyənin çox böyük hissəsini xaricdən almaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Əsasən ABŞ və Böyük Britaniyadan daxil olan dövlət yardımları ilə yanaşı iri xarici özəl şirkətlər ölkə iqtisadiyyatına kifayət qədər kapital qoyurdu. Məhz onların sayəsində kənd təsərrüfatım lazım olan texnika və materiallarla təchiz etmək, faydalı qazıntıların axtarılması və kəşf edilməsi işini aparmaq, şosse yolları, hava və dəniz limanlarını modernləşdirmək və inşa etmək, digər infrastrukturlar yaratmaq mümkün olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 50-ci illərin əvvəllərindən ABŞ-la yaxınlaşmaya daha çox üstünlük verilməyə başlandı. Bu da hər şeydən əvvəl Pakistanın qonşu Hindistanla münasibətlərinin xarakterindən irəli gəlmişdi. İki dövlət arasındakı hərbi münaqişələr Pakistan dövlətini öz silahlı qüvvələrini gücləndirmək zərurəti qarşısında qoymuşdu. Pakistan bu işdə həm də müttəfiqlər aramaq, onların köməyi və dəstəyinə arxalanmaq kursu götürmüşdü. Pakistanın 1954-cü ilin mayında ABŞ-la qarşılıq təhlükəsizlik təminatı haqqında saziş imzalaması, 1954-cü ilin sentyabrında SEATO və 1955-ci ilin sentyabrında Bağdad paktı kimi hərbi bloklara qoşulması məhz həmin məqsədlə edilmiş hərəkətlər kimi

dəyərləndirilə bilər. Bir qədər haşiyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, həmin dövrdə ABŞ başda olmaqla Qərbi bloku və Sovet İttifaqı başda olmaqla kommunist ölkələrindən ibarət iki güc mərkəzi arasında regionda maraqlar uğrunda mübarizə gedirdi. Vyetnam və Koreya müharibələrindən sonra Qərbi ABŞ-m timsalında regionun Tayland, Laos, Kamboca və Cənubi Vyetnam kimi ölkələrinə hərbi və iqtisadi yardımları artırdı. İkinci tərəfdən isə region ölkələrinin kommunist təhlükəsinə qarşı müqavimət gücünü müəyyən hərbi ittifaqlarda birləşdirmək istiqamətində ciddi addımlar atıldı. 1954-cü ilin 8 sentyabrında ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa ilə yanaşı Yeni Zelandiya, Avstraliya, Tayland və Pakistanın da qatıldığı Cənub-Şərqi Asiya Müqaviləsi təşkilatının-SEATO-nun qurulması da bu baxımdan olmuşdu. Bununla da Sovet İttifaqı və onun müttəfiqi ÇXR Avropanın Atlantik sahillərindən Sakit okeana qədər uzanan ittifaqlar çevrəsinə alındı. (Bağdad paktından başqa bir yerdə bəhs olunacaq- müəl.) Yarandığı ilk günlərdən qarşıya çıxan müxtəlif problemlərin həlli istiqamətində müəyyən uğurlar qazanan Pakistan dövlətinin tutmuş olduğu inkişaf kursu, təbiidir ki, obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən heç də ölkədəki mövcud bütün siyasi qüvvələr tərəfindən bir mənalı qarşılanmırdı. Regional, qrup, milli və s. maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif siyasi qüvvələr fəallaşır, onlardan hər biri öz maraqlarına daha önəm verirdilər. Bütün bunlar nəticə etibarilə ölkədə siyasi mübarizənin yüksəlməsinə səbəb olurdu. Ayrı-ayrı siyasi və milli qüvvələr ölkənin gələcəyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən konstitusiyaya lahiyəsinin müddəaları üzərində ciddi müzakirələr aparır və öz fikir və düşüncələrini meydana qoyurdular. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələnin müzakirəsi zamanı hətta hakim siyasi qüvvələrin öz arasında da fikir ayrılıqlarının mövcud olduğu üzə çıxdı. Hələ 1951-ci ilin oktyabr ayında Liyəqət Əli Xanın öldürülməsindən sonra Müsəlman Liqasının özü iki yerə bölündü. Qərbi Pakistanda Mambotun başçılıq etdiyi Ə.Cinnə tərəfdarları olan Müsəlman liqası və Şərqi Pakistanda H.S. Sührəver- dinin başçılığı altında regional muxtariyyət tərəfdarlarını birləşdirən Şərqi Pakistan Avami Müsəlman Liqası yaradıldı. Müsəlman Liqasının parçalanması sonralar da davam edirdi. Bu zəmində yaranan partiyalardan Avami Liqa (Xalq partiyası), Milli Xalq Partiyası, Respublika Partiyası, Camaat-i-İslami, Nizam-i-islam və s. ölkənin siyasi həyatında müəyyən mövqe və söz sahiblərinə çevrildilər. 1953-cü ilin dekabrında Şərqi Pakistanda separatçı müxalifət qüvvələrinin Birləşmiş Cəbhəsi yaradıldı. Birləşmiş Cəbhə 1954-cü ilin martında əyalətin Qanunvericilik Məclisinə keçirilən seçkilərdə Müsəlman Liqası üzərində parlaq qələbə çaldı və yerlərin böyük çoxluğuna sahib oldu. Burada A.K.. Fəzl-ül-Haqqın başçılığı altında Birləşmiş Cəbhənin təmsilçilərindən ibarət hökumət təşkil edildi. Pakistan hakimiyyəti Şərqi Pakistanda öz mövqelərini qorumaq üçün burada fəvqəladə vəziyyət elan etdi. 1954-cü ilin 30 mayında Birləşmiş Cəbhə hökuməti buraxılmış elan edildi, bölgədə separatizm ovqatı qızıqdırnan bir sıra partiya və siyasi təşkilatların fəaliyyəti qadağan edildi. Artıq 1954-cü ilin oktyabrında ölkə parlamenti buraxıldı və Qərbi Pakistanda da fəvqəladə vəziyyət rejimi tətbiq olundu. Nəhayət, 1955-ci ilin iyununda, ölkə parlamentinə- Müəssislər Məclisinə yeni seçkilər keçirildi. Təbiidir ki, buna qədər fəvqəladə rejim ləğv olunmuşdu. Müsəlman.Liqası, əvvəlki nüfuzu zəifləsə də, seçkiləri uda bildi. Müəssislər Məclisi Pakistanın konstitusiyasını işləyib hazırladı və qəbul etdi. 1956-cı ilin martından qüvvəyə minən konstitusiyaya görə Pakistan islam respublikası elan edilir, general- qubernator prezident olurdu. Qonşu Hindistandan fərqli olaraq Pakistanda prezident idarəçiliyi yaradıldı. Baş nazirin başçılıq etdiyi hökumətin və iki palatalı parlamentin hüquqları bir qədər məhdudlaşdırılırdı. Konstitusiyaya Pakistanın tam

müstəqilliyini təsbit etməklə yanaşı onun Böyük Britaniya Birliyinin üzvü olaraq qaldığını da təsdiqləyirdi. Konstitusiyaya urdu və benqal dillərinin rəsmi dövlət dili olduğunu bir daha bəyan etdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1955-ci ilin avqustunda ölkədə vətəndaş həmrəliyinə nail olmaq məqsədilə Müsəlman Liqası və Birləşmiş Cəbhənin sağ yönümlü liderlərindən ibarət koalisiyon hökumət təşkil olunmuşdu. Lakin bu, Birləşmiş Cəbhədəki sol və mərkəzçi yönümlü qüvvələrin ciddi narazılığı ilə qarşılandı. 1956-cı ilin yazında elə Müsəlman Liqasının Özü də növbəti parçalanmaya məruz qaldı. Ondan ayrılanlar Respublika Partiyasını qurdular. Bütün bunlarla yanaşı koalisiyon hökumətin ölkə problemlərini həll etmək baxımından fəaliyyəti də istənilən səviyyədə olmadı. Bir sıra iqtisadi və sosial problemlər həll edilməmiş qalır və bu zəmində narazılıqların artmasına səbəb olurdu. 1956-cı ilin sentyabrında yeni koalisiyon hökumət yaradıldı. Bu hökumətdə Xalq Liqası və Respublika Partiyasının nümayəndələri təmsil olunurdular və ona H.Ş. Sührəvərdi başçılıq edirdi. Lakin yeni hökumət həlli vacib olan məsələlərin öhdəsindən gələ bilmədi. 1958-ci ilin payızında vəziyyət böhranlı hala gəldi. İstər sosial, istər milli, istərsə də siyasi xarakterli problemlərin yaratmış olduğu böhran, nəhayət, 1958-ci ilin oktyabrında hərbi çevrilişlə nəticələndi. Konstitusiyaya ləğv edildi, qanunvericilik orqanları və hökumət buraxıldı, bütün partiyaların fəaliyyəti qadağan olundu, ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan olundu. Pakistan silahlı qüvvələrinin baş komandanı general M.Əyyub xanın başçılığı altında hərbi idarəçilik rejimi yarandı. General M.Əyyub xan bir prezident kimi hakimiyyətin bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Bununla da Pakistanın tarixində yeni bir dövr başlandı.

Pakistan 1959-1971-ci illərdə

General M.Əyyub xanın başçılıq etdiyi hərbi hakimiyyət ölkədə yaranmış vəziyyəti normal məcraya yönəltmək məqsədilə bir sıra məsələləri həll etmək istiqamətində əməli addımlar atmağa başladı. Fəvqəladə rejimin qaydalarına uyğun olaraq siyasi həyatda müəyyən məhdudiyətlər tətbiq edilməklə yanaşı, iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi üçün də konkret tədbirlər görüldü, irəlicədən demək istərdik ki, bu sahədə hərbi hakimiyyətin əsas kursu ölkədə liberal dəyərlərə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin inkişafını ləngidən əngəllərin aradan qaldırılması məqsədi daşıyırdı. Həyata keçirilən islahatlar və tədbirlər mövcud olan problemlərin hamısını olmasa da, çoxunu həll etdi. Ölkədə siyasi istiqrar bərpa edildi, həyatın müxtəlif sahələrində normal inkişaf axan yaradıldı və s. Artıq hərbi rejimin yaratdığı məhdudiyətlərə ehtiyacın qalmadığına əminlik özünü göstərməyə başlamışdı. Elə bütün bunlara görə idi ki, 1962-ci ilin 8 iyununda hərbi vəziyyət rejimi ləğv edildi və yeni konstitusiyaya qüvvəyə mindi. Konstitusiyaya görə prezident icraedici hakimiyyətin sahibi olur və istər icra, istərsə də qanunvericilik sahəsində əlavə hüquqlara yiyələnirdi. İki mərhələli seçki sistemi tətbiq edilirdi. Əhali seçicilər kollegiyasını seçir, o da öz növbəsində prezidenti, Milli Məclisi, yeni parlamenti və əyalətlərin qanunvericilik məclisini seçirdi. M. Əyyub xan ölkə prezidenti olaraq qaldı. Hərbi rejimin ləğvindən sonra ölkənin siyasi həyatında bir canlanma yarandı. Qeyd etmək lazımdır ki, 60-cı illərdə dövlətin xarici əlaqələr kursunda da əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Pakistan Qərbə yönəli birtərəfli xarici siyasət kursundan imtina etdi, istər socialist, istərsə də üçüncü dünya ölkələri ilə münasibətlərini genişləndirdi. 1967-ci ildə İsrailin ərəb ölkələrinə təcavüzünü pislədi, Vyetnam xalqına öz müqəddaratını təyin etmə haqqı verilməsinə tərəfdar oldu. SEATO və SENTO bloklarında öz fəaliyyətini bir qədər məhdudlaşdırdı. Pakistan Sovet İttifaqı başda olmaqla bir sıra socialist ölkələri ilə ticarət sazişləri imzaladı. Türkiyə və İranla geniş

əlaqələr şəbəkəsi yaratdı. Qərbi Avropa və Afrika ölkələri, xüsusilə də ərəb ölkələri ilə əlaqələr xeyli inkişaf etdi. Bütün bunlarla yanaşı Hindistanla münasibətlərdə yaxşılığa doğru heç bir dəyişiklik baş vermədi. Əksinə, Pakistan-Hindistan arasındakı münasibətlərdə yaranan gərginlik hərbi toqquşma ilə nəticələndi. 1965-ci ilin yayında iki dövlət arasındakı sərhəd xəttinin cənub-qərb bölməsində hərbi əməliyyatlar yenidən alovlandı. Bu hərbi əməliyyatlar yalnız 30 iyunda tərəflər arasında atəşkəs haqqında saziş imzalandıqdan sonra dayandırıldı. Elə həmin ilin avqust- sentyabr aylarında Kəşmir məsələsi ilə bağlı başqa bir silahlı toqquşma oldu və o, böyüyərək Hindistan- Qərbi Pakistan sərhədlərində iri miqyaslı hərbi əməliyyatlar forması aldı. Doğrudur, sentyabr ayının sonlarında atəş dayandırıldı, ancaq ümumi vəziyyət olduqca gərgin olaraq qalırdı. Nəhayət, 1966-cı ilin yanvarında prezident M.Əyyub xan. və Hindistanın baş naziri L.B.Şastri arasında danışıqlar nəticəsində vəziyyət, müvəqqəti də olsa, normal məcraya salındı. 1970-ci ilin dekabrında Pakistan tarixində ilk dəfə olaraq ölkənin parlamenti Milli Məclisə ümumi birbaşa seçkilər keçirildi. Seçkilərdə ölkənin demokratikləşdirilməsi şüarları ilə çıxış edən partiyalar, - Qərbi Pakistanda Zülfüqar Əli Bhuttonun başçılıq etdiyi Xalq Partiyası, Şərqi Pakistanda Mucibur Rəhmanın başçılıq etdiyi Xalq Liqası, - qalib gəldilər. 1967-ci ildə yaranmış və əsas ideya prinsipləri: 1) islam-bizim inancımız; 2) demokratiya bizim idarə formamız; 3) sosializm (təbii ki, islam sosializmi) - bizim iqtisadi sistemimiz; - olan Pakistan Xalq Partiyasının seçki proqramında bankların, sığorta şirkətlərinin və sənayenin mühüm səhələrinin milliləşdirilməsi, iqtisadiyyatda inhisarların və kartellərin hökmranlığına son qoyulması, ölkənin hərbi bloklardan çıxarılması kimi məsələlər öz əksini tapmışdı. Lakin hərbi rejim hakimiyyəti seçkilərdə qalib gəlmiş partiyalara verməkdən imtina etdi. Xalq Liqasının Şərqi Pakistana tam regional muxtariyyət hüququ verilməsi tələbi isə qatı cəza tədbirləri ilə qarşılandı. 1971-ci il martın 25-dən 26-na keçən gecə Xalq Liqasının fəaliyyəti qadağan edildi. Mucibur Rəhman başda olmaqla partiyanın rəhbərliyi tutulub Qərbi Pakistanda məbhəsə salındılar. Şərqi Pakistanın özündə isə kütləvi cəza tədbirləri aparılırdı. Yəhya xan hökumətinin bütün cəhdləri vəziyyəti nəinki düzəldə bilmədi, əksinə daha da gərginləşdirdi. Şərqi Pakistanın tam regional muxtariyyət hüququ tələbini irəli sürən qüvvələr artıq əyalətin tam istiqlaliyyəti şüarı ilə müqavimət hərəkətinə başladılar. Şərqi Pakistanın müxtəlif yerlərində silahlı dəstələr yaradılır və onlar hakimiyyət qüvvələrinə qarşı çıxırdılar. Hadisələrin belə bir axara düşməsi 1971-ci il martın 26-da Şərqi Pakistanda müstəqil Banqladeş Xalq Respublikasının yaradılması ilə nəticələndi. Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Ə.Bhutto hökuməti xarici siyasət kursuna da bəzi dəyişikliklər gətirdi. Böyük Britaniya birliyindən və SEATO hərbi blokundan çıxdı. 1972-ci ilin yayında Simledə Pakistan və Hindistan dövlət rəhbərlərinin görüşlərindən sonra iki ölkə arasında münasibətlərin tənzimlənməsində müəyyən irəliləyiş başladı. Bu da hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlirdi ki, Simledə Z.Ə.Bhutto və İ.Qandi arasında imzalanmış sazişə görə Kəşmiri Pakistan və Hindistan hissələrinə bölən xətt faktiki olaraq rəsmən tanınırdı. Tərəflər öhdəlik götürürdülər ki, Kəşmir probleminin tənzimlənməsində meydana çıxan bütün məsələləri ikitərəfli qaydada sülh yolu ilə həll edəcəklər. Buna baxmayaraq Kəşmir probleminin həlli bu günə kimi başa çatmamış qalmaqdadır. Təbiidir ki, indiki status-quo Hindistanı təmin edir. O, keçmiş Kəşmir knyazlığının üçdə iki hissəsinə nəzarət etməkdədir və öz niyyətindən də geri çəkilmək fikrində deyildir. Bu durum Pakistanı isə qəti təmin etmir və o, əhalisinin böyük çoxluğunun müsəlman olduğu Kəşmirin Hindistanın nəzarəti altında olan hissəsinin azad olunmasını istəyir. Odur ki, Kəşmir problemi həmişə regionda yalnız

Pakistan-Hindistan münasibətlərinin deyil, ümumiyyətlə burada marağı olan bütün dövlətlərin münasibətlərində bir çıxış nöqtəsinə çevrilmişdir. 1974-cii ildə Banqladeş Xalq Respublikası Pakistan tərəfindən tanındı. Sovet İttifaqı və digər sosialist ölkələri ilə əlaqələr xeyli genişləndirildi. VDR, ADR və KXDR ilə diplomatik əlaqələr quruldu. Z.Ə. Bhutto 1972-ci və 1974-cü illərdə Sovet İttifaqını ziyarət etdi və bu zaman iqtisadi və texniki əməkdaşlıq, mal mübadiləsini genişləndirmək, elmi-mədəni sahələrdə əməkdaşlıq haqqında sazişlər imzalandı. Təbiidir ki, Sovet İttifaqı ilə əlaqələri belə genişləndirməklə Z.Ə. Bhutto hökuməti Cənubi Asiya regionunda vəziyyətin normal məcraya gəlməsinə kömək məqsədi güdüdü. Bu baxımdan müəyyən nəticələr də qazanıldığını söyləmək olar. Belə ki, 1973-cü ilin yayında Pakistan-Hindistan danışıqları gedişində Hindistandakı əsirlərin üçtərəfli qaydada qaytarılması haqqında razılıq əldə edildi. Razılaşmaya görə 1971-ci il döyüşlərində əsir düşmüş şəxslər Hindistandan və Banqladeşdən Pakistana, Pakistandakı əsirlər Banqladeşə, eləcə də müvafiq ölkələrdəki Pakistan və Banqladeş vətəndaşları öz vətənlərinə qayıtmaq imkanı qazandılar. Pakistan və Hindistan arasında bütün kommunikasiya növləri bərpa olundu. 1976-cı ildə isə Pakistan və Hindistan arasında 1971 -ci ildə kəsilmiş diplomatik münasibətlər bərpa olundu. Pakistan müsəlman ölkələri ilə də əlaqələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. 1974-cü ilin fevralında Lahorda müsəlman dövlətləri və hökumətləri başçılarının II konfransı keçirildi. 1985-ci ilin fevralında Pakistanda parlamentə və əyalət qanunvericilik məclislərinə seçkilər oldu. Seçkilərin keçirilməsi partiya təmsilçiliyinə əsaslanmırdı. Artıq aprel ayında mülki hökumət təşkil edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, bundan sonra da hökumətdə və digər hakimiyyət orqanlarında mülki şəxslərlə yanaşı hərbiçilər həlledici vəzifələri öz əllərində saxlayır və əvvəlki mövqelərinin zəifləməsinə imkan vermirdilər. Bu hal 1988-ci ilə qədər, daha doğrusu, avqust ayında prezident M.Ziya ül-Haqqın təyyarə qəzası nəticəsində həlak olması dövrünə qədər davam etdi. Prezident M.Ziya ül-Haqqm faciəli ölümündən dörd ay sonra parlamentə seçkilər keçirildi və qalib gəlmiş Xalq Partiyasının lideri Benəzir Bhutto (o, Z.Ə. Bhuttonun qızıdır) hökumətə başçılıq etdi. Beləliklə də hərbiçilər seçkilərin nəticəsini və yaranmış yeni hökumətin legitimliyini tanıdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, bununla ölkədə yaranmış və güclənməkdə olan narazılıq və gərginlikləri zəiflətmək mümkün olacaqdır. Ancaq istər hərbiçilər, istərsə də sağ yönümlü klerikal partiyalar həm inzibati, həm də qanunvericilik hakimiyyətində kifayət qədər nüfuzlu idilər. Yeni prezident Qulam İshaq Xan da onların dəstəyi ilə seçilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Benəzir Bhutto atasından fərqli olaraq liberal dəyərlərə söykənən inkişaf kursu götürmüşdü. Onun başçılıq etdiyi partiya dövlət bölməsinin genişləndirilməsi əleyhinə idi. Əksinə, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və özəl bölmənin fəaliyyət azadlığının təmini hökumətin kursunda əsas yer tuturdu. Bununla yanaşı, hökumət ənənəvi güclü mövqelərə malik olan hərbiçilərin də maraqlarına diqqətlə yanaşırdı. Dövlətin idarə edilməsində hərbiçilərin imkanlarından yenə geniş istifadə olunurdu. B. Bhutto hökumətinin istefaya göndərilməsindən sonra baş nazir vəzifəsinin icrası Qulam Mustafa Catoya tapşırıldı. O, İslam Demokratik Alyansının liderlərindən idi. Bunun ardınca 1990-cı ilin oktyabrında keçirilən seçkilərdə İslam Demokratik Alyansı parlamen- də yerlərin nisbi çoxluğunu qazana bildi, onun lideri Nəvaz Şərif parlamentdə təmsil olunan digər partiyaların da dəstəyi ilə hökuməti formalaşdırdı. Daxili həyatda yaranmış bu irəliləyişlə yanaşı Pakistanın xarici siyasətində Hindistanla yaranan münaqişələr zəminində müəyyən gərginliyin yaşandığını qeyd etmək lazımdır. Əgər 1988-1989-cu illərdə bu iki dövlət arasında nisbi bir normalaşma müşahidə olunurdusa da, bu hal

1990-cı ildə korlandı. Dövlətlərarası münasibətlər kəskinləşdi. Bu yenə də Cəmmu və Kəşmir məsələsi ilə bağlı idi. Belə ki, həmin dövrdə Hindistan mərkəzi hökumətinin yürütdüyü ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində ştatda hakim olan iqtisadi gerilik, kütləvi işsizlik və əhalinin səfalətli güzəranına qarşı qalxan etiraz aksiyaları Pakistan tərəfindən dəstəkləndi. Hindistanın güc tətbiq etmək siyasətinə cavab olaraq Pakistanın da nüvə silahı istehsal etmək planları ABŞ tərəfindən ciddi narazılıqla qarşılandı. Nüvə silahı istehsal etməkdə şübhəli bilinən dövlətlərə hərbi və iqtisadi kömək göstərməmək haqqında ABŞ-da qüvvədə olan qanun Pakistana qarşı da tətbiq edildi. Həm də ABŞ Pakistanı demokratik idarəçilik metodundan uzaqlaşmaqda, nüvə silahının ya- yılmaması haqqında müqaviləyə imza atmamaqda, məsələlərin həllində güc tətbiq etməkdə, hərbiçilərin özbaşnalığı və s. kimi qeyri- demokratik hallarda ittihamladı. Artıq sonrakı 1991-1992-ci illərdə Pakistanın öz qonşusu ilə münasibətləri tənzimləmək yolunda cəhdlər göstərməsinin şahidi oluruq. Eyni zamanda Pakistan dövləti 1991- ci ilin iyununda Cənubi Asiyada nüvə təhlükəsizliyi məsələsi üzrə çoxtərəfli görüşlər keçirilməsi təklifi ilə çıxış etdi. 1990-cı ildə BMT Əfqanıstan probleminin həlli sahəsində müəyyən planlar hazırlarkən Pakistanın siyasətində pozitiv bir mötədillik özünü göstərirdi. Ümumiyyətlə isə, Pakistan 90-cı illərin əvvəlindən belə bir xarici siyasət kursuna üstünlük verməyə başladı ki, istər region, istər müsəlman dünyası, istərsə də beynəlxalq aləmdə öz rolu və mövqeyini artırmaq üçün dünyanın əksər dövlətləri ilə, birinci növbədə aparıcı dövlətlərlə münasibətlərinə pozitiv yeniliklər etsin. Bu baxımdan Pakistan təkcə siyasi nüfuzunun artmasına yox, həm də iqtisadi-hərbi qüdrətinin də artmasına diqqəti artırdı. Artıq 1992- ci ilin fevralında rəsmi olaraq bildirilirdi ki, Pakistan nüvə texnologiyasına yiyələnmişdir və nüvə silahı istehsal etmək üçün lazım olan baza və ehtiyatlara malikdir. 1998-ci ilin mayında Pakistanın nüvə sınaqları keçirməsinə görə ABŞ başda olmaqla bir sıra dost ölkələrin iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının 2 mid dollar civarında yardımlardan məhrum olması, eləcə də həmin dövrdə Şərqi Asiyada baş verən iqtisadi böhran səbəbilə ölkənin ixrac imkanlarının daralması N. Şərif hökumətinin durumunda xeyli gərginlik yaratdı. Ölkə həyatında daha qorxulu hadisə Pakistanın kiçik vilayətləri Şimal-Qərbi sərhəd əyaləti, Sind və Belucistanda bəzi siyasi qüvvələrin daxili muxtariyyəti genişləndirmək istəklərinin güclənməsi və bu istiqamətdə bir sıra səylər göstərməsi oldu. Bu baxımdan Sindhə məskunlaşan mühacirlərin (onlar urdu dilində danışirlar və müxtəlif vaxtlarda Hindistandan buraya köçmüş müsəlmanlardır-müəl.) öz ştatlarını yaratmaq uğrunda mübarizəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Mühacirlərin bu 'hərəkatına Birləşmiş Milli Hərəkat təşkilatı başçılıq edir. Bu hərəkatın liderləri məqsədə çatmaq üçün bütün etiraz aksiyalarından,- dinc nümayişlərdən tutmuş terror aktlarına qədər,- istifadə edərək Sind vilayətində normal həyatı pozmağa nail olmuşdular. Belucistanın puştu əhalisi də rəsmi dairələr üçün bir narahatlıq mənbəyidir. Puştular da müstəqil bir ştatda birləşmək iddiasındadırlar. Hakimiyyət faktik olaraq bu vilayətlərdə gücsüz bir hala gəlmişdi. N.Şərif hökuməti bu separatist qüvvələri ordunun köməyi ilə susdurmaq qərarına gəldi. Qeyd etmək lazımdır ki, general Cahangir Qaramətin baş komandan vəzifəsindən uzaqlaşdırılması da məhz bu zəmində baş vermişdir. Çünki, general C.Qaramət silahlı qüvvələrin daxili problemlərin həllinə cəlb olunması əleyhinə idi. Lakin ondan fərqli olaraq yeni baş komandan Pərviz Müşərrəf bu işə həvəslə getdi və az vaxt ərzində bütün Sindhə, o cümlədən vilayətin paytaxtı Karaçidə vəziyyəti normallaşdırma bildi. General P.Müşərrəf bir hərbi operativliyi və qətiyyəti ilə vilayətdə öz fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirdi və «lazımi tədbirlər» görməyə başladı. Vilayətin hər

yerində hərbi tribunallar yaradıldı. Qanun pozanlara qarşı sərf cəzalar tətbiq olunurdu. Ordu faktik olaraq mülki hakimiyyətin bütün funksiyalarını öz əlinə götürmüşdü. General P.Müşərrəfin Sindhə tapı hakimiyyət sahibinə çevrilməsi baş naziri rahatsız etməyə bilməzdi- Xüsusi xidmət orqanları da P.Müşərrəfin gələcəyə yönəli daha böyük iddialarının olması haqqında baş nazirə məlumatlar çatdırırdı. N. Şərif⁴ general P.Müşərrəfi tutduğu vəzifədən azad etmək qərarına gəldi- Lakin elə bu qərar da N. Şərifin özünün devrilməsi ilə nəticələndi- 1999-cu ilin noyabrında general P.Müşərrəf başda olmaqla hərbiçilər hakimiyyəti öz əllərinə götürdülər və mülki hökumət general P.Müşərrəfin rəhbərlik etdiyi Milli Təhlükəsizlik Şurası ilə əvəz edildi. Hərbiçilərin bu. hərəkəti ilə bağlı belə bir cəhəti də qeyd etmək istərdik ki, onlar hökuməti və parlamenti buraxsalar da prezident vəzifəsini saxladılar. R.Tərari prezident seçildi. Lakin prezident də öz fəaliyyətini Milli Təhlükəsizlik Şurası ilə razılaşdırmalıdır. 2000-ci ilin mayında Pakistanın Ali Məhkəməsi baş vermiş hadisələr haqqında öz qərarını verdi. Qərarında bildirilirdi ki, ölkədə baş vermiş hərbi çevriliş qanuna uyğundur və o, mövcud olan qanunsuzluqların, hərəc-mərcliyin, separatist tendensiyaların və s. kimi neqativ halların aradan qaldırılması məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı Ali Məhkəmənin qərarında o da qeyd edilir ki, ölkədə hərbi idarə rejimi üç il müddətində ola bilər. Bu müddət başa çatana qədər parlamentə və yerli qanunvericilik orqanlarına seçkilər keçirilməli, seçkili orqanların fəaliyyəti bərpa olunmalı və mülki hökumət təşkil edilməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, Milli Təhlükəsizlik Şurasının rəhbəri kimi P.Müşərrəf bir sıra xarici ölkələrdə olarkən beynəlxalq ictimai rəyin də ölkədə demokratik idarəçiliyin bərpası haqqında təkliflərini müsbət qarşılamışdır. Hazırda hərbi rejim elan etdiyi məqsədlərin həlli istiqamətində öz fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

ƏFQANISTAN

Müharibədən sonrakı dövrdə siyasi və sosial problemlər

Müharibədən sonrakı dövrdə Əfqanıstanın tarixi bir sığra siyasi və sosial xarakterli ciddi problemlərlə səciyyəvidir. Bunlardan ən başlıcası o idi ki,, dövlətin modernləşdirilməsi və iqtisadi gerilijyn ləğv edilməsi problemini həll etmək bir ictimai rəy kimi formalaşmaqda davam edirdi. Buna müqabil olaraq cəmiyyətin çox böyjk hissəsi də öz inadlı müqavimətini artırmağa cəhd göstərirdi.Onlar daha aşkar dərk edirdilər ki, ölkədəki hər hansı bir yeniləşmə dövrlərdən bəri müxtəlif etnik icmalar, sosial qruplar və tayfa birlikləri arasında təşəkkül tapmış münasibətlər sisteminə böyük z&x- bə vura bilər. Mövcud münasibətlər isə həmin qüvvələri tamamilə təmin edirdi. Belə ki, formal olaraq monarxiya rejimi var idi, formal olaraq bu rejimin qeyri-məhdud səlahiyyətləri olan təsisatları var idi və s., əslində isə bu rejimin hakimiyyətinin təsir dairəsi paytaxt Kabil və bir neçə şəhərdən o yana çıxmırdı.

Xarakter olan cəhətlərdən birisi də Əfqanıstanda əhalinin çox böyük hissəsinin qəbilə-tayfa münasibətlərinə bağlılığı və bu münasibətlərdən uzaqlaşmağın onlar üçün ciddi bir problem olaraq qalması idi. Ölkə ərazisinin çox böyük hissəsi qəbilə əyanları və başçıları tərəfindən idarə olunurdu və burada real hakimiyyət məhz onlara məxsus idi. Mərkəzi hakimiyyətin bu ərazilərə təsiri ən yaxşı halda nominal məzmun daşıyırdı, əksər hallarda isə ümumiyyətlə onu» mövcudluğunun elə bir ciddi mənası yox idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür mürəkkəb arxaik sosial-siyasi sistemin saxlanılmasına daim yardımçı olan amillərdən biri əhalinin etnik tərkibinin qarışıq ol' masıdır. Altmışıncı illərin sonları üçün olan məlumatlara görə 16 milyonluq ölkə əhalisinin yarısı, yəni 8 milyonu əfqan-puştu idi.

Qalan yarısının çoxu türk (özbək, türkmən və s.), 3 mln-a yaxını tacik və digər azlıqların nümayəndələrindən ibarət idi. Puştuların özləri iki böyük qola bölünürlər. Bunlardan birisi fars dilinin təsirinə nıərtız qalmış dari ləhcəsində danışanlar, o . birisi də «təmiz» puştu dilində danışanlardır.(Bu zəmində puştuların arasında müşyyən ayrı-seçkilik vardır.və o, lazım olanda güclü faktora çevrilə bilər., , и:-; 1;1 ■ ' i"

.....Həmin, .dövrde.. Əfqanıstan -arxaik- yarım-feodal - -qaydalarının üstünlük təşkil etdiyi aqrar bir ölkə olaraq qalırdı. Əhalinin böyük əksəriyyəti əkinçiliklə məşğul olsa da, müəyyən qəbilə-tayfa birlik-

ləri, yalnız köçəri heyvandarlıqla məşğul olmaqda davam edirdilər. Onların arasında isə daha çox patriarxal qəbilə-tayfa münasibətləri var idi və həm də o münasibətlər kifayət qədər möhkəm olaraq qalırdı.

Bütün bunlarla yanaşı yeniləşmə əleyhdarları içərisində din xadimlərinin də yerini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu zaman onu da unutmamaq olmas ki, istər həmin, istərsə də sonrakı dövrlərdə din xadimləri Əfqanıstan həyatının, demək olar ki, bütün tərəflərinə güclü təsirə malik olmuşlar.

Lakin qüvvələr nisbətinin necəliyindən asılı olmayaraq Əfqanıstanın müharibədən sonrakı siyasi həyatında yeni sosial qüvvələrin, başqa sözlə desək, yaranmaqda olan kapitalist münasibətlərinin daşıyıcılarının təsiri getdikcə özünü daha çox göstərməkdə idi. Mövcud sosial və siyasi çətinliklərdən narazı olan qüvvələrin önündə isə əfqan ziyalıları və tələbələr gedirdi. Məhz onlar saray əyanlarının zorakılığma, hökumət məmurlarının rüşvətxorluğu və korrupsiyaya qurşanmağına qarşı çıxır, ölkədə demokratik azadlıqların yoxluğuna etiraz edirdilər. Yaranan gərginlik 1946-cı ildə kabinet dəyişikliyinə gətirdi. Yeni hökumətə kralın əmisi şah Mahmud başçı təyin edildi. Həm də bu o zaman idi ki, artıq müharibədən sonra dünyanın iki güc mərkəzi - ABŞ və Sovet İttifaqı arasında nüfuz dairəsinə bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə başlanmış və getdikcə qüvvətlənirdi. ABŞ burada nüfuz sahibinə çevrilməyi özünün strateji planlarına uyğun sayırdı. Odur ki, elə ilk vaxtlardan Əfqanıstanla müxtəlif qayəli və səviyyəli əlaqələr yaradırdı. 1946-cı ildə ABŞ-ın «Morrison-Nadsen» şirkəti vasitəsilə bir saziş imzalandı. Sazişə görə şirkət Əfqanıstanın cənubunda geniş irriqasiya şəbəkəsi və yollar inşa etməli idi. Lakin bu layihə nəinki nəzərdə tutulduğu vaxtda (1949-cu ildə) yerinə yetirilmədi, həm də əlavə maliyyələşdirməyə ehtiyac yarandı. Əfqanıstan ABŞ-dan borc istəmək zərurəti qarşısında qaldı. ABŞ 1949-cu və 1954-cü illərdə 40 mln dollara yaxın borc verdi. Sonrakı dövrlərdə Əfqanıstanın qarşılaşdığı iqtisadi çətinliklər onu daha çox bərclər almaq zərurəti qarşısında qoyurdu. Nəhayət, 1951-ci və 1953- cü illərdə ABŞ və Əfqanıstan arasında « texniki əməkdaşlıq» haqqında sazişlər imzalandı. O biri tərəfdən iqtisadi çətinliklər sosial və siyasi ziddiyyətləri daha da qüvvətləndirirdi və yaranmış vəziyyətdən çıxmaq haqqında düşünülməyə başlanmışdı. 1947-ci ildə demokratik əhval-ruhiyyəli ziyalılar və tələbələr «Oyanan

gənclik» adlı bir ictimai-siyasi hərəkat yaratdılar. Hərəkat ölkədə maarifin inkişaf etdirilməsinə, korrupsiyaya qarşı mübarizə aparılmasına çağırır və bir sıra demokratik islahatlar keçirilməsi ideyasını irəli sürürdü. Söz azadlığının təmin edilməsi, toplanmaq, təşkilatlanmaq, azad seçkilər keçirmək hüquqlarının bərqərar olması, siyasi partiyalara leqal fəaliyyət göstərmək imkanı yaradılması, qadınlara bərabər hüquqlar verilməsi və s. bu qəbildən olan tələblər idi. Bu hərəkatın bazasında 1950-ci ilin aprelində Kabil universiteti tələbələrinin ittifaqı yaradıldı (universitet 1946-cı ildə təsis edilmişdi). İttifaq

az vaxt ərzində ölkədə siyasi hərəkətin mərkəzinə çevrildi. Heç il yarım keçməmişdi ki, hakimiyyət orqanları bu təşkilatı qadağan etməyə çalışdılar. Təşkilatın bir sıra liderləri həbsə atıldı. Təqib və həbslərə baxmayaraq müxalifət hərəkəti səngimədi. Müxtəlif siyasi qruplaşmalar yaranır və çeşidli fəaliyyət formaları meydana gəlirdi. Bunlardan ən güclü fəaliyyət forması kimi 1951-ci ildə siyasi qruplaşmaların müxtəlif müstəqil qəzetlər ətrafında cəmləşməsini qeyd etmək lazımdır. Lakin bu da uzun sürmədi. Hakimiyyət bir sıra qəzetləri qapatdı. Siyasi mübarizə 1952-ci ildə daha da kəskinləşdi. Bu da həmin il Xalq Məclisinə seçkilərə hazırlıqla bağlı idi. Müxalifət seçkilərin keçirilməsi qaydası ilə razılaşmırdı və ona etiraz edirdi. Bu məqsədlə may ayında Kabildə nümayiş keçirildi. Hökumət yenidən təqibləri və təzyiqləri artırdı. Müxalifət fəallarından bir çoxu həbsə alındı, bir hissəsi ölkədən çıxarıldı və beləliklə də siyasi həyatdan təcrid edildilər. Lakin bununla yanaşı onların göstərmiş olduğu fəaliyyət hədəf getmədi, hakimiyyət orqanları müxalifətin tələblərinə tam etinasız qala bilmədi. Ölkədə islahatlar keçirilməsinin zəruriliyi dərk edildi və bu işi həyata keçirmək üçün yeni kabinet təşkil edildi. Kabinetə başçılıq isə kralın əmisi oğlu Məhəmməd Davuda (1908-1978) həvalə edildi. Yeni kabinetin əsas vəzifəsi o idi ki, iqtisadiyyatın müasir bölməsinin inkişafını təmin etmək və ictimai münasibətlərdəki ən arxaik formaların fəaliyyət dairəsini daraltmaq lazımdır. Məhəmməd Davud hökuməti on il ömür sürdü. «İdarə olunan iqtisadiyyat» onun əsas siyasəti idi. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirildi: sənayedə və tikintidə dövlət bölməsi möhkəmləndirildi; iri və orta milli işgüzarlığa əlverişli şərait yaradılmasına çalışıldı və nəhayət, qonşu ölkələrlə, o cümlədən Sovet İttifaqı ilə iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq genişləndirildi. Xarici ticarət üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, yeni banklar və həmçinin kredit «kooperativləri» təsis etməklə kredit sisteminin genişləndirilməsi, dövlətin iştirakı ilə sənaye tikinti proqramlarının daha əhatəli tətbiq edilməsi və s. də bu qəbildən olan fəaliyyət sahələri idi.

Bəlli olduğu kimi, hələ XIX əsrdə Əfqanıstana yiyələnmək uğrunda mübarizə dövründə Böyük Britaniya puştuların yaşadığı bir sıra torpaqları Britaniya Hindistanının tərkibinə qatmışdı. 1947-ci ildə Pakistan dövləti yarananda həmin torpaqlar onun ərazisi olaraq qaldı. Əfqanıstanda nüfuz uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizə yenidən başlandıqda və getdikcə qüvvətləndikdə həmin qüvvələr bu mübahisəli ərazi əmilinə ön yer verdilər. Pakistan ərazisində yaşayan puştulara öz hüququnu təyin haqqının verilməsi gündəmə gətirildi. 1955-ci ildə münasibətlər xeyli kəskinləşdi. Pakistan bu tələbə sərhədlərini bağlamaq və tranzit qaydası ilə öz ərazisindən keçən əfqan mallarının yolunu kəsməklə cavab verdi. Bununla da Əfqanıstan faktik olaraq iqtisadi blokadaya alındı.

Əfqanıstanda mövcud hökumətin yürütdüyü siyasət tənqidə məruz qalır, müxtəlif fikir sahibləri arasında mübahisələr son həddə çatır və nəhayət, 1963-cü ilin martında Məhəmməd Davud hökuməti istefaya göndərilir. Başda əvvəlki hökumətdə dağ-mədən işləri və sənaye naziri işləmiş Məhəmməd Yusif olmaqla yeni kabinet təşkil edildi. Bu kabinet əvvəlkinə nisbətən daha radikal dəyişikliklər tərəfdarı olduğunu, sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirəcəyini və ölkənin ictimai-siyasi həyatının fəallaşmasına imkan yaradacağını elan etdi.

M. Yusif hökuməti fəaliyyətinə Əfqanıstan-Pakistan ziddiyyətlərini zəiflətməyə cəhdlər göstərməklə başladı. 1963-cü ilin mayında Tehranda İran şahının vasitəçiliyi ilə iki dövlət rəsmilərinin görüşü baş tutdu. Tərəflər diplomatik münasibətlərin və ticarət-iqtisadi əlaqələrin bərpası haqqında saziş imzaladılar. Təbiidir ki, bu işdə Qərb dövlətləri xüsusi

səy göstərmişlər və əsas məqsəd də regionda möhkəmlənmək idi. Lakin Əfqanıstan hökuməti əvvəlki kimi bitərəflik kursunu davam etdirəcəyini söylədi və hətta 1964-cü ildə Qahirədə bloklara qoşulmayan ölkələrin konfransında iştirak etdi. Sovet İttifaqı ilə əvvəlki münasibətləri saxladı və 1931-ci il bitərəflik və bir-birinə hücum etməmək haqqında müqavilənin müddətini daha on il uzatdı.

Məhəmməd Yusif hökuməti istefaya çıxmaq məcburiyyətində qaldı. 1965-ci ilin oktyabrında yeni hökumət təşkil edildi və Məhəmməd Həşim Mayvandval baş nazir oldu. O, öz siyasətində daha çox orta və aşağı təbəqələrə meyilli olmağa çalışır, sosial bazasını onların hesabına genişləndirmək və möhkəmləndirmək istəyirdi. Bu baxımdan yeni kabinet orta və aşağı təbəqələrin iqtisadi və hüquqi durumunu yaxşılaşdırmaq istiqamətində islahatlar keçirilməsini öz rəsmi kursu elan etdi.

1965-ci ildə təşkil olunmuş parlament isə ölkə tarixində ilk dəfə idi ki, seçkili orqanlarla hökumət arasında münasibətləri və sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsini öz fəaliyyət dövründə müzakirələr obyektinə çevirə bilmişdi.

1965-ci il Əfqanıstan tarixində bir də ona görə yadda qalandır ki, həmin ildə yanvarın 1-də Əfqanıstan Xalq-Demokrat Partiyası təsis edildi. Bəlli olduğu kimi ölkənin son dövr tarixində baş verən hadisələr məhz o partiyanın fəaliyyətinin nəticəsidir. Partiya öz sıralarında sol qüvvələri birləşdirirdi.

1969-cu ildə Kabul universitetinin ilahiyyat fakültəsində «Müsəlman gəncləri» təşkilatı yaradıldı. Sonralar Əfqanıstan tarixində tanınmış şəxslərə çevrilmiş ilahiyyət müəllimi B.Rəbbani, fakültənin tələbəsi A.Səyyaf və mühəndislik fakültəsinin tələbəsi Q.Hikmətyar bu təşkilatın fəal üzvləri idilər. Onlar Ərəb Şərqi ölkələrində və Pakistanda oxuyarkən tanış olduqları «Müsəlman qardaşlar» -«əl-İxvan əl-müslimin» təşkilatının ideyalarını öz fəaliyyət proqramı kimi qəbul etmişdilər. Beləliklə də Əfqanıstanda iki radikal qüvvə təşkilatlanmış forma aldı. Məhz onlar da mötədil təkamülçülərin passiv mövqeyindən kifayət qədər yararlandılar, qısa bir zaman kəsiyindən sonra siyasi həyatda diqtə etməyə başladılar. Göstərmək lazımdır ki, həmin illərdə bu iki qüvvə arasında da kifayət qədər qarşıdurma var idi.

Yaranmış siyasi böhrandan çıxmaq ölkədəki müxtəlif siyasi qüvvələri dərinlən düşündürürdü. İlk növbədə hakim elita daha çox narahatlıq keçirirdi. 70-ci illərin sonlarında olduqca gərginləşmiş siyasi böhran 1971-ci ilin mayında baş nazir Ettemadinin istefasını qaçılmaz etdi. Siyasi stabillik yaratmağın mümkünsüzlüyü bu istefanın əsas səbəbi idi. Bunun ardınca baş nazir M. Şəfiqin kabineti də məsələlərin çözümləndə heç bir şey edə bilmədi. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, 1973-cü il 17 iyulda dövlət çevrilişi edildi. Çevrilişin təşkilatçısı bir qrup yüksək rütbəli ordu zabiti idi və onların başında kralın yaxın qohumu və keçmiş baş nazir M.Davud dururdu. Çevriliş nəticəsində kral Məhəmməd Zahir şah devrildi, mütləqiyyət rejimi ləğv edildi və Əfqanıstan respublika elan olundu. Hakimiyyət çevriliş iştirakçılarının təsis etdiyi kollektiv orqan-Əfqanıstan Mərkəzi Komitəsinin əlinə keçdi. Həmin orqanın qərarına əsasən M.Davud dövlət başçısı və baş nazir təyin edildi. 1964-cü il konstitusiyası qüvvədən düşmüş elan olundu, parlament buraxıldı. M.Davud yeni hökumət təşkil etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, çevrilişdə sol radikal qüvvələr və onları təmsil edən təşkilatlar da fəallıq göstərmiş və yaxından iştirak etmişdilər. Məhz elə buna görə idi ki, onlar da istər yeni yaranmış kabinetdə, istərsə də digər hakimiyyət orqanlarında öz təmsilçilərini yerləşdirə bildilər. Bu baxımdan Xalq-Demokrat Partiyası xüsusi fəallıq göstərdilər.

Yeni hakimiyyət elan edirdi ki, onun bütün tədbirləri «İslamın ruhuna uyğun» olacaqdır. Bu tədbirlər milli iqtisadiyyatı möhkəmlətmək, aqrar islahat aparmaq, ölkə əhalisinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyacaqdır və xalqın maraqlarına cavab verəcəkdir.

Qeyd edək ki, çevriliş zamanı xaricdə olan kral Məhəmməd Zahir şah da 1973-cü ilin avqustda özünün taxt-tacdan əl çəkdiyini elan etdi.

Lakin az keçmədi ki, yeni hakimiyyətin özü bir sıra çətinliklər qarşısında qalmalı oldu.

1975-ci ildə «Müsəlman gənclər» təşkilatı M.Davud hökumətinə qarşı qiyam da qaldırdı. Doğrudur, qiyam yatırıldı, silahlı müqavimət ocaqları darmadağın edildi, üsyanın və təşkilatın bir sıra rəhbərləri məhv edildi, bir qismi həbsə alınsa da, ancaq xeyli qüvvə xaricə qaça bildi və öz birləşmələrini yaratdılar. Yaranmış təşkilatlar əsasən İslam təmayüllü idilər. Bunlardan ikisinin Q.Hikmətyarın yaratdığı Əfqanıstan İslam Partiyası və əsasən B.Rəbbani tərəfdarlarının birləşdiyi Əfqanıstan İslam Cəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

1976-cı ilin payızında elan olundu ki, M.Davudun başçılığı altında Milli İnqilab Partiyası yaradılır və birpartiyalı sistemə keçirilir. 1977-ci ildə isə yeni Konstitusiyaya qəbul edildi. Doğrudur, burada vətəndaş hüquqları haqqında kifayət qədər maddələr olsa da, əsas diqqət prezident

hakimiyyətinin daha da möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. İstər parlamentin təmsalında qanunverici hakimiyyətin, istərsə də məhkəmə hakimiyyətinin hüquqları xeyli məhdudlaşdırılırdı. Bir partiyalı sistemə keçilməsi ilə əlaqədar qalan bütün partiyaların fəaliyyəti dayandırıldı. Təbii ki, bir sıra qüvvələr, ilk növbədə Əfqanıstan Xalq - Demokrat partiyası başda olmaqla radikal sol təşkilatlar bu duruma ciddi etiraz etdilər və kütləvi tədbirlərə əl atdılar. 1978-ci ilin aprelində Kabildə təşkil olunan güclü nümayiş təkcə solların yox, ümumiyyətlə xalqın narazılığının son dərəcə artmasının göstəricisi idi. Belə ki, M.Davud hökuməti, müəyyən uğurları olsa da, faktik olaraq ölkəni bütövlükdə bürümüş böhranı ləğv edə bilmədi. Əfqanıstan dünyanın ən yoxsul ölkələrindən biri olaraq qalırdı

Orduda XDP tərəfdarı olan zabıtlərin rəhbərlik etdiyi hərbi hissələr qiyamın əsas qüvvəsi oldu. Qiyam 1978-ci il 27 apreldə baş verdi. M.Davud devirildi və prezident iqamətgahına hücum edən hərbiçilər onu öldürdülər. Hakimiyyət XDP sədri N.M.Tərafinin başçılıq etdiyi və əsasən də onun partiyasının üzvlərinin daxil olduğu İnqilab Şurasının əlinə keçdi. İnqilab Şurasının ilk dekreti ilə Əfqanıstan Demokratik Respublikasının yaradılması elan edildi.

Bu rejimin ən böyük bəlası isə Əfqanıstanda vətəndaş müharibəsinə rəvac verməsi oldu. Belə ki, «27 Aprel inqilabı»ndan az keçmədi ki, Kabildəki bu «Allahsız» rejimə qarşı silahlı müqavimət hərəkatı başlandı. İlk olaraq ən güclü hərəkat kimi 1978-ci ilin oktyabrında ölkənin şimal-şərqində Nuristanda açıq silahlı çıxışları göstərmək olar. 1979-cu ilin martında Heratda olduqca güclü başqa bir qiyam baş verdi. Bunun ardınca ölkənin müxtəlif yerlərində, şəhərlərdə və kənd rayonlarında bir-birinin ardınca silahlı çıxışlar xroniki hal aldı. Beləliklə də ölkə uzun müddət davam etmiş bir vətəndaş müharibəsinə cəlb edilmiş oldu. Faktik olaraq Əfqanıstanda hakimiyyətsizlik dövrü başlandı.

1979-cu il 27 dekabrda rus-sovet gizli kəşfiyyatı dövlət çevrilişi etdi, H.Əmin öldürüldü. Həmin vaxt xaricdə diplomatik vəzifə yerinə yetirən Babrək Karməl hakimiyyətə gətirildi.

Rus-sovet rəhbərliyi belə hesab edirdi ki, B.Karməl hakimiyyəti vasitəsilə partiya və dövlət orqanlarında müəyyən dəyişikliklər aparmaqla əhalinin bir sıra təbəqələrini rejimin tərəfinə çəkmək və onları fəal siyasi ictimai həyata cəlb etmək olar. Bu da rejimin sosial bazasını möhkəmləndirməyə imkan verir. Elə bu səbəbdən də B.Karməl hökuməti bu istiqamətdə bir sıra tədbirləri həyata keçirmək təşəbbüsündə oldu. İlk olaraq partiya-dövlət orqanlarının yenidən qurulmasına başlandı. Müxtəlif qüvvələrin e'timadını qazanmaq üçün ƏXDP-nin ümumi siyasi xəttinə yenidən baxıldı. Milli Vətən Cəbhəsi yaradılmasına cəhd edildi. «Əfqanıstan Demokratik Respublikasının əsas prinsipləri» e'lan olundu.

Rus-sovet qoşunlarının Əfqanıstanı 27 dekabr 1979-cu ildə işğalı ilə sovet imperiyası özünü doqquz ilə qədər sürmüş bir «Əfqanıstan bataqlığı»na atmış oldu. Rus-sovet işğalı onun təşkilatçılarının nəzərdə tutduqları niyyətlərin heç birini doğrultmadı. Əksinə, rus-sovet qoşunlarının Əfqanıstana girməsindən sonra B. Karməl hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkatı daha genişləndi. Əfqan xalqının mübarizəsi kütləvi hal aldı.

Rus-sovet hərbiçiləri 1984-cü ildən kimyəvi silahlardan istifadə etməyə başladılar. Hətta bununla da kifayətlənməyib yerli əhalinin gözünü qorxutmaq üçün uşaqların məhvinə fərman verdilər. Yaşayış sahələrinə təyyarələrdən müxtəlif oyuncaqlar şəklində qırğın silahlarını tökürdülər. Bu oyuncaqlardan istifadə edən uşaqlar baş verən partlayışlar nəticəsində ya məhv olur, ya da əbədi şikəstlərə çevrilirdilər. Bütün bu vəhşiliklər 1985-ci ilin martında M.Qorbaçovun rus-sovet imperiyasının rəhbərliyinə gəlməsi dövrünə qədər davam etdi. Yalnız bundan sonra rus-sovet rəhbərliyi Əfqanıstanda apardığı müharibənin uğurla sona çatacağına inanmamağa başladı. Vəziyyətdən dinc yolla xilas olmaq siyasətinə üz tutuldu. Görülən tədbirlərdən birincisi, kütləvi şəkildə uşaqların və gənclərin təhsil almaq adı altında Rusiyaya gətirilməsidir. Bununla kommunist düşüncəli kadrlar hazırlanması istənilirdi və belə hesab olunurdu ki, onlar gələcəkdə Əfqanıstanın əsas idarəçilərini təşkil edəcəkdir. İkincisi, islam aləmindən istifadəyə də xüsusi önəm verilməsidir. Bununla da xalqın rəğbətinə və dəstəyinə nail olmaq istənilirdi. Bu məqsədlə «Diyanət işləri komitəsi» yaradıldı, bütün məktəblərdə həftədə 3 saat din dərsləri keçilməyə başlandı. Bəzi din adamları «İnqilab Şurası»nm üzvlüyünə cəlb olundu. Kabil radiosu həftədə bir saat dini veriliş təşkil etdi. Rus-sovet tərəfdarları olan din adamları məscidlərə yerləşdirildi və s.

Lakin bunlar da rus-sovet imperiyasını «Əfqanıstan bataqlığından xilas edə bilmədi. Yuxarıda dediyimiz kimi, əfqan xalqı demək olar ki, bütün ölkə boyu rus-sovet işğalına qarşı çıxdı, müqavimət hərəkatı daha da böyüdü və yüksəldi, təşkilatı baxımdan möhkəmləndi.

Maraqlıdır ki, rus-sovet imperializminin Əfqanıstanı işğal etməsinə ilk etiraz Çin Xalq Respublikasından gəldi. BMT Təhlükəsizlik Şurasında məsələnin gündəliyə gətirilməsinin təşəbbüskarı da ÇXR oldu. Təbiidir ki, bunun da səbəbi 60-cı illərdən davam edən sovet-çin ziddiyyətləri, eləcə də həmin dövrdə rus-sovet imperiyasının Çinə qonşu olan Hind-Çin ölkələrindəki fəaliyyətindən doğan narahatlıqlar idi.

Rus-sovet qoşunlarının Əfqanıstana girməsinin ikinci günü, yəni 1979-cu il dekabrın 28-də ABŞ prezidenti Karter bu hərəkatı Əfqanıstanın daxili işlərinə «kobud bir müdaxilə» kimi qiymətləndirdi. 1980-ci ilin 5 yanvarındakı çıxışında C.Karter bildirdi ki, «dünya, sadəcə kənardan baxıb, Sovet İttifaqının cəzasız qalmasına razı ola bilməz». Bundan sonra ABŞ sözdən işə keçdi: 1979-cu ilin iyununda Sovet İttifaqı ilə imzalanmış «Salt-II»

sazişinin təsdiqlənməsi durduruldu. 1981-ci ilin sentyabrında Pakistanla bir saziş bağlandı. Sazişə görə ABŞ altı il müddətində Pakistana 3,2 mrd dollarlıq yardım etməli idi. Pakistana 40 ədəd F-16 təyyarəsi verildi. ABŞ Pakistan ərazisindən əfqan müxalifətinə silah və ərzaq yardımını etməyə başladı.

Sovet İttifaqının rəhbərliyinə M.Qorbaçovun gəlməsindən sonra Əfqanıstan məsələsinə münasibətdə dəyişiklik özünü göstərir. Təbiidir ki, bu yeni siyasətin köhnə əfqan rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilməsi lazımı effekt verə bilməzdi. Elə buna görə də 1986-cı ildə B.Karməl yeni partiya lideri M.Nəcibullah (hakimiyyətə qədər M.Nəcib adlanırdı -müəl.) ilə əvəz edildi. M.Nəcibullahın ilk tədbiri vətəndaş sülhü konsepsiyasını elan etməsi oldu. Bu konsepsiyaya görə hökumət fəaliyyətində iqtisadi problemlərin həllinə önəm verdiyini elan edir, ƏXDP-nın hakimiyyət inhisarından imtina olunurdu. M.Nəcibullah hökuməti bildirirdi ki, siyasi plüralizmə keçməyə və Əfqanıstan probleminin siyasi yolla tənzimlənməsi, rus-sovet qoşunlarının ölkədən çıxarılması məsələlərinin həlli üçün silahlı müxalifət qüvvələri ilə danışıqlara hazırdır. Bu prinsiplər 1987-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada və elə həmin ildə təsdiq edilmiş partiyalar haqqında qanunda da öz əksini tapdı.

Lakin müqavimət hərəkatı liderləri edilən təkliflərə müsbət cavab vermədilər və əksinə, hərbi əməliyyatları davam etdirdilər. M.Nəcibullah rejimi bir qədər da geri çəkilmək zorunda qaldı: dövlətin adı dəyişdirildi və Əfqanıstan Respublikası oldu, Milli Vətən Cəbhəsi Barışıq Cəbhəsinə çevrildi, ƏXDP Vətən Partiyası adlandırıldı və s. Bütün bunlar da müqavimət hərəkatı iştirakçılarını yolundan döndərə bilmədi, onların rus-sovet qoşunlarına qarşı apardığı hərbi əməliyyatları qələbə ilə başa çatdırmaq əzminə təsir etmədi.

Beləliklə də Əfqanıstanda rus-sovet hərbi birləşmələri ilə aparılan savaş on ilə yaxın davam etdi. Nəhayət, 6 ildən bəri Cenevrədə davam edən beynəlxalq danışıqlar 1988-ci ilin 14 aprelində başa çatdı və saziş imzalandı.

işğalçı qoşunlar ölkədən çıxarılın. Bu proses 1989-cu ilin 15 fevralında başa çatdı.

Əfqanıstan rus-sovet işğalından qurtardı. Lakin işğalın yaratmış olduğu fəsadlardan indiyədək qurtarmaq mümkün olmamışdır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ilin may-iyun aylarında Rusiya Federasiyasının rəsmi nümayəndələrinin taliban hökumətini İçkeriya mücahidlərinə yardım etməkdə və Əfqanıstan

ərazisindəki düşərgələrdə İçkeriyada döyüşmək üçün mücahidlər hazırlamaqda ittiham etməsi və hərbi düşərgələri dağıtmaq üçün lazımı tədbirlər görmək planlarını açıqlamasından sonra bu qüvvələr arasında mövcud problemləri sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməyə meyl və istək xeyli artmışdı.

Lakin bu dövr uzun çəkmədi, payızda tərəflər yenidən silaha əl atdılar. Şiddətli döyüşlər başladı və talibançılar Məsud şahın komandanlıq etdiyi qüvvələrin əlində olan şəhər və kəndləri bir- birinin ardınca tutaraq rəqiblərini Tacikistan sərhədlərinə sıxışdırdı. Hələ ki hərbi əməliyyatlar davam edir və onun nə zaman bitəcəyini söyləmək çox çətinidir.

İran müasir dövr

Birinci dünya müharibəsindən sonra İran Böyük Britaniyanın yarımüstəmləkəsi olan aqrar ölkə kimi qalırdı. Ölkənin iqtisadiyyatı dağılmış, maliyyə sistemi iflasa uğramış, daxili və xarici ticarət, əkin sahələri, mal-qaranın sayı kəskin şəkildə azalmışdı. Çörəyin və ərzaq məhsullarının qiyməti durmadan artır, möhtəkirlər tüğyan edir, epidemiyalar əhaliyə amansızcasına əziyyət verirdi. Bu dövrdə İranın əhalisi 10-12 milyon nəfər idi. Onların yarısını əkinçi-kəndlilər, 1/4 hissəsini əsasən köçəri maldarlıqla məşğul olan tayfalar, 1/5 hissəsini şəhər əhalisi təşkil edirdi. İran kəndlərində feodal münasibətlərinin hökmranlığı davam edirdi. Torpaq və suvarma sistemləri üzərində şahın, feodalların, mülkədarların və ruhanilərin hakimiyyəti hökm sürürdü. Köçəri tayfalar içərisində feodal-patriarxal münasibətlər saxlanılırdı. Böyük bir hissəsi torpaqsız olan kəndlilər mülkədarlardan ağır şərtlərlə icarəyə götürdüləri torpaqları becərir, əldə olunan məhsulun yarısından çoxunu onlara verirdilər. Şəhərlərdə sənətkarlıq geniş yayılsa da, fabrik-zavod sənayesi demək olar ki, yox idi. Xarici inhisarçılara məxsus müəssisələrdən başqa (cənub-qərbin neft sənayesi, Xəzər dənizində balıq sənayesi və s.), İran milli burjuaziyasına məxsus çox da böyük olmayan elektrik stansiyaları, toxuculuq, qab-qacaq və dəri emalı fabrikləri də fəaliyyət göstərirdi. Onlardan çoxusu xarici rəqabətə və iqtisadi çətinliklərə tab gətirməyərək bağlanırdı.

İranın siyasi quruluşu Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi konstitusiyalı monarxiya idi. Dövlət hakimiyyəti feodal xanların və komprador burjuaziyanın əlində idi. 1918-ci ilin əvvəllərində İrani tərk edən rus qoşunlarının yerini ingilislər tutdular. "Türkiyə təhlükəsini" bəhanə edən ingilislər Zəncan, Xoy, Miyanə və Urmiyanı işğal etdilər. Onların köməyi ilə Vüsuqqüdüvlə yenidən hakimiyyətə qayıtdı. Cənubi Azərbaycanın şimal-qərbində rus və fransız zabıtlərinin təhriki ilə ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdilər. Köməyə gələn türk qoşunu noyabra qədər Cənubi Azərbaycanda qaldı. Mudros müqaviləsinə görə onları əvəz edən ingilislər Təbrizi işğal etdilər. 1919-cu il avqustun 9-da Vüsuqqüdüvlə hökuməti ölkəni siyasi və iqtisadi cəhətdən İngiltərədən asılı vəziyyətə salan İngiltərə-İran sazişini imzalamağa məcbur oldu. Həmin sazişə əsasən İran ordusu, maliyyəsi, yol inşaatı, xarici ticarət və sosial-iqtisadi həyatın bir çox sahələri ingilis müşavirlərinin və təlimatçıların nəzarəti altına düşdü. Bu işə bütün İranda etiraz nümayişlərinə səbəb oldu. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə 1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə başlanmış silahlı üsyan İranın digər yerlərində də öz əks-sədasını verdi. 1920-ci ilin mayında cəngəlilər adlanan partizanlar Fumen meşələrindən çıxıb Rəşti, sonra bütün Gilanı və Mazandaranın bir hissəsini tutdular. 1920-ci il iyunun 5-də Gilan Respublikası elan edildi. Kiçik xan başda olmaqla müvəqqəti hökumət təşkil olundu. Bu hökumətin tərkibinə ticarət burjuaziyasının və mülkədarların mənafeyini müdafiə edən Ehsanulla xanın başçılıq etdiyi xırda burjua ziyalıların nümayəndələri və İran kommunistləri daxil idilər. Lakin tezliklə Kiçik xanla komitənin sol kommunist üzvü Heydər xan Əmioğlu və Ehsanulla xan arasında ixtilaf başlandı. Beləliklə, iyul ayında vahid cəbhə dağıldı. Ehsanulla xan sol kommunistlərlə birləşib Gilan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Xalq Komissarları Soveti və İran Qırmızı Ordusu təşkil olundu. Ehsanulla xanın Tehrana hazırlıqsız yürüşü uğursuzluqla nəticələndi. İrani bürümüş hərəkət 1920-ci il iyunun 25-də Vüsuqqüdüvlənin istefasına səbəb oldu. Müşirüddüvlənin başçılığı ilə təşkil olunmuş yeni kabinet xalqın qəzəbindən

qorxaraq 1919-cu il İngiltərə-İran müqaviləsinin həyata keçirilməsinin Məclis tərəfindən təsdiq olunanaqədək təxirə saldı. 1921-ci ildə isə bu müqavilə ləğv edildi. İngilislərlə əlaqədə olan Seyid Ziyaəddin Təbatəbai, podpolkovnik Rza xan və İrnan kazak hissələri birlikdə qəsd təşkil etdilər. 1921-ci il fevralın 21-də Rza xanın başçılığı ilə Tehranda dövlət çevrilişi oldu. Seyid Ziyaəddin *Qara kabinet* adını almış hökumət təşkil etdi. Rza xan kazak diviziyasının komandanı vəzifəsini ələ keçirdi. 1921-ci ilin mayında Gilanda cəngəllərin, kommunistlərin və Ehsanulla xan qrupunun daxil olduqları vahid cəbhə yenidən bərpa olundu. Kiçik xanın başçılıq etdiyi yeni inqilabi hökumət yaradıldı. Lakin bu dəfə də vahid cəbhə möhkəm olmadı. İnqilabi komitənin razılığı olmadan Ehsanulla xan iyun ayında Tehrana ikinci dəfə yürüş etdi. Bu yürüş də müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Komitə Ehsanulla xanı öz tərkibindən çıxardı. Vahid cəbhənin dağılmasından istifadə edən Rza xan 1921-ci ilin noyabrında Gilan respublikasını dağıtmağa müvəffəq oldu. 1922-ci ilin əvvəli üçün hərbi nazir olmuş Rza xan üsyanı tamamilə yatırırdıqdan sonra ordunu yenidən qurmağa başladı. Yaxşı təşkil olunmuş intizamlı ordu yaratdı. İngilislərin köməyi ilə 1923-cü ilin oktyabrında Rza xan baş nazir təyin olundu. Rza xan yaratdığı Taceddod partiyasına arxalanaraq məclisi Qacar sülaləsini devirməyə razı saldı. Məclis 1925-ci il oktyabrın 31-də Qacar sülaləsinin hakimiyyətdən kənar edildiyini elan etdi. Dekabr ayının 8-də isə məclis Rza xanı irsi şah elan etdi. Rza şah 20-ci illərin sonu, 30-cu illərdə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə bir sıra islahatlar keçirdi. Dövlət torpağını satmaq qadağan edildi. 1928-ci ildə İranda Milli Bankın əsası qoyuldu. 1931-ci ildə xarici ticarət inhisara alındı. Dünyəvi məktəblər yaradıldı, icbari ibtidai təhsil haqqında qanun qəbul olundu. Tehran universiteti açıldı, günəş təqviminə keçildi. Nəticədə dövlət xeyli möhkəmləndi, İranın Qərb dövlətlərindən asılılığı zəiflədi. 20-30-cu illərdə 100-ə qədər sənaye müəssisəsi tikildi və dövlət sənaye bölməsi yaradıldı.

1979-cu ilin martında İranın dövlət quruluşunu müəyyən etmək üçün keçirilən referendumda islam dövləti yaratmaq tərəfdarları qələbə çaldılar. Aprelin 1-də İran İslam Respublikası elan olundu. Ölkədəki ABŞ hərbi bazaları ləğv olundu, xarici banklar və şirkətlər bağlandı. Bu, İran və ABŞ arasındakı münasibətləri kəskinləşdirdi. 1979-cu ilin dekabr ayında İranın yeni konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyaya görə dövlətdə ali vəzifə dini rəhbərə və prezidentə məxsus idi. Ali qanunverici hakimiyyəti 270 deputatdan ibarət birpalatalı Məclis həyata keçirir. Ali icra hakimiyyətinə malik olan prezident baş naziri təyin edir. Prezidentin və hökumətin fəaliyyətinə [Ali Dini Şura](#) və onun sədri nəzarət edir. 1980-ci il yanvarın 25-də [Əbülhəsən Bənisədr](#) İİR-nin ilk prezidenti seçildi. Hökumətin daxili siyasətində dövlət proqramının əsasını ölkənin iqtisadi dirçəlişinə nail olmaqla İslam Respublikasını qabaqcıl dövlətlər səviyyəsinə yüksəltmək, sosial ədaləti təmin edən bir cəmiyyət qurulması təşkil edirdi. Xarici siyasət sahəsində "nə Qərb, nə Şərq" prinsipini əsas tutan İran, birinci növbədə islam ölkələri ilə əməkdaşlığa üstünlük verir. Qərblə bərabərhüquqlu iqtisadi əməkdaşlığa da xüsusi diqqət yetirilir. Ölkədə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün İran hökuməti bir sıra tədbirlər gördü. Xarici kapitalla bağlı bütün sənaye müəssisələri İran xalqının milli sərvəti elan edildi. Neft sənayesi milliləşdirildi. Gündəlik neft hasilatı 4 milyon [barrelə](#) çatdırıldı. Lakin ölkə daxilində siyasi mübarizə hələ də davam edirdi. Amerika səfirliyinin işçilərinin tələbələr tərəfindən

girov götürülməsi 1980-ci il aprelin 7-də ABŞ-ın İranla əlaqələri kəsməsinə səbəb oldu. ABŞ və [Avropa Birliyi](#) dövlətləri İrana qarşı siyasi sanksiyalar tətbiq etdilər. 1980-ci il sentyabrın 22-də başlanan [İran-İraq müharibəsi](#) ölkənin iqtisadi inkişafına güclü zərbə vurdu. Müharibə hər iki ölkəyə böyük itki və məhrumiyyətlər gətirdi. 80-ci illərin sonunda prezident seçilmiş [Əli Əkbər Həşimi Rəfsəncani](#) İrani təcrid vəziyyətindən çıxarmağa müvəffəq oldu. O, qonşu dövlətlərlə münasibətləri nizama saldı. 1997-ci ilin mayında islahatçılar cinahının nümayəndəsi [Seyid Məhəmməd Hətəmi](#) prezident seçildi. 2001-ci il prezident seçkilərində Məhəmməd Hətəmi yenidən qələbə qazandı.

Türkiyə

1923-1924-cü illər - Türkiyə Cümhuriyyətinin elan olunması. Paytaxt Ankaraya köçürülür. Anayasa (Konstitusiya) qəbul olunur. 1925-1935-ci illər - Mustafa Kamal (Atatürk) bütünlükdə türk cəmiyyətində köklü islahatlar həyata keçirir. Çox arvadlılıq, ənənəvi geyimlərin geyinilməsi (fəş - Osmanlı imperiyasının nişanəsi) qadağan olunur. Avropa hüquq sisteminə keçid, mütləq ailə nikahının bağlanması, Qreqorian təqvim, bazar gününün istirahət günü elan olunması tətbiq olunur. Din hökumətdən ayrılır, ərəb əlifbası ləğv edilərək latın əlifbası tətbiq olunur. Qadınlara seçmək hüququ verilir. Bütün vətəndaşlar soyadı daşımağa başlayır və Mustafa Kamala parlament Atatürk (Türklərin atası) soyadını verir. 1938-ci il - Atatürkün ölümü. Hakimiyyət Atatürkün silahdaşı olan və II dünya müharibəsində Türkiyəni birtərəf elan etmiş İsmət İnönüyə keçir. Yeganə qərar verən siyasi partiya Cümhuriyyət Xalq Partiyası (Atatürkün partiyası) olur. 1946-1950-ci illər - Demokratik institutların yaradılması. Muxalif Demokrat Partiya seçkilərdə qalib gəlir. 1950-1960-cı illər - Demokrat Partiyasının hakimiyyəti. 1960-cı il - Ordu siyasi səhnəyə çıxır və Demokrat Partiyasının bir çox üzvlərini "Anayasa"nın pozulması maddəsi ilə məhkəməyə verir. Partiya sədri və baş nazir [Adnan Menderes](#) edam edilir. Təzə seçkilər keçirilir. 1971-ci il — Ali hərbi zabidlərin hökumətə xəbərdarlıq etməsi. 1980-ci il - Parlament böhranı: Parlamentin iki əsas partiyasının barışmazlığı və razılığa gələ bilməməsi nəticəsində bir neçə ay cümhurbaşkanı seçilmir. İl ərzində inflyasiya 130 %-ə çatır, cinayətkarlıq və terrorizm çoxalır. Yenidən ordu müdaxilə edir və vətəndaşların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa başlayır. Belə olan şəraitdə gələcəkdə parlamentdə yenidən baş verəcək çıxılmaz vəziyyətin qarşısını almaq üçün anayasa yenidən yazılır. Referendum nəticəsində nəzarətdə olan hakimiyyətdə anayasa qəbul olunur və hərbi hakimiyyətin rəhbəri Kənan Evren hərbi komitəni buraxır. 1983-1993-cü illər - Yeni anayasaya uyğun seçkilər keçirilir və Ana Vətən Partiyası qalib gəlir. Yeni baş nazir Turqut Özal dövründə iqtisadiyyatın liberallaşmasına başlanılır və bütün 80-ci illər boyu davam edir. İkinci Dünya müharibəsi başlayanda Qərb dövlətləri SSRİ ilə Almaniyanı Türkiyə vasitəsilə toqquşdurmağa çalışırdılar. Buna görə də Türkiyə sovet hökumətinə qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalamağı təklif etdi. SSRİ bu müqavilə vasitəsilə Fransa və İngiltərə ilə əlaqə yarada bilirdi. Lakin özünü birtərəf elan edən SSRİ bu təklifi rədd etdi. O, əvəzində Türkiyəyə Qara dəniz və boğazlar rayonunda qarşılıqlı yardım haqqında ikitərəfli saziş təklifini irəli sürdü. Türkiyə isə bu təkliflə razılaşmadı. 1939-cu il oktyabrın 19-da, İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından bir ay sonra Türkiyə İngiltərə və Fransa ilə qarşılıqlı yardım haqqında hərbi müqavilə imzaladı. 1980-90-cı illərdə Türkiyənin xarici

siyasətində ənənəvi kurs toxunulmaz olaraq saxlanılmışdır. Belə ki, 12 sentyabr 1980-ci ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi K.Evrenin başçılığı ilə hərbi çevriliş baş verdi. Çevrilişdən sonra da Türkiyə NATO və digər müttəfiqlik müqavilə və sazişlərinə sadıq olaraq qalır, başda qonşular olmaqla bütün ölkələrlə qarşılıqlı suverenlik və hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq əsasında və bərabər şərtlər daxilində iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək qərarındadır. Türkiyənin siyasi kursu Atatürkün müəyyən etdiyi sülhsevər kursa uyğun olaraq bütün ölkələrlə bağımsızlıq, suverenlik və ərazi toxunulmazlığına hörmət və bərabər hüquqlar əsasında münasibətlərin davam etdirilməsi, Türkiyənin iştirak etdiyi ikili və çoxtərəfli müqavilələrə sədaqət, NATO və ABŞ ilə əlaqələrin genişləndirilməsi, AİT daxilində tam üzvlük üçün çalışılması, ərəb ölkələri, İran və Pakistan ilə əlaqələrin qonşuluq və coğrafi yaxınlığın da tələb etdiyi bir düşüncə əsasında qurulması, Fələstin xalqının haqlı mübarizəsinin dəstəklənməsi, Sovet İttifaqı ilə olan dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, Yunanıstanla olan problemlərin ədalətli və qarşılıqlı maraqlara uyğun şəkildə həllinə cəhd göstərilməsi, Kiprdə iki bölgəli və iki icmalı federal bir rejimin yaradılmasına çalışılması və s. Hakimiyyətin hərbiçilərin əlinə keçməsi faktından bəzi xarici qüvvələr yararlanmağa təşəbbüslər etdilər. Məsələn, Türkiyə Avropa Şurasının üzvü olaraq qalsa da, o, təşkilatın ayrı-ayrı orqanlarında məhdud şəkildə təmsil olunurdu. Bu hal 1983-cü il seçkilərinin sonuna qədər davam etdi. Ölkənin Avropa İqtisadi Təşkilatına üzvlük cəhdləri bir qədər səngidi. Türkiyə ilə eyni vəziyyətdə olan Yunanıstan isə AB-ə qəbul olundu. Bəzi Avropa dövlətləri türk vətəndaşlarına viza verilməsini çətinləşdirdilər. Bunlara baxmayaraq, B.Ulusu hökuməti elan etdiyi proqramın həyata keçirilməsində qərarlı oldu və xeyli uğurlar qazandı. ABŞ ilə münasibətlər istər NATO çərçivəsində, istərsə də ikitərəfli qaydada inkişaf etməkdə idi. Hələ 29 mart 1980-ci ildə imzalanan «Müdafiə və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq haqqında» saziş bu inkişafın təməlinə dururdu. Sazişə görə ABŞ Türkiyəyə nəinki maliyyə və iqtisadi yardımlarını, silah və hərbi ləvazimat verilməsini davam etdirir, həm də müxtəlif kömək formalarını və Türkiyənin hərbi sənayesini inkişaf etdirmək sahəsində onunla əməkdaşlığı genişləndirirdi. Sovet İttifaqı ilə münasibətlər rus-sovet qoşunlarının Əfqanıstanı işğal etməsi, eləcə də bu dövlətin Türkiyədəki bəzi separatçı qüvvələri dəstəkləməsi, hətta təşkilatlandırması və silahlandırması səbəbindən xeyli sərinləşsə də, ancaq B.Ulusu hökuməti qonşu dövlətə arxa çevirmədi, onunla münasibətlərdə olan gərginliklərin aradan qaldırılmasına səy və cəhdlər göstərdi. Yunanıstanla münasibətlərdə «xeyirxah» bir davranış göstərilirdi. Türkiyə hətta onun NATO-nun hərbi qanadına qayıtmasına qarşı çıxmıdı. Lakin bu davranış adekvat cavab olmadı. Əksinə, 1981-ci ildə Panhəllinik Sosialist Hərəkət Partiyasının (RASOK) və lideri Andreas Papandreunun iqtidara gəlməsindən sonra münasibətlər kifayət qədər gərgin bir məcraya girdi. Xüsusi ilə də Yunanıstan Avropa İqtisadi Təşkilatında antitürk ovqatının şişirdilməsi yolunda öz əməyini əsirgəməirdi. 1982-ci ildə BMT tərəfindən «Dəniz hüququ haqqında konvensiya»ya görə ərazi sularının qurudan 12 mil məsafədə müəyyənləşdirilməsi Yunanıstana Egey dənizində öz hüquqlarını genişləndirməyə şans yaradırdı. Lakin Türkiyə qəti şəkildə bildirdi ki, Yunanıstanın bu sahədə hər hansı bir təşəbbüsü tərəflər arasında savaşa səbəbi olacaqdır. Yunanıstan geri çəkildi, ancaq münasibətlər bir qədər də korlandı. [Qərbi Frakiyada](#) türklərə qarşı basqılar artdı. 1980-ci ildən Kiprdə ikitərəfli danışıqların dayandırılması, problemin həlli yolunda heç bir irəliləyişin olmaması səbəbindən və Yunanıstanın adada öz planlarının gerçəkləşməsi

istiqlalında fəallaşmaq cəhdlərinə Kiprin türk icması 13 noyabr 1983-cü ildə [Qüzey Kipr Türk Cümhuriyyəti](#) adı altında öz bağımsızlığını elan etməklə cavab verdi. Üçüncü dünya və islam ölkələri ilə münasibətlərdə ciddi bir yüksəliş yarandı. Türkiyə istər Uzaq Şərqi, istərsə də ərəb ölkələri ilə münasibətlərə önəm verir, onlarla hər cür iqtisadi əməkdaşlığa çalışırdı. İslam ölkələri ilə yaxınlaşmağın göstəricisi kimi Türkiyə [İslam Konfransı Təşkilatının](#) işində daha yaxından iştirak etməyə başladı. Doğrudur, İKT ilə əvvəllər də müəyyən təmaslar var idi. 1975-ci ildə xarici işlər naziri Çağlayangil Konfransın işinə qatılmış, sonrakı ildə Konfransa və onun yardımçı orqanlarına ev sahibliyi edilmişdi. Lakin Türkiyənin bu təşkilatın tam hüquqlu üzvünə çevrilməsi B.Ulus iqtidarının dövrünə düşür.

T.Özal hökuməti də beynəlxalq miqyaslı məsələlərin çözülməsində ABŞ-la olan bağlılığa bir təməl kimi yanaşmışdır. Təbiidir ki, ABŞ-la münasibətlərin bu səviyyədə olması bir tərəfdən soyuq müharibənin davam etdiyi bir zamanda Türkiyənin təhlükəsizliyinin təmini üçün lazım olan hərbi və iqtisadi yardımlar almaq ehtiyacından irəli gəlirdisə, o biri tərəfdən ABŞ-ın strateji maraqlarından qaynaqlanırdı. Demək lazımdır ki, hər iki dövlət bu məqsədlə lazım olan hər şeyi edirdi. Türkiyədə hərbi obyektlərin və bazaların modernləşdirilməsi, yenilərinin tikilməsi, həmin məqsədlər üçün maliyyə yardımlarının verilməsi və s.-ni ABŞ edirdisə, hərbi baza və aerodromlardan, «müharibə və böhranlı vəziyyət yarandıqda» Türkiyə ərazisindəki ABŞ hərbi qüvvələrinin istifadəsinə icazə verilməsi, VI donanmanın yanacaq təchizatı, gəmilərin təmiri və gəmi heyətinin istirahətinin təşkili Türkiyə tərəfindən edilirdi. Türkiyəyə göstərilən maliyyə yardımları xeyli artmışdır. 1978/79-cu maliyyə ilində alınan yardım 175 mln dollar məbləğində idisə, bu rəqəm 1984-cü ildə 718 mln, 1986-cı ildə 615 mln, 1988-ci ildə 490 mln dollar məbləğində olmuşdur. Ümumiyyətlə isə 1981-1988-ci illərdə edilən yardımların həcmi 4 mld dollardan artıq idi. Məhz bu yardımlar sayəsində Türkiyə haqqında danışılan dövrdə öz hərbi və iqtisadi potensialını xeyli möhkəmlədə bildi, istər 80-ci, istərsə də 90-cı illərdə qonşuları ilə münasibətlərdə daha inamlı oldu. Bu hal xüsusi ilə də 80-ci illərin sonlarında Sovetlər İttifaqı və onun başçılıq etdiyi sosializm sisteminin sarsılması və sonra isə ümumiyyətlə çöküşü zəminində dünya durumunda baş verən dəyişikliklər dövründə özünü çox açıq şəkildə göstərdi. Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra yeni yaranan türk dövlətləri ilə münasibətlər Türkiyə xarici siyasətinin ən fəal sahəsi oldu. 90-cı illərdə həmin dövlətlərlə Türkiyə arasında çox saylı səfərlər, yaxınlaşma və müxtəlif qayəli sənədlərin imzalanması davamlı xarakter aldı.

Haqqında danışılan dövrdə Türkiyənin strateji maraqlar baxımından əməkdaşlığa üstünlük verdiyi dövlət kimi Almaniya Federativ Respublikasını qeyd etmək istərdik. NATO üzvü olan hər iki dövlətin Varşava bloku ölkələrinin sərhədlərində yerləşməsi və oxşar geostrateji durumu bu əməkdaşlığın başlıca səbəbi idi və həmin baxımdan da, o, daha çox hərbi sahələri əhatə edirdi. Bəlli olduğu kimi Türkiyə -AFR hərbi iqtisadi əməkdaşlığının əsası 1964-cü ildə qoyulmuşdu və AFR hər il yarım üçün Türkiyəyə yardım verirdi. 1983-cü ildən onun ümumi məbləği 130 mln marka çatdırılmışdı. 1986-cı ildə həmin rəqəm artıq 1450 mln marka bərabər idi. 23 yanvar 1986-cı ildə bağlanan yeni sazişə görə AFR hərbi müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsi üçün Türkiyəyə tanklar, təyyarələr verməyi, hərbi texnikanın təmiri üzrə müəssisələrin və ehtiyat hissələr buraxan zavodların inşa

edilməsini öz üzərinə götürdü. AFR hazırda da Türkiyəyə iqtisadi yardım göstərən əsas ölkələrdən birisidir və iki dövlət arasında xarici ticarət əlaqələri yüksək səviyyədədir. Almaniyada yaşayan və işləyən Türkiyə vətəndaşları ilə bağlı problemlər, xüsusi ilə də onların azad surətdə gəlib-gətməsi və sosial vəziyyəti məsələləri iki dövlət rəhbərlərinin görüşlərində davamlı müzakirə edilmiş, lazımi tədbirlər görülmüşdür. Türkiyənin digər Avropa dövlətləri ilə münasibətləri də normal bir məcrada getmişdir. Lakin bununla yanaşı, Türkiyənin Avropa Birliyində tam üzv kimi təmsilçiliyi məsələsi bu gün də həmin münasibətlərin düyün nöqtəsi olaraq qalmaqdadır. Bu barədə Türkiyənin 14 aprel 1987-ci ildə Avropa İttifaqı Nazirlər Şurasına verdiyi ərizəyə 1989-cu ilin dekabr ayında cavab verildi ki, məsələni araşdıran komissiyanın verdiyi hesabat tam üzvlüyə imkan vermir və 1993-cü ilə qədər tam üzvlük məsələsinin həllinə qayıdılmayacaqdır. Sonrakı illərdə də məsələnin həlli başa çatmamışdır. Bu sahədə ən böyük uğur 1995-ci ilin əvvəlində Türkiyənin AB ilə gömrük birliyinə girməsi haqqında sənədin imzalanmasıdır.

Türkiyənin xarici siyasətində həlli ölkə üçün həyati məna kəsb edən bir sıra başqa problemlər də 80-90-cı illərdə xüsusi önəm verilən istiqamətlər olaraq qalmışdır. Bunlardan birisi Yunanıstanla olan mübahisəli məqamlardır. Kipr məsələsi həmin məqamların önündə gəlir. 1983-cü ildən sonrakı dövrdə də yaxşılığa doğru əsaslı bir dönüş olmamışdır. Əksinə, Qərbi Frakiyada türklərin vəziyyəti ilə bağlı iki dövlət arasında baş verən münaqişə qarşılıqlı olaraq [Səlanik](#) və [İstanbul](#) baş konsullarının «arzuolunmayan şəxs» elan edilməsi ilə nəticələndi. Doğrudur, T.Özal iqtidarı Yunanıstanın «türk düşmənçiliyi» kimi sərt siyasətinə qarşı daha çox «dostluq əli uzatmaq» siyasəti yürütməyə çalışırdı və bu baxımdan bəzi cəhdlər də göstərildi. Lakin A.Papandreunun 1989-cu ilin noyabrında hakimiyyətdən getməsinə qədər iki qonşu arasındakı gərginlik və böhranlar heç cür səngimədi. İlk böyük böhran 1984-cü ilin avqustunda baş verdi. [Limni böhranı](#) adı ilə tanınan bu məsələnin əsasında o dururdu ki, NATO-nun Baş Qərargah rəisi general Rocers Cənubi Egeydə Sovet İttifaqına qarşı bir müdafiə xətti yaradılmasını təklif etdi və bu məqsədlə Limni adasında hərbi bazalar inşa edilməsini istədi. Lakin Türkiyə təklifin [Lozanna sazişinə](#) uyğun olmaması səbəbindən ona qarşı çıxdı və nəticədə NATO-nun baş katibi və baş qərargah rəisinin güclü təzyiqlərinə məruz qaldı. Yunanıstan isə təklifi israrla müdafiə edir və dəstəkləyirdi. 1985-ci ilin martında T.Özal Yunanıstanı mübahisəli məsələlər ətrafında dialoqa çağırırdıqda, Yunanıstan qəbulu hələlik mümkün olmayan iki şərt irəli sürdü: birincisi, Şimali Kiprdəki türk qüvvələri (yunanların təbirincə, işğal qüvvələri) adadan çıxarılmalı və ikincisi, Türkiyə Egeydəki iddialarından əl çəkməlidir. Dialoq baş tutmadı. Yunanıstan 1987-ci ilin martında iki dövlət arasında az qala savaşa səbəb ola biləcək təşəbbüsə cəhd göstərdi. Belə ki, 6 martda Cənubi Egedə Taşoz adası sahillərində neft kəşfiyyatı işləri aparmaq üçün bir beynəlxalq konsorsiuma icazə verdi. Buna cavab olaraq Türkiyə də 25 martda Türkiyə Petrolları şirkətinə icazə verdi ki, Midilli-Limni-Semadirək üçbucağında beynəlxalq sulara neft axtarışı işlərinə başlasın. Yunanıstan Türkiyəni onun ərazi sularına girməkdə ittiham etdi və bildirdi ki, öz «suveren» hüquqlarını qorumaq üçün o, hər şeyə hazırdır. Baş nazir A.Papandreu 27 martda söylədiyi çıxışında «Türkiyə bu təcavüzkar hərəkətlərinə son qoymasa» yunan silahlı qüvvələrinin «türklərə çox ağır bir dərs verəcəyini» açıqladı. Elə həmin gün Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi həmin təhdidə verdiyi cavabda bildirdi ki, əgər neft axtarışı işləri aparacaq türk gəmisinin işinə hər hansı bir maneə olarsa,

«tərəddüdsüz» adekvat reaksiya ilə qarşılanacaqdır. Gərginliyin son həddə çatdığı və silahların işə düşəcəyinə şübhə qalmadıqda NATO hərəkətə keçdi, onun vasitəçiliyi ilə böhranı aradan qaldırmaq mümkün oldu. Nəhayət, baş nazir T.Özalın ciddi cəhdləri nəticəsində iki ölkənin baş nazirləri 1988-ci ilin 30 və 31 yanvarında [İsveçrənin Davos](#) şəhərində bir araya gəldilər. Görüşün sonunda tərəflər doqquz maddədən ibarət sənəd imzaladılar. Orada deyilirdi ki, mübahisəli məsələlərin həlli mümkün olmasa da, iki dövlət arasında münasibətləri qaydaya salmaq üçün müəyyən prinsiplər qəbul edilir, tərəflər bir-birinə xoş niyyətlə yanaşacaq, ortaq bir zəmində hərəkət edəcək, iqtisadi iş birliyinə və problemlərin köklü həllinə yönəli yol tutacaqlar. Nəhayət, 1989-cu ildə Yunanıstanda Yeni Demokratiya Partiyasının iqtidara gəlməsindən sonra iki dövlət arasında münasibətlərdə bir dəyişiklik oldu. Yeni hökumət öz sələfinin «böhranlar yaratmaq» kursundan imtina etdi, münasibətlərdə müəyyən bir sükunət yaratdı. Tədqiqatçıların fikrinə görə 1990-cı ilin avqustunda baş verən [Körfəz savaşı](#) dövründə ABŞ-Türkiyə yaxınlaşmasının da bu məsələdə rolu böyük olmuşdur. Lakin 1992-ci ildən [Balkan yarımadasında](#) baş verən hadisələrə münasibətdə tərəflərin fərqli mövqə tutması, müşahidəçilərin təbircə desək, Türkiyə ilə Yunanıstan arasında «suyun altında» bir «Balkanlar mübarizəsi» başlamasına gətirmişdir. 80-90-cı illərdə Türkiyə üçün yeni problem yarandı. Bu, həmin dövrdə [Bolqarıstanda](#) yaşayan türklərlə bağlı idi. Əvvəllər Bolqarıstanla münasibətlərdə bir yaxınlıq olmasa da, anormal hallar da yox idi. Lakin 1984-cü ildən T.Jivkovun kommunist rejiminin türklərə qarşı zorakı assimlyasiya siyasəti onların həyatını dözülməz etdi. Türklər «müsəlmanlaşdırılmış bolqar» adlandırılır, hər cür milli -mənəvi məhrumiyyətlərə məruz qoyulurdu. Türkiyə [ATƏT](#) çərçivəsində dəfələrlə Bolqarıstana notalar verdi. Lakin yaxşılığa doğru heç nə olmadı. Əksinə, Bolqarıstanda yaşayan türklər müxtəlif yollarla öz yurd-yuvalarından qovuldular və 1989-cu ilin ortalarında 300 min nəfərdən çox insan Türkiyəyə qaçmağa məcbur oldu. İki dövlət arasında münasibətlər xeyli gərginləşdi və bu hal Bolqarıstanda kommunist rejiminin yıxılmasına qədər davam etdi. Artıq 90-cı illərdə münasibətlər normal bir məcraya düşmüş, Bolqarıstan Türkiyə üçün yeni əhəmiyyət kəsb edən, müxtəlif qayəli əməkdaşlığın və yaxınlaşmanın inkişafında maraqlı olan bir qonşuya çevrilmişdir. 90-cı illərin əvvəli, bəlli olduğu kimi, Körfəz böhranının baş verməsi ilə əlamətdardır. 2 avqust 1990-cı ildə [İraqın Küveyti](#) işğal etməsi dünya birliyi tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. Türkiyə də bu böhranın həllində fəal iştirak edən dövlətlərdən oldu. 17 yanvar 1991-ci ildə İraqa qarşı NATO qüvvələri [Səhra fırtınası](#) adı altında hərəkətə başladığıda Türkiyədəki hərbi bazalardan da istifadə edildi. Həmin vaxtdan Türkiyə xarici siyasətində İraqa bağlı yeni bir məsələ də özünə yer tapdı. Bu, İraqın şimalında kürd separatizmi və onun təmsilçiləri ilə Türkiyənin təmas yaratmasıdır. Türkiyə müstəqil bir kürd dövlətinin yaradılmasına qarşıdır və İraqın ərazi bütövlüyünü müdafiə edir. Bunun müqabilində İraq ərazisindəki [PKK](#) terrorçularının bazalarına Türkiyənin havadan zərbə endirməsinə icazə vermişdir. Həm də qeyd edək ki, İraqın kürd separatçılara qarşı cəza tədbirlərindən qaçan 400 mindən çox kürd Türkiyəyə sığınmışdır. PKK terrorçularının yerləşdiyi mərkəzlərdən birisi də qonşu Suriyadadır və o, bu amildən Türkiyəyə qarşı siyasətində yararlanmağa çalışır. İstər Suriya, istərsə də İraqa münasibətlərə gərginlik gətirən amillərdən birisi də Dəclə və Fərat çaylarının suyundan istifadə ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, 90-cı illərin əvvəllərindən Türkiyənin xarici siyasi kursunda iki cəhətə xüsusi önəm verilməsi ənənə halına gəlmişdir. Bunlardan birincisi onun dünya ölkələri ilə öz iqtisadi əlaqələrini eninə və dərininə inkişaf etdirmək, ikincisi

isə Sovet İttifaqının çöküşü və həmin dövrdə dünyada baş verən bir sıra dəyişikliklər zəminində regionda öz mövqələrini gücləndirmək, orada hadisələrin gedişinə təsir göstərməkdə sözü və yeri olan dövlətə çevrilmək səyləridir. Türkiyə xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirməyə əslində 80-ci illərin sonundan başlamışdır. O, T.Özalın sözləri ilə desək, «Avropa ilə müdafiə sahəsindəki əməkdaşlığın iqtisadi sahədə əməkdaşlıqla uyğunlaşdırmağın zərurətini» dilə gətirir, irəlidə göstərildiyi kimi, Avropa Birliyində tam təmsil olunmaq cəhdləri ilə yanaşı (1997-ci ildə Avropa İttifaqına üzvlüyü rədd edilən Türkiyə 1999-cu ildən həmin təşkilatın üzvlüyünə namizəd seçildi-müəl.) digər qonşu və uzaq ölkələrlə əlaqələrini genişləndirirdi. Bu baxımdan ABŞ, Orta Şərq regionu ölkələri, Sovet İttifaqı və onun dağılmasından sonra yaranmış müstəqil dövlətlərlə, xüsusi ilə Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələrlə əməkdaşlığın bütün 90-cı illər ərzində, elə bu gün də yüksələn xətlə inkişaf etdiyini qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə 90-cı illərdə Türkiyənin xarici siyasətində əvvəllər formalaşmış və dönməz xarakter almış başlıca prinsiplərə sədaqətlə əməl olunmasına önəm verilməsi ilə yanaşı bir sıra yeniləşmələrin də təzahür etdiyini söyləməliyik. Birinci yenilik odur ki, «soyuq müharibə»nin başa çatması Türkiyənin Sovet İttifaqının varisi olan [Rusiya Federasiyası](#) ilə bütün sahələr üzrə əlaqələrinin canlanmasına güclü impuls verdi və bunun başlanğıcı 25 may 1992-ci ildə imzalanmış Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin əsasları haqqında müqavilə ilə (müqavilə 1994-cü ildə hər iki dövlətin parlamentləri tərəfindən ratifikasiya edilmişdir-müəl.) qoyulmuşdur. Müşahidəçilər bu müqaviləni yeni eraya qədəm qoyan iki dövlət arasındakı münasibətlərdə keyfiyyətə yeni səhifə kimi dəyərləndirirlər. Müqavilə iki dövlət arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinə geniş imkanlar yaratdı. Onların arasındakı mal dövriyyəsi son on ildə beş dəfədən çox artmış, 90-cı illərin sonlarında 10 mld dollar dəyərində olmuşdur. Bu rəqəm 2010-cu ildə 30-40 mld dollara çatdı. Hazırda Rusiyada yüzdən çox türk şirkəti çalışır və onların yerinə yetirdiyi işlərin ümumi dəyəri illik 6 mld dollar məbləğindədir. Hər iki dövlət [Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının](#) yaradıcılarıdır və təşkilat çərçivəsində fəal işbirliyi göstərir. Müşahidəçilərin yekdil rəyinə görə 2000-ci ilə qədər iki dövlət arasındakı münasibətlər kifayət qədər normal məcrada olmuşdur və onun yeni əsrdə də belə qalacağı şübhə doğurmur. İkinci yenilik odur ki, indiyə qədər bir qayda olaraq xaricdən maliyyə və iqtisadi texniki yardımlar alan, xarici mütəxəssislərin köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatında müxtəlif istehsal sahələri quran Türkiyə 90-cı illərdə dünyanın 60-a yaxın ölkəsinə kapital qoyuluşunda və orada bir sıra iri layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir. Yalnız MDB ölkələrinə qoyulan kapitalın ümumi həcmi 27 mld dollardır ki, onun da çox böyük bir hissəsi RF-nin payına düşür. Üçüncü yenilik odur ki, bir zamanlar öz müdafiə qabiliyyətini xaricdən alınan hərbi texnika və silahlar hesabına quran Türkiyə 90-cı illərdə dünyanın 50-dən çox ölkəsinə silah satır. Onların sırasında NATO üzvü olan ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, Çexiya və Polşa, eləcə də Misir, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Liviya kimi ərəb dövlətləri və digərləri vardır. Dördüncü yenilik odur ki, Türkiyə bu gün regionun böyük və güclü dövləti rolundadır. Əlverişli coğrafi vəziyyəti və dinamik inkişaf edən iqtisadi potensialı imkan verir ki, o, dünyanın bir sıra mühüm regionlarında öz təsirini və mövqeyini gücləndirmək üçün məqsədyönlü siyasət apara bilsin. Yaxın və Orta Şərq, Balkan, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Beşinci yenilik odur ki, Türkiyə bağımsız Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi türk dövlətləri ilə münasibətlərə bir türk məkanının yaradılmasının rəhni kimi yanaşır. Türkiyə bu dövlətlərin

hərtərəfli inkişafı yolunda lazım olan hər şeyi etməyə hazır olduğunu dəfələrlə əməldə göstərə bilmişdir. Türk dövlətləri arasında həyatın bütün sahələri üzrə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inkişafı ilə bağlı olan bütün məsələlər dövlət başçılarının zirvə toplantısında müzakirə edilir və razılaşdırılır. İlk zirvə toplantısı 30-31 oktyabr 1992-ci ildə Ankarada keçirilmişdir. İndiyə qədər mütəmadi olaraq davam edən bu toplantıların altıncısı 8-9 aprel 2000-ci ildə Bakıda, axırını isə 26-27 aprel 2001-ci ildə İstanbulda olmuşdur.^[1]